

ԱՆՈՒՅԷՆ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 2 1929 ՅՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ

ANAHIT

Revue Littéraire, Artistique et Scientifique

Փ Ո Ր Ի Ձ

Handwritten signature or mark at the bottom right corner of the page.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

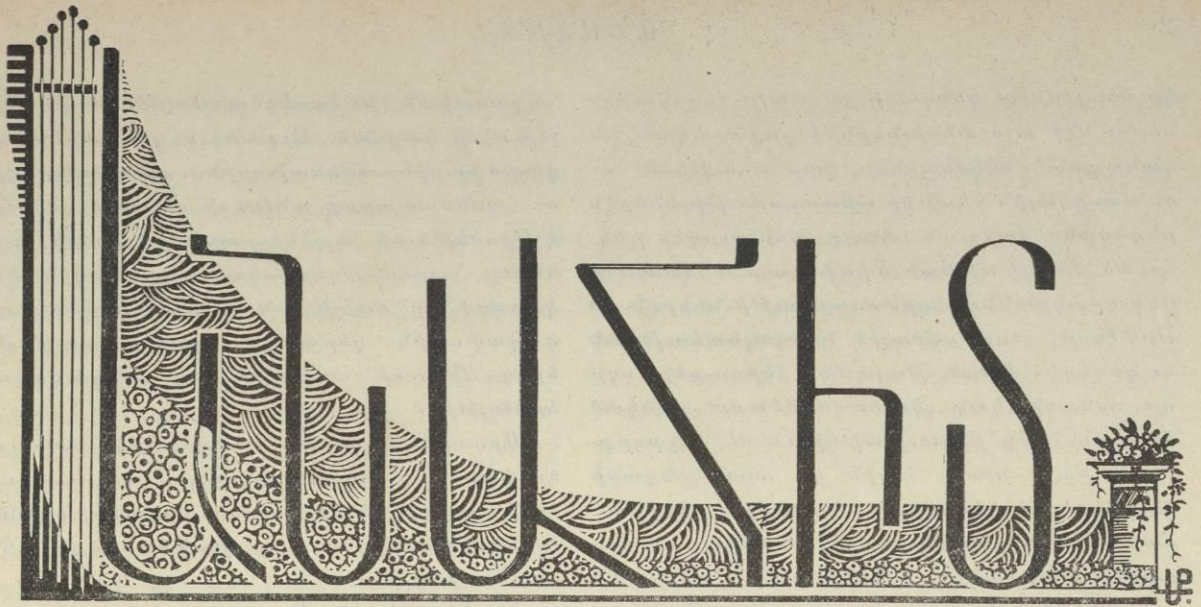
Եսքիլէսի «Պրոմեթեա Շղթայուած»ը
 Պրոմեթեա Շղթայուած
 Հին Հայկական Մօզայիքներ
 Գէորգ Ախվերդեան
 Մեր Դաշտեցիները
 Սպասում, Հոգիս Համար (բանաստեղծու-
 թիւներ
 Ամերիկայի Ռուսոն
 Մոլեխինդ, Գիշեր (բանաստեղծութիւններ)
 Արտուտի մը, քերթուած Փըրսի Պիշ Շէլիի
 Եղիւմ Տէմիրճիպաշեանի կեանքէն
 Ժիւլ Վալէսի մահը
 Աշնան Առտու Աշնան Իրիկուն (բանաստեղ-
 ծութիւններ)
 Նիւթի կազմութեան արդի ըմբոնողութիւնը
 Էւ համատիեզերային ուժերու ճառագա-
 թումը
 Փալլակներ (բանաստեղծութիւն)
 Բրոնիկ
 Վիլլիներու լիճը — Պալլատ
 Ուսումնասիրութիւններ Կորիւնի շուրջ
 Աստուած (բանաստեղծութիւն)
 Միհայիլ Լմինեսքու, Ռուսէն բանաստեղծը,
 Ակնարկ մը իր կեանքին ու գործին վրայ
 «Յիւսանդիոնի Էւ Սաշակրաց Պատմութիւնը»
 գրքէն զլուր մը
 Մայրաքաղաքի մը աւերակները
 Մեր արուեստագէտները
 Խաղաղութեան համար
 Հայ երաժշտութիւն
 Առաջին սէրը (բանաստեղծութիւն
 Քեոնի տի գայ, պատմուածք
 Սպենդիարեան

Արշակ Զօպանեան
 Եսքիլէս
 Գ. Լեոնեան
 Ռուբէն Զարդարեան
 Փրոֆ. Գէորգ Ա. Սարափեան
 Ահարոն
 Թարգմ.՝ Յակոբ Անտոնեան
 Ենովք Արմէն
 Սեվոբին
 Ա. Տատրեան
 Տօքթ. Միհրան Գէշիշեան
 Ասատուր Սոփոկեան
 Արշակ Զօպանեան
 Ատամ Միգքիէվիչ
 Դառնիկ Ֆնտքեան
 Հրանտ Տէվիթեան
 Յ. ձ. Սիրունի
 Կիւսթավ Շլուսպերժէ
 Ա. Զ.
 Գրիգոր Գօնչէկիլեան
 Ժիւլիէն Թիէրսօ
 Լուիֆի Մինաս
 Վաիէ Հայկ
 Վ. Գօրգոնեան

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

Հայկական երեք հին մօզայիքներ՝ Երու-
 սաղէմի մէջ:
 Լուսանկարներ՝ Ռուբէն Զարդարեանի,
 Էտկար Շահինի, Շլուսպերժէի, Տիկին Սեվ-
 ոնի, Միհայիլ Լմինեսքուի, Գրիգոր Շիլթ-
 եանի, Օր. Ալիս Գալուքճեանի:
 Երեք էջ Դեկտեմբրի Novembre վէպի փո-

րագրանկարներէն՝ Էտկար Շահինի
 Պարսկական արուեստի նմուշ մը՝ Ա. Սա-
 զըգեանի (La Miniature Persane գրքէն):
 Միգքիէվիչի յուշարձանը, գործ Անթուան
 Պուրատի. երեք նկար:
 Ատամ Միգքիէվիչի մետալլը. Տալիս
 տ՝Անժէի. երեք նկարներ՝ Գրիգոր Շիլթեանի:

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 2

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՅՈՒԼԻՍ 1929

ԵՄՔԻԼԵՍԻ “ՊՐՈՄԵԹԵԻԱ ԶՂԹԱՅՈՒԱԾ” Ը

Եսքիլէս ստեղծողն եղաւ՝ ամբողջ աշխարհի մէջ՝ ճշմարիտ թատերական գրականութեան, և առաջին գործերը զոր տուաւ՝ մինչև ցարդ այդ ճիւղին ամենէն հզօր ու վսեմ արտայայտութիւններէն կը մնան: Դժբախտաբար, իր՝ ինչպէս և իր սկսած գործն աւելի ևս կատարեալ ու ծաղկեալ ձեւով շարունակող Սոփոկլի՝ եօթանասունէն աւելի հաշուող ողբերգութիւններէն հազիւ եօթը հասած են մեզի, բայց այդքանը լիովին կը բաւէ այդ արտակարգ հանճարներուն անմահութիւնն ապահովելու:

Իր Պրոմեթէս Շղթայուածը, այն հրաշալի քերթուածներէն մին է որ թառամիլ չեն գիտեր, որ, մարդկային ճակատագրի յաւիտենական ու էական հարցերուն վրա հիմնուած, միշտ կը մնան այժմէական ու միշտ կը յուզեն ընթերցողը և կը վրդովեն ու կը հմայեն անոր միտքը:

Անարդարութիւնը, բռնութիւնը, աղէտը, որ մարդկային կեանքին մէջ ու բնութեան

մէջ կը ձգտին տիրել, բարութեան ու արդարութեան ոգին՝ որ մարդուն ինչպէս նոյնինքն բնութեան մէջ, կը մաքառի Չարին գէմ, քիրտ ուժի վայրագ քմահաճոյքներուն դէմ, անձնաւորուած՝ մէկ կողմէ՝ անհրաժեշտ բռնաւոր, եսական, տիրամոլ Չեւսին, և միւս կողմէ՝ մարդասէր Աստուծոյն՝ “Պրոմեթէս” ի դէմքով, ուրուագծուած են հելլէն դիցաբանութեան այդ խորախորհուրդ ստեղծագործութեան մէջ, որ Եսքիլէսի հուժկու հանճարին շնորհիւ գտած է իր քերթողական հոյակապ արտայայտութիւնը:

Տիեզերքի մէջ տիրել ձգտող բռնութեան դէմբողոքարկու ոգիներու գաղափարը, ապրտամբ ոգիները որ կը շղթայուին, հուրի ու խաւարի մէջ քանտուած ապրելու կը դատապարտուին, կեանքը, գեցեցկութիւնը կամ բարութիւնը ներկայացնող աստուածները կամ աստուածակերպ դիւղագուները որ կը շարշարուին ու կը մեռնին և յարութիւն կ'առնեն կամ որոնց ապագայ օր մը ազատման յոյսը

կը մնայ միշտ կենդանի, այլևայլ ժողովուրդներու մէջ այս տեսիլներն ի յայտ եկած են զանազան ժամանակներ, իբր բնութեան ու ու մարդկային կեանքի անարդարութիւններէն ընդզգած, մահուան մտայլ խորհուրդէն ընկճուած մարդկութեան սիւնաքարը և յուսատու մէկ երազը: Անոր արտայայտութիւններէն են Որփէտը, աստուածային ներդաշնակութեան ու գեղեցկութեան թարգման հերոս-քերթողը որ անասնական կատաղութեամբ բռնկած Բագոսուհեաց բիրտ թաթերուն մէջ կը բզբտուի, բայց որուն հոգին կը մնայ կենդանի առ յաւէտ, տիեզերքի մշտանորոգ երիտասարդութիւնը խորհրդանշող Աղոնիսը որ վարազէն խոցուած կը մեռնի բայց Աստարտէի արցունքներուն տակ կը վերածնի (Գարունը որ Զմեռէն կը սպաննուի բայց կը վերակենդանանայ), մեր Գեղեցիկ Սրան որ հայրենանուէր զիւրազանի պէս կոուկելով կը մեռնի, բայց որուն սիրահարուած Շամիրամը կը ցանկայ զայն ոգիներու օգնութեամբ վերակենդանացնել, մեր Արտաւազըն ու Սհերը, ապւստամբ հոգիներ որ տիրապետող աստուածներու բարկութիւնը կը գրգռեն ու լեռներու ծոցը, քարայրներու խորը՝ անլոյս իաւարի մէջ կը շղթայուին, բայց կենդանի կը մնան միշտ ու եթէ օր մը աղատին, աշխարհ տակն ու վրայ պիտի ընեն (խորհրդանշան յեղափոխական քանդիչ ու վերանորոգիչ մղումին): Մարդկային մտածումը յաճախող այդ մեծ ու տիրական «լայթ-մօթիֆ» ին խոշորագոյն արտայայտութիւններէն մին է երբայական աւանդութիւնը Լուսաբեր հրեշտակին որ Եհովայի միահեծան տիրապետութեան ղէմկապստամբի, երկինքէն կը զահալիթի յաւերժական աղջամուղջին մէջ, կը դառնայ Սատան, Զարի Ոգի, և կուզայ նախամարդոց գոյը կը մղէ բարւոյ ու չարի գիտութեան ծառին պտուղը ճաշակել (ինչ որ արդէն զինքը կը մօտեցնէ Պրոմեթէոսին), այսինքն անասնական անգիտակցութիւնէն դուրս ելլել, հլու մեքենաներ ըլլալէ դազրիլ, իրենց ճակատադիրն իրենց ձեռքով վարելու ձգտիլ:

Այս ամենը, սակայն, աւելի կամ նուազ տարտամ ու խառնաշփոթ են՝ յղացման ինչպէս եւ իրենց գտած զանազան արտայայտութեանց մէջ, էական զաղափարները երկրորդական ու տարբեր մտածումներու և պատկերներու հետ միացած են անոնց մէջ ու յաճախ

հակասական ու անեղծուածային ամբողջութիւն մը կազմած: Այդ մեծ ու յաւիտենական գաղափարին ամենախորին, ամենազեղեցիկ ու համեմատաբար անխառն մարմնացում մըն է Պրոմեթէոսի հելլէն յղացումը, յստակ, լուսաւոր, արձանագործական, որ արդէն իսկ կերպով մը ռահվիրան կը հանդիսանայ այդ գաղափարին գերագոյն արտայայտութիւնն եղող Յիսուսի աստուածագեղ անզուգական երեւոյթին:

Արդարեւ Պրոմեթէոս, մարդասէր Աստուածը, կարելի է արդէն իսկ ըսել Մարդ-Աստուածը, նախակարապետը կամ նախատիպարն է Աստուածամարդ ու մարդկութեան փրկիչ Յիսուսի տեսիլին:

Ինչպէս Յիսուս, Պրոմեթէոս, որ աստուածներու հոյլին մէկ անդամն է, զթալով մարդոց, կ'ուզէ անոնց օգնել, զանոնք բարձրացնել իրենց անասնական խեղճութենէն, և ատոր համար հալածանքի ու չարչարանքի կ'ենթարկուի: Տարբերութիւնն այն է որ Պրոմեթէոս, կեանքի, ճշմարտութեան, ազատութեան ու արուեստի սիրահար յոյն ուղեղէն ծնած, մարդոց կը հաղորդէ գիտութեան ու արուեստի ծնուցիչ հուրը, մարդկային կեանքը հեշտացնող, գեղեցկացնող, քաղաքակրթութիւնը կազմաւորող կարողութիւնը, մինչ Յիսուս, քաղաքականապէս տկար ու ճնշուած և միստիքական խորին հակումներ ունեցող հրէայցեղին մէջ յայտնուած, բայց յայտնուած այնպիսի բոպէի մը երբ հրէայ մարդարէններու արդարատենչ այլ և ցեղամոլ ոգին ու հելլէն պղատոնականութեան սիրագեղ, իտէալապաշա շունչը կը միանան, ամէն բանէ առաջ համամարդկային գաղափարին մարմնացումն է, հոգիներու մաքրագործման, զէպի Աստուած այսինքն զէպի գերագոյն մաքրութիւնը, գեղեցկութիւնն ու արդարութիւնը, զէպի վերին ճշմարտութիւնը և զէպի երազուած անսխիթական ու բացարձակ երանութիւնը՝ բարձրացման կը հրաւիրէ ատելութեան, ոճիրին, պղծութեան մատնուած մարդկութիւնը: Յիսուս զրկուած է Աստուածային զօրութեան իսկ կողմէ, որուն ինքն ալ մասնակից է, բայց որ կը յայտնուի՝ իբր իր հայրը ու նաև՝ իբր հայրը բովանդակմարդկութեան, մարդոց զթած խնամակալը և արդար գատաւորը, ու զինքը չըմբռնող, ապերախտութեամբ իրեն զէմ ցցուած մարդիկ են որ զինքը կը հալածեն ու

խաչ կը հանեն. մինչ Պրոմեթէոս, որ հելլէն մտքին երեւակայած Աստուածային Արքունիքին բարի տարրն է, լուսաւոր ու սիրող ոգին է, այդ աստուածային աշխարհին բռնաւոր տարրէն, բնութեան բիրտ և անգութ ոգիէն իսկ է որ իր բարութեան ու զթասրտութեան համար կը հալածուի և տանջանքի կը դատապարտուի:

Յիսուս խաչուելէն ու գերեզման դրուելէն երեք օր յետոյ յարութիւն կ'առնէ. Պրոմեթէոս՝ ըստ հելլէն զիցարանական յղացման՝ պիտի ազատի օր մը իր կապանքներէն՝ մեծազօր կիսաստուածի մը՝ շերակլէսին բազուկով, — որովհետեւ բռնութեան ուժը՝ ըստ մարդկային ազնուագոյն ցեղերու խորին հաւատքին՝ ժամանակաւոր տիրապետութիւն ունի, ու սիրոյ, բարութեան, եղբայրութեան, համերաշխութեան ոգին է որ, անջնջելի, անպարտելի, վերջ ի վերջոյ պէտք է յաղթանակէ և պիտի յաղթանակէ:

Այս բոլորը՝ խորհրդանշական տեսարաններու շարքի մը մէջ, ուժեղ, սեղմ, առնական ոճով մը՝ ուր իմաստասիրական կամ ողբերգական ամենաբարձր քնարերգութիւն մը կը միանայ արեւելեան հէքիաթներու միամիտ, ընտանի դարձուածքներուն, պատկերներուն և ասութեանց պարզութեանը, Եսքիլէսի Պրո-

մեթեւսը կը կացուցանեն մարդկային մտքին սքանչելիքներէն մին:

Պէտք էր որ անոր հայերէնը ունենայինք: Սպասելով որ հելլէնագէտ հայ գրող մը զայն բնագրէն թարգմանէ տաղաշափեալ հայերէնով, ես փորձեցի անոր արձակ մէկ հայացումը տալ՝ օգտուելով ֆրանսերէն բառական թարգմանութենէն, ինչպէս և Լըքօնթ տը Լիլի թարգմանութենէն (որու մէջ՝ բառական թարգմանութեան հետ զայն բաղդատելով՝ բառական սխալներ և անճահ փոփոխումներ նկատեցի):

Եսքիլէս եռաբանութիւն մըն է որ նուիրած էր Պրոմեթէոսի հէքեաթին. երրորդ մասը նիւթ ունէր Պրոմեթէոսի ազատումը. զժբախտաբար այդ եռաբանութեան երկրորդ եւ երրորդ մասերը կորած են: Շէլլի այդ կորուստն ուղեց դարմանել և գրեց իր « Պրոմեթէոս Ազատագրուած »ը, ուր ժթ. դարու այդ հոյակապ իմաստասէր քնարերգական ինքզինքը հելլէն հինաւորաց պուէտին հանճարին արժանաւոր ժառանգորդը, անոր ոգւոյն հարազատ շարունակողն ու ընդլայնողը ցոյց կուտայ: Անսկիտի ապագայ թիւերուն մէջ պիտի հրատարակենք նաեւ թարգմանութիւնը Շէլլիի հրաշակերտին:

ԱՐՇԱԿ ԶՊՊԱՆԵԱՆ

Ե Ս Ք Ի Լ Է Ս

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ ԶՂԹԱՅՈՒԱԾ

Ա Ն Ձ Ի Ն Ք

Պրոմեթեւս

Հեփեսոսս

Հերմես

Ովկիանոս

Իօ, դուստր Ինաֆոսի

Կրասոս (իսխանութիւն)

Բիա (բռնութիւն) անխօս անճանաչութիւն

Պար Ովկիանադուստր Յաւերժահարսանց

ԿՐԱՏՈՍ. — Ահա վերջին սահմանը հասանք աշխարհիս, երկիրն Սկիւթական, ծոցը ձենութեան ծ'անճատաչելի:

ՀԵՓԵՍՏՈՍ. — Պէտք է կատարես հրամանները զոր Հայրը քեզի տուաւ, պէտք է պողպատե շղթաներուն անքակտելի կապանքին ձեջ այդ չարագործը գաճես այս սեպ ժայռերուն: Որովհետեւ գողնալով ինչ որ քու ծաղիկդ է, պայծառութիւնը կրակին որ աղբիւրն է բոլոր արուեստներուն, դայն ճահկանացուներուն հաղորդեց: Ասիկա ոճիր ճըն է որուն համար՝ աստուածները պէտք է որ գոհացում ստանան, որպէսզի սորվի յարգել Ձեւսի գերագոյն զօրութիւնը եւ իր ճարգասիրութեանը վերջ դնէ:

ՀԵՓԵՍՏՈՍ. — Ձեր ճասին, Ձեւսի հրամանը կատարած էք, և ձեզի այլես բան ճը չի մնար ընելիք. բայց ես ուժ չեմ զգար, աստուած ճը՝ որ իճ արենտիկցս է՝ ճրրկապատ սեպ ժայռին վրայ բռնի շղթայել: Սակայն հարկը կը ստիպէ զիս գտնել այդ ուժը. որովհետեւ վտանգաւոր է Հօրը հրամանները

գանց առնել: Ո՛վ իճաստուն թեճիսի հնարածիս որդի, հակառակ իճ կածքիս, հակառակ քու կածքիդ պիտի գաճեճ քեզ՝ անխորտակիլի շղթաներով՝ այս անհիւրընկալ լեռան, ուր ս եւ է ճահկանացուի ո՛չ ճայնը պիտի լսես, ո՛չ դեճքը պիտի տեսնես և ուր՝ արեւուն ակնախտիդ բոցավառութենէն այրած՝ ճորթիդ ճաղիկը գոյն պիտի փոխէ. երփնազան զգեստով զիշերը պիտի աչքիդ ճածկէ տուրջեան լոյսը, ցանկալի արեւը նորէն պիտի դայ փարատել ցօյն առտուն, ու ճիշտ պիտի ճնշէ քեզ անվանելի ցալին բեռը. որովհետեւ այն որ քեզ պիտի ազատէ՝ դեռ չէ ճնած: Ահա՛ պտուղը՝ ճարդոց բարեկամ քու նկարագրիդ: Որովհետեւ, դուն աստուած ճ՛ըլլալով, չվախցար աստուածներուն բարկութենէն ու ճահկանացուներուն հաղորդեցիլը պարգեւներ՝ աւելի քան ինչ որ իրաւունքդ էր: Ի պատիճ այս յանցանքիդ, դուն պահապան բնակիչը պիտի ըլլաս այս ահռելի ժայռին, ճիշտ կանգուն, անքուն, անկարող հանդչելու, ու բազում ողբեր և անօգուտ հեծեճանքներ պիտի արճակես. որովհետեւ Ձեւսի սիրան անողոք է, ու աճէն ոք որ իշխանութիւնը քեզ ժամանակէ ի վեր ճեռք է անցուցած՝ դաճան է:

ԿՐԱՏՈՍ. — Է՛հ, ինչո՞ւ կ՛ուշանաս ու զուր տեղ դայն կը ճեղքնաս. ինչո՞ւ չես ատեր բոլոր աստուածներէն աստուած աստուած ճը որ ճահկանացուներուն յանճնեց պատիւը որ քեզի սեփական է:

ՀԵՓԵՍՏՈՍ. — Երենակցութիւնն ու ճտերճութիւնը ճեճ ուճ ճըն են:

ԿՐԱՏՈՍ. — Կ՛ընդունիճ, բայց ինչպէ՞ս կարելի է ճհնազանդիլ Հօրը հրամաններուն. ա՛լ աւելի չե՞ս վախնար ատկից:

Հեֆեսոսոս. — Գուն ծիշտ ուրեմն անգութ ու յանդուճանքն պիտի մնաս:

ԿՐԱՏՈՍ. — Մեղքնալը զարման չէ, գուր տեղ ծի՛ յոգնիր անօգուտ բաներով:

Հեֆեսոսոս. — Ո՛ր ի՞նչ ձեռարուեստս, ի՛նչքան կ'ատեմ քեզ:

ԿՐԱՏՈՍ. — Ինչո՞ւ կ'ատես զայն: Որովհետեւ արուեստը, պարզ խօսի՛նք, պատճառը չէ բնաւ այսօրուան չարիքին:

Հեֆեսոսոս. — Ուրիշ ծը թող զայն իրեն բաժին ստացամ ըլլար:

ԿՐԱՏՈՍ. — Աճէն ինչ ունին աստուածները, բայ ի գերագոյն իշխանութենէն. որովհետեւ ոչ ճէկն անկախ է բայ ի Զեւէն:

Հեֆեսոսոս. — Կը տեսնեմ հիմայ որ այդպէս է և առարկութիւն չունիմ:

ԿՐԱՏՈՍ. — Ուրեմն պիտի չփութա՞ս ատիկա շղթայելու. որպէսզի Հայրը յապաղուծը չնկատէ:

Հեֆեսոսոս. — Ահա կը տեսնես որ ձեռքերուն օղակները պատրաստ են:

ԿՐԱՏՈՍ. — Բունէ՛ գանոնք. անցո՛ւր ձեռքերուն և ճուրճովդ ուժով ծը գածէ՛ ժայռին:

Հեֆեսոսոս. — Եղա՛ւ. եւ ըրածս ապարդիւն չպիտի ըլլայ:

ԿՐԱՏՈՍ. — Աւելի ուժով գա՛րկ, սեղճէ՛, ծի՛ թոյլ ձգեր բնաւ, որովհետեւ անիկա ճարտար է հնարքներ գտնելու՝ անգերձանելի կապանքներէն իսկ ազատելու համար:

Հեֆեսոսոս. — Այս թեւն անքակտելի կերպով կապուեցաւ:

ԿՐԱՏՈՍ. — Հիմայ ամուր կերպով կապէ՛ ծիւս թեւն ալ, որպէսզի այդ խորածանկն ըմբռնէ թէ Զեւէն աւելի տկար է:

Հեֆեսոսոս. — Այդ կապուողէն զատ ոչ ոք պիտի կարենայ իրաւացի ձեղադրանք ծ'ընել ինծի:

ԿՐԱՏՈՍ. — Հիմայ ուժով ծը կուրծքին ճէջ ծիւս՝ պողպատէ գածին անածօթ աղան:

Հեֆեսոսոս. — Ա՛խ, ա՛խ, Պրոմէթէ՛ւս, դըժբաղդութեանդ վրայ կ'ողբամ:

ԿՐԱՏՈՍ. — Ի՞նչ, նորէ՞ն կը վարանիս սւ Զեւսի թշնամիներուն վրայ կ'ողբաս. չըլլայ որ օր ծը ինքզինքիդ վրայ ողբալու ստիպուիս:

Հեֆեսոսոս. — Բայց նայէ, ի՛նչ սոսկալի տեսարան:

ԿՐԱՏՈՍ. — Կը տեսնեմ ճէկը որ իր արժանաւոր պատիժը կը կրէ: Կապն անյուր ճէջքին:

Հեֆեսոսոս. — Գիտե՞մ որ ատ ալ պէտք է, աւելորդ հրամաններ ծի՛ տար:

ԿՐԱՏՈՍ. — Պիտի հրամայե՛մ, ու ձայնովս պիտի ճղեմ քեզ: Ծուէ՛ հիմայ եւ օղակներով ուժով ծը ս՛ունգները կապէ՛:

Հեֆեսոսոս. — Ահա ատ ալ եղաւ ու երկար չտեսեց:

ԿՐԱՏՈՍ. — Հիմայ ուժով ծը գածէ՛ ոտքը ճէկքող կապերը. որովհետեւ կատարած աշխատանքիդ գատաւորը խիստ է:

Հեֆեսոսոս. — Քու լեզուդ նձան է դէժքիդ:

ԿՐԱՏՈՍ. — Թող սիրտդ շարժի, բայց ինձի ծի՛ ձեղադրեր յաճառութիւնս ու նկարագրի կարծրութիւնս:

Հեֆեսոսոս. — Ա՛լ երթանք, ահա իր բոլոր անդամները կապուած են:

ԿՐԱՏՈՍ. — Հիմայ անարգէ՛ աստուածները, և պատիւները որ անոնց կը պատկանին՝ հաղորդէ՛ ծիօրեայ էակներու: Մահկանացուներն այդ ցաւերէդ ո՞ր ճէկը կ'արող են թեթեւցնել: Աստուածները քեզ Պրոմէթէւս (նախատեսող) են անուաներ, որովհետեւ դո՛ւն պէտք ունիս Պրոմէթէւսի ծը որ սորվիս թէ ի՞նչպէս այս բաղդէն պիտի ազատիս:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՍ. — Ո՛ր եթեր աստուածային, եւ դո՛ւք՝ արագաթեւ շունչե՛ր հովերու, եւ դուք՝ ակո՛ւնք դետերու, եւ դուն ծովուն ալեայ ծի՛ծա՛ղ անհամար, եւ դուն երկիր, Մայր համագոյնից, եւ դո՛ւն ալ՝ ամենատես սկաւառակ Արեւու, օգնու՛ թեան կը կանչեմ ձեզ. նայեցէ՛ք ինձի, տեսէ՛ք՝ ես աստուած՝ ի՞նչ ցաւեր կը քաշեմ աստուածներուն ձեռքէն. տեսէ՛ք ի՞նչ չարչարանքներու ենթարկուած՝ անթիւ տարիներով պիտի տառապիմ: Երջանիկներուն նոր տէրը այսպիսի անարժան կապանք ծը հնարեց ինձի դէմ: Աւա՛ղ, աւա՛ղ, կ'ողբամ ներկայ չարիքին եւ դեռ գալիքին ալ վրայ: Ի՞նչ պէս պիտի երեւայ վախճանն իմ տառապանքին: Բայց ի՞նչ կ'ըսեմ. առաջուց որոշ գիտեմ ինչ որ ապագան պիտի բերէ, ու չսպասուած դժբաղդութիւն ծը իմ վրաս չպիտի գայ: Պէտք է սակայն ըստ կարի համբերութեամբ կրեմ ճակատագրին որոշած բաղդը, գիտնալով որ հարկին ուժն անդիմադրելի է: Բայց չեմ կրնար ոչ լսել ոչ չլսել այս բաղդի ձայնն: Որովհետեւ պարգեւներ հայթայթած

ըլլալով ձաճկանացուներուն, դժբաղրս՝ ընկճուեցայ Հարկէն-Հուրն իր, աղբիւրէն գողցայ եւ նարդէսի ճը ցօղունին ձէջ պահեցի, եւ ան ձաճկանացուներուն սորվեցուց բոլոր արուեստները եւ անոնց համար եղաւ հնարք ճը բաղձօղուտ. այս ոճիրին համար է որ այսպիսի պատիժ ճը կը կրեճ, բաց օղին՝ կապանքներու ձէջ գամուած: Ա՛խ, ա՛խ, աւա՛ղ, աւա՛ղ... Բայց ի՛նչ աղճուկ է, ի՞նչ բուրում ճ՛նճանթ որ դէպ ինճ կը թուչի. աստ՞ուած ճըն է թէ ձաճկանացու ճը թէ ճարդ-աստուած ճը որ կուզայ դէպ ի այս ժայռը հեռաւոր՝ իճ ցաւերս դիտելու, ապա թէ ոչ ի՛նչ կ՛ուզէ: Տեսէք ահա՛ դժբաղը շղթայակապ աստուածը, այն որ Արամազդի ցասումն իր վրայ հրաւիրեց եւ ատելի դարճաւ բոլոր աստուածներուն որ Ձեւի պալատը ճուտք ունին, այն ճեճ սիրոյն համար ճոր ցոյց տուաւ ձաճկանացուներուն: Աւա՛ղ, աւա՛ղ, ի՛նչ է այս թռչուններու աղճուկը ճոր նորէն կը լսեճ աւելի ճօտ. օղը կը հնչէ թեւերու թեթեւ բարախումներով: Աճէն ինչ որ կը ճօտենայ՝ ահաբեր է ինճի:

ՊԱՐԸ (Ովկիանի Աղօրկներուն). — Մի՛ վախնար, վասնզի այս խոճքը իբր բարեկամ է որ կուզայ դէպ ի այդ ժայռը, հովերուն արագ թռչումը բերուած, դժուարաւ ճեր հօրճէն արածուծիւն ստանալէ յետոյ: Արաթեւ հովեր ճիս հոս առաջ-նորդեցին, սրովհետեւ ճետազի աղճուկին թնդիւնը ճեր անճաւներուն ճինչեւ խորը թափանցեց եւ ինճճէ հեռու վանեց վեհաշուք աճօթխաճուծիւնը եւ բուկոսն նետուեցայ իճ կառքիս վրայ թեւաւոր:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Աւա՛ղ, աւա՛ղ, ո՛վ աղջիկներ բաղճածին թեճիսի եւ Հայր Ովկիանին որ անդու ընթացքով ճը երկրիս շուրջը կը թաւալի, նայեցէ՛ք, տեսէ՛ք, ի՛նչպիսի շղթաներով կապուած՝ այս ժայռին բարճրաբերճ կատարին վրայ՝ աննախանճելի պահապանի դեր ճը պէտք է կատարեճ:

ՊԱՐԸ. — Կը տեսնեճ, Պրոճեթեւ, եւ սոսկուճի աճպ ճը արտասուալից աչքերուս վրայ կը տարածուի՛ դիտելով ճարճինդ որ այս ժայռին վրայ պողպատէ կապանքներու ձէջ կը ճսրնայ. որովհետեւ նոր նաւուղիներ տէր եւ դարճեր Ողիճպոսի, ու Ձեւս ապօրինաբար կը տիրէ նոր օրէնքներով, ու երբեմնի յարգուածը հիճայ կը ջնջէ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Երանի՛ թէ ճիս գեանին տակ գահավիճէր, ճեռեղներն ընդունող Պրուտոնի կաշանէն ալ աւելի վար, անթափանցելի ճարտարոսին

ճէջ, ու հոն անգութ շղթաներով ճիս անբախտելի-օրէն կապէր, այնպէս որ ո՛չ աստուած ճը, ո՛չ ուրիշ ճէկը հրճուէր ատով: Բայց հիճայ, օղին խաղալիք, կը տառապիճ դժբաղրս, թշնամիներուս ուրախութիւն պատճառելով:

ՊԱՐԸ. — Ո՞րն է աստուածներուն ճէջ այն կարճրասիրտը որուն ասիկա հաճելի ըլլար: Ո՞վ Ձեւսէն գատ՝ ճի կարեկցիլը քու ցաւերուդ: Իսկ Ձեւսը որ ւրտճտութեաճը իր անողոք կաճքը կը պարտադրէ, կը ստրկացնէ երկնային ցեղը ու ճպլտի դաղրի ճինչեւ իր յիւր ճչագեցնէ կաճ՝ ճինչեւ ուրիշ ճը յաջող դարճուածքով ճը ճեռք ճանցնէ իշխանութիւնը ճոր դրաւէն հիճայ աւելի դժուար է:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Երջանիկներուն տէրը ճեռ ինճի պէտք պիտի ունենայ, թէեւ ես անարգուած ըլլաճ անդամներս կաշկանդող այս շղթաներուն ճէջ. վասնզի ես կընամ իրեն իճացնել այն նոր դաւը որով ան պիտի կապտուի իր ճականէն ու պատիւներէն: Եւ հաճողեր անուշ խօսքերու հրապրով ան ճպլտի թուլցնէ ճիս, եւ իր գաճան սպառնալիքներէն վախնալով՝ երբեք իրեն ճպլտի յայտնեճ ճայդ. ճինչեւ որ ճիս ճագատէ այս անգութ կապանքներէն եւ այս անիրաւութեան համար ինճի հատուցում ընելու ճչաւանի:

ՊԱՐԸ. — Յանդուգն ես եւ այդ դառն դժբաղրութեանց ճէջ իսկ ճլուխ ճես ճուր ու ճափազանց հաճարճակախօս ես: Բայց սուր վախ ճը սիրտս կը ճարչարէ. քու վիճակը կը սոսկացնէ ճիս: Ի՛նչպէս պիտի ըլլայ որ տեսնես քու ցաւերուդ վախճանը, որովհետեւ Կրոնոսի որղին դճնդակ բնաւորութիւն ճը ու անողոք սիրտ ճը ունի:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Գիտեճ որ Ձեւս անհաշտ է եւ արդարութիւնը իր կաճքին ճէջ ճիայն կը տեսնէ: Բայց օր ճը ան պիտի թուլնայ եւ հարուածներ պիտի կրէ, եւ իր յաճառ ճայրոյթը հանդարտեցնելով պիտի փութայ գալ ինճի հեռ դաշնակցութիւն եւ բարեկաճութիւն հաստատելու:

ՊԱՐԸ. — Աճբողը եղաճը յայտնէ՛, պատճէ՛ թէ ի՛նչ աճբատանութեաճը Ձեւս բեղ բունելով այսպիսի անարճան ու անգութ ճեռով ճը կը ճարչարէ. ըսէ՛ եթէ ատիկա քեզ ճի նեղեր:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ինճի համար տանջանք ճըն է ատիկա պատճելը, ու լուխ ալ տանջանք ճըն է. աճէն ինչ ցաւաբեր է իաճի: Աստուածները սկսաճ

էին իրար ատել եւ պառակտում ճը ծագած էր անոնց մէջ, ոմանք կ'ուզէին կրօնոսը գահընկէց ընել որպէսզի իշխանութեան գլուխը Ձեւս անցնէր, ուրիշներ, ընդհակառակն, կը ճգնէին որպէսզի Ձեւս երբեք չլծագաւորէր. այն ատեն ես իմաստուն խորհուրդներ տուի երկնքի եւ երկրի որդի Տիտաններուն, բայց չկրցայ զանոնք համոզել, իրենց բուռն հոգիները խորամանկ ձիջոցներն արհամարհեցին եւ կարծեցին թէ զլուրաւ պիտի կարենային յաղթել ուժով: Բայց ճայրս Թէճիս եւ երկիրը, ճիս'կ անձ' բազում անուններով, մէկէ աւելի անգամ ինձի նախագուշակած էին ինչ որ ապագային պիտի կատարուէր եւ թէ պէտք պիտի ըլլար ճեզի տիրողներուն յաղթել ոչ թէ ուժով կամ թէ բռնութեամբ այլ խորամանկութեամբ: Երբ իմ խօսքերուս մէջ ասոնք կը բացատրէի, վրաս նայուածք ճ'իսկ նետել չհաճեցան: Այս հանգամանքներուն մէջ, լաւագոյնը թուեցաւ ինձի' կամովին օգնութեան հասնիլ ճօրս հետ Ձեւսին որ կ'ուզէր իմ օգնութիւնս: Իմ խորհուրդներովս էր որ ան ճարտարոսին ճռայլ խորութեանց մէջ փակեց կրօնոսն իր զաշնակիրցներով: Աստուածներու տէրը այսպիսի ճռայլութիւններ ինձմէ ստացած ըլլալով հանդերձ, փոխարինեց այսքան անգութ պատիժներով: Որոշհետեւ բարեկամներու ճասին կասկածելու ախար կերպով ճը անբաժան է բռնապետութենէն: Գալով ճեր հարցուցածին, թէ ի՞նչ է պատճառը որուն համար զիս կ'անարգէ, բացատրե՛մ: Հազիւ թէ բազմած էր գահուն վրայ հայրական, աստուածներուն բաժնեց պատիւներ, կազմակերպեց պետութիւնը, ու ոչ մէկ ուշադրութիւն դարձուց դժբախտ ճահկանացուներուն, այլ կ'ուզէր անոնց ամբողջ ցեղը բնաջինջ ընելէ յետոյ' նոր ճը ստեղծել: Ու ոչ ոք ասոր դէմ կեցաւ ինձմէ զատ: Ես համարձակեցայ, ազատեցի ճահկանացուները Հանթահար ըլլալով Պղուտնի կայանը գահալիժուելու վտանգէն: Ասոր համար ահա' դժուարակիր ու դժնետեսիլ տանջանքներու ենթարկուած եմ: Որովհետեւ զթացի ճահկանացուներուն, զիս զթութեան անարժան դատեցին. այսպէս անողորմ կերպով հետս վարուեցան, եւ այս տեսարանը անպատուաբէր է Ձեւսին համար:

ՊԱՐԸ. — Ով որ քու ցաւերուդ չի կարեկցիր, Պրոճեթե՛ւս, ապառաժէ շինուած է ու երկաթէ սիրտ ունի. երանի՛ թէ տեսած չըլլալի, տեսնելով սիրտս կը խշխշայ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Արդարեւ, բարեկամներուս համար՝ զիս տեսնելը կսկծալի է:

ՊԱՐԸ. — Արդեօք ըսածե՞ղ աւելի անդին չե՞ս անցած:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Այո՛, թող չտուի որ ճահկանացուներն իրենց վախճանը գուշակեն:

ՊԱՐԸ. — Ի՞նչ դարձան գտար այդ ցաւին:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Կոյր յոյսը դրի անոնց մէջ:

ՊԱՐԸ. — Մեճ բարեք ճըն է որ ըրեր ես իրենց:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ասկից գատ, սակայն, հուրը տուի իրենց:

ՊԱՐԸ. — Ու հիճա ճիօրեայ էակներ ուրեմն տէ՛ր են փայլուն կրակին:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Անշո՛ւշտ, անով՝ Հատ ճը արուեստներ պիտի սորվին:

ՊԱՐԸ. — Այսպիսի յանցանքներու համար է ուրեմն որ Ձեւս քեզ պատուհասեց եւ անդուլ ցաւերու քեզ դատապարտեց: Վախճան ճը պիտի չըլլա՞յ այդ տանջանքիդ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ոչ մէկ վախճան՝ եթէ ան չկամենայ:

ՊԱՐԸ. — Յոյս ունի՞ս որ պիտի կամենայ չե՞ս տեսներ որ յանցանք գործեր ես, եւ ըսել որ յանցանք գործեր ես՝ հաճելի չէ ինձի ու ցաւաւոր թէ քեզի: Բայց ճգնեք ասիկա, դուն այդ տանջանքեզ ազատուճ ճը փնտուելու ես:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Անոր համար որ զերճ է տառապանքէ, զիւրին է յորդոր կարգալ ու խրատ տալ անոնց որ դժբախտ են: Ես այս բոլորը զիտէի, յանցանքը կամովին գործեցի. կա՛մովին, չեճ ուրանար. եւ օգնելով ճահկանացուներուն՝ ես ինքզինքս պատժուելու ենթարկեցի: Անշուշտ չէի կարծեր որ այս բարձրաբերճ ժայռերուն վրայ այսպիսի տանջանքներով պիտի ճաշիճ այս անդրացի կատարին վրայ ամայի: Մի՛ ողբաք իճ այժմեան դժբաղդութեանցս վրայ, գետին իջէք եւ իճացէք բազը որ ինձի կը սպասէ, որպէս զի ամէն բան լիովին զիտանաք: Խնդիրքս կատարեցէք, ճեր կարեկցութիւնը շնորհեցէք անոր որ դժբախտ է հիճա. թշուառութիւնը նոյն ճեւով թուջկուտելով կ'երթայ ուրիշ ատեն ուրիշ ճը փաթթուի:

ՊԱՐԸ. — Սիրով կը կատարեճ ինդիրքդ, Պրոճեթե՛ւս: Թեթեւան իջուելով այս արագաթուխաթուռէն ու թողլով օղը որ ճաքուր ճանապարհն է

Թուշուներուն, ահա կը ծօանհամ այդ սեպ ժայռին, եւ կ'ուզեմ անծիջապէս լսել քու դժբաղդութիւնները:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Երկար ճամբորդութենէ ճը յետոյ, այս սրաթեւ թուշուը կամքովս՝ առանց սանձի՝ դէպ ի առաջ ճղելով, վերջապէս քու ծօող հասց: Եւ գիտցիր որ քու դժբաղդութեանդ կը կարեկցիմ: Որովհետեւ ճեր արենակցութիւնը վրաս պարտք կը դնէ այդպէս վարուելու: Բայց եթէ արենակիցս ալ չըլլայիր, նորէն բարեկամութիւնս է՛ն առաջ քեզի պիտի տայի: Դուն պիտի տեսնես որ ասիկա ճշմարիտ է եւ թէ սնտոի շողմանքներ ընելն իմ բնաւորութեանս ճէջ չէ: Բսէ ուրեմն՝ ի՛նչ կրնամ ընել քեզի օգնելու համար, երբեք պիտի չկրնաս ըսել որ ՈՎԿԻԱՆԷՆ աւելի ապահով բարեկամ ճը ունիս:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ի՛նչ, դո՛ւն ալ կուզաս հանդիսատես ըլլալ ցաւերուս: Ինչպէ՛ս համարձակեցար, թողով անունդ կրող ալիքներն ու ժայռերու ներքեւ բնութեան ձեռքով փորուած անձաները, գալ այս երկիրը որուն բերքը երկաթն է: Եկար վիճա՞կս տեսնելու թէ ցաւերուս կարեկցելու: Տե՛ս, Զեւսի այս բարեկամը, այն որ անոր օգնեց իշխանութեան գլուխն անցնելու, անոր ձեռքէն ի՛նչպէս կը տառապի հիճմ:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Կը տեսնեճ, Պրոմեթէ՛ս, եւ ինչքան ալ հնարածիտ ըլլաս դուն, կ'ուզեմ քեզի լաւագոյն խորհուրդներ տալ: Ինքզինքդ ճանչցիր եւ նոր վարձուը ճը որդեգրէ՛, որովհետեւ հիճմ աստուածներուն վրայ նոր տէր ճը կ'իշխէ: Եթէ ճիշտ այսպէս ամբարտաւան ու սուր խօսքեր նետես, թերեւս Զեւսը, թէպէտ այս վայրերէն շատ վեր կը բնակի, լսէ քեզ եւ այն ատեն այժմեան ցաւերդ խաղալիք ճը պիտի թուին քեզի: Բայց, ո՛վ դժբաղդ, գսպէ՛ այդ բարկութիւնդ եւ ազամճանդ ճիջոց ճը գտնել ճտածէ՛: Ըսածներս թերեւս ճերունի խօսքեր թուին քեզի, բայց կը տեսնես, ո՛վ Պրոմեթէս, ի՛նչ է ամբարհաւաճ խօսքերուդ վարձատրութիւնը: Զես ուզեր խոնարհիլ, դժբաղդութեան ճէջ գլուխդ շես ճուեր, ու այժմեան ցաւերուդ վրայ կարճես ուրիշներ ալ բարդել կ'ուզես: Մի՛ աքացեր խթանին դէճ, օգտուէ՛ ուրեմն իճ խրատներէս, ու հասկցիր որ ճէկուն հաշիւ չտուող ու խտաբարոյ ինքնակալ ճը կը տիրէ այսօր: Ու հիճմ ես կ'երթամ անոր ճօտ ու պիտի ջանամ, եթէ կարենամ, քեզ այս

տանջանքէն ազատել: Բայց հանդարտ կեցի՛ր ու լեզուդ քաշէ՛, չէ՛ս գիտեր որ յանդուգն խօսքերը ճիշտ կը պատճուին:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Երանի՛ քեզի որ դուն ալ ինճի պէս չպատճուեցար, թէեւ իճ համարձակութեանս ճանակից եղար. եւ հիճմ ե՛տ կեցիր այդ խորհուրդդ. ճի՛ դուր տեղ սիրող հատցներ, չպիտի կրնաս դայն ողոքել. ան ոչ ճէկը կը լսէ. դուրջացիր որ հոս եկամ ըլլալուդ համար քեզի ալ վընաս ճը չհասնի:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Ուրիշներուն աւելի լաւ խորհուրդ կուտաս քան քեզի, հիճմ իսկ ասիկա գործով ապացուցիր: Բայց գիս ետ ճի՛ կեցներ իճ ճամբէս: Այո՛, յոյս ունիճ որ Զեւս քեզ այդ տանջանքներէդ ազատելու ջնորհը պիտի ընէ ինճի:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Քու հոգաճութեանդ համար շնորհակալ եճ ու երբեք չպիտի դադրիճ ջնորհակալ ըլլալէ, որովհետեւ քու բարեկամութիւնդ ցոյց տալու համար ոչինչ կը խնայես: Բայց ո եւ է ջանք ճի՛ ըներ ինճի համար, որովհետեւ դուր պիտի ճըգնիս եւ ջանքերդ ինճի օգուտ ճը պիտի չբերեն: Հանդա՛րտ կեցիր ու վտանգէ հեռու պահէ՛ քեզ: Եթէ ես դժբաղդ եճ, չեճ ուզեր որ իճ պատճառովս ուրիշներուն ալ գլուխը ցաւի: Ո՛չ, չեճ կրնար առանց ճորճօքելու յիշել բաղդն իճ Ատլաս եղբորս որ, Արեւճուաքի դուռներուն կողճը, իր ուսերուն վրայ կը կրէ երկնքի ու երկրի սիւնը, բեռ ճոր դճուար է կրել: Զկրցայ նաև առանց խղճալու տեսնել Երկրի որդին, Կիլիկիոյ քարայրներուն բնակիչ. գթացի այդ յանդուգն ճիփոնին վրայ, հարիւրդլսանի այդ հսկային, որ ուճեղ բաղուկի ճը հարուածովը տապալեցաւ. ան բոլոր աստուածներուն դէճ ապտամբեցաւ, իր ահեղ կզակներէն ճահ արտաշնչելով, եւ աչքերը կրակ ճը կ'արճակէին ինչպէս աչքերը Գորգոնային, ու կարճես թէ պիտի յաջողէր խորտակել Զեւսի դորութիւնը. բայց Զեւսի անվրէպ սլա՛քը խոյացաւ անոր վրայ, երկինքէն իջնող բուցայտ՝ կայճա՛կը, որ անոր յանդուգն սպառնալիքները լուեցուց: Որովհետեւ ճինչեւ իր ընդերքը ջանթահարուած՝ ան իր բոլոր ուճը կորսնցուց, եւ հիճմ՝ անգոր ճարճին՝ կը պառկի անշարճ, նեղուցին ճօտ, Ետնայի արճատներուն տակ, ճինչեւ հեփեստոս կը դարճնէ՛ նստած կատարը լերան, որճէ օր ճը կրակի հեղեղներ պիտի ժայթքին եւ իրենց անգութ ակուաներով Սիկիլիոյ պողաւէտ դաշտերը

պիտի լափեն. այսպէս Թիփոն, թէպէտ Զեւոյ շանթէն ածխացած, իր կատարութիւնը պիտի փոխէ հրատոնչոր պաքներով բոցավառ անյագ յորձանքի մը: Բայց դուն անխորձ չես ու պէտք չունիս իմ խրատներու: Ազատէ՛ ինքզինքդ ինչպէս որ կրնաս: Իսկ ես իմ բաղդիս պիտի համակերպիմ ճինչեւ որ Զեւոյ գայրոյթը ճեղմանայ:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Աւրեմն չե՞ս ընդունիր, Պրոմէթէոս, որ խօսքերը հիւանդ սրտի մը դեղ են:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՅՒՍ. — Այո՛, եթէ սիրան ամոքեն նպատաւոր վայրկեանին ու եռացող սիրտ մը բռնի չգրգռեն:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Բայց ի՛նչ վտանգ կը տեսնես ասիկա փորձել համարձակելու մէջ, ըսէ՛:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՅՒՍ. — Անօգուտ ջանք է և յիմար պարզամտութիւն:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Զգէ՛ որ այդ հիւանդութենէն բռնուած մնամ, որովհետեւ լաւագոյնն այն է որ մարդ իմաստուն ըլլայ առանց ցոյց տալու:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՅՒՍ. — Այդ յանցանքդ ինձի պիտի վերագրուի:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Կը հասկնամ, կ'ուզես որ պարզապէս տուն գառնամ:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՅՒՍ. — Կը վախնամ որ վրաս թափած արցունքդ բու վրայ թշնամութիւն չհրաւիրէ:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Թշնամութիւնն անո՞ր որ ամենակալ զօրութեան գահուն վրայ դեռ քիչ առաջ բազմեցաւ:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՅՒՍ. — Զգուշացիր որ չգրգռես զայն:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Քու դժբաղդութիւնդ, Պրոմէթէոս, դաս մըն է:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՅՒՍ. — Գնա՛, շո՛ւա ըրէ, և այդ ողիւ պահէ:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ. — Կ'ընեմ ուղածդ, ահա ճամբայ կ'ելլեմ. արդէն իսկ այս քառտանի թռչունն իր թեւերով կը քերէ լայնարձակ ճանապարհն օդին և անշուշտ յօծարակամ պիտի երթայ հանգչիլ իր յատուկ գոմին մէջ:

ՊԱՐԸ. — Կը խղճամ, Պրոմէթէոս, դժբաղդութեանդ վրայ. արցունքի առուակ մը իմ տկար աչքերէս կը հոսի եւ իր խոնաւ ալբիւրով այտերս կը թրջէ. որովհետեւ Զեւը, ըստ իր օրէնքին՝ անուրմաբար թագաւորելով, հին աստուածներուն վրայ գոռոզ մական մը կը տարածէ:

Եւ ահա ամբողջ այս երկիրը հեծեծիւններով կը թնդայ, ամենքը կ'ողբան քու եւ եղբայրներուդ հինաւուրց շուքն ու վեհութիւնը, և բոլոր ճահկանացուները որ Ասիոյ նուիրական հողին ծօտիկ կ'ապրին՝ բու տառապանքներուդ կը կարեկցին:

Կ'ողբան նաեւ՝ Կողքիս բնակող ռազմասէր կոչսերը եւ խուճբն Սկիւթացոց որ Մեթիտեան ճահկեճիւն շուրջ, աշխարհիս հեռաւորագոյն ծայրը կ'ապրին,

Եւ Արաբիոյ ցեղը պատերազմիկ, եւ անոնք որ Կովկասի ծոռ բարձր ու սեպ ամրոց մը կը բնակին, վայրա՛գ գունդ՝ սրածայր նիզակներով զինուած:

Ես արդէն տեսած էի աստուածներէն ուրիշ մը՝ դժբաղդութեան մատնուած, պողպատէ կապանքներուն չարչարանքին մէջ կապկալուած, Ատլաս Տիտանը, որ իր ահեղ ուժովը կունակին վրայ կը կրէ՛ միշտ հեծելով՝ Երկինքն ու իր բեւեռը. եւ ալիքները կը ճռնչեն թաւալելով, անդունդը կը հեծէ ու Պղոտոնի սեւ անձաւը հողին տակ կը սարսուայ ու գետերու սրբազան ակունքները աղիխարշ ցաւով մը կը հառաչեն:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՅՒՍ. — Մի՛ կարծէք թէ լուծիւնս արհամարհանքի կամ հպարտութեան նշան ըլլայ, այլ՝ տեսնելով զիս այսպէս անարգուած՝ ես իմ մէջս ինքզինքս կ'ուտեմ: Եւ սակայն ինձմէ՛ զատ ո՞վ է որ այդ նոր աստուածներուն բաշխեց ամբողջապէս այն պատիւները զոր հիմա ունին: Բայց չեմ ուզեր ասոնց վրայ խօսիլ, որովհետեւ զուք գիտէք արդէն: Իմացէք սակայն թէ ի՛նչ ցաւերու տակ մահկանացուներն ընկճուած էին, եւ թէ ի՛նչպէս անոնք որ առաջ ապուշ էին՝ ես խելացի դարձուցի եւ տէր իրենց բանականութեան: Ասիկա կ'ըսեմ, ոչ թէ անոնց դէմ ո եւ է գանգատ ունենալուս, այլ բացատրելու համար բարիքը զոր անոնց ըրի. առաջ կը նայէին ու չէին տեսներ, կը լսէին ու չէին հասկնար, այլ՝ նման երազներու ուրուականներուն՝ երկար ատենէ ի վեր ամէն բան կը շփոթէին, ու չէին գիտեր ոչ ատաղձը, ոչ աղիւսը գործածել արելուն տակ տուներ շինելու համար, այլ հողին տակ, արագաշարժ մրջիւններուն պէս, անձաներու անարեւ խոռչներուն մէջ կը բնակէին: Ոչ մէկ որոշ նշանով կրնային գանազանել ձմեռը, ոչ ալ ծաղկեալ գարունը, ոչ պողպրեր ամառը, այլ ամէն ինչ կ'ընէին անդիտակցաբար, ճինչեւ որ ես իրենց զիտել տուի աստղերուն ծագումը եւ անոնց մայրամուտը

որ աւելի դժուար է գիտնալ: Եւ իրենց համար հընարեցի թուաբանութիւնը, գեղեցկագոյնը գիտութեանց, գիրերու հնարքն իրենց բաշխեցի, եւ սորվեցուցի գործածել յիշողութիւնը, Մայր Մուսաներուն որ արուեստները կը ստեղծեն: Եւ է՛ս ե՛մ որ է՛ն առաջ անասունները գերիի պէս լուծին կապեցի որպէսզի իրենց ճարձիւնովը ճարդոց տեղը բռնեն անոնց ծանր աշխատանքներուն ձէջ. կառքերուն լծեցի ձիերը՝ սանձին հլու դարձած, ամենափարթամ պերճանքին իբր զարդ. եւ է՛ս ե՛մ որ հնարեցի վուշէ թեւերով նուակառքերը որ ծովերը կը կտրեն կ'անցնին: Այսքան հնարքներ ճարդոց շնորհեցի, եւ սակայն դժբաղդ՝ ճիշոց չե՛մ գտներ վերջ ծը դնելու ցաւերուն որոնցմով հիմա կը տառապիմ:

ՊԱՐԸ. — Անարժան դժբաղդութիւն ծնն է՛ որ կը կրես. խելքդ կորսնցուցած կը դանդաջես եւ ինչպէս գէշ բժիշկ ծը որ հիւանդ է ինկած՝ կը վհատիս եւ ցաւիդ դեղը չես գտներ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Գեւ ճարիկ ըրէ՛, եւ աւելի եւս պիտի սքանչանաս ի՞մանալով թէ տակաւին ի՛նչ արուեստներ ու հնարքներ ես ի յայտ բերի: Երբ ձէկը հիւանդ ի՛նար՝ ոչ ձէկ դեղ չկար, ոչ բերնէն առնելու, ոչ շփումներ ընելու, ոչ ալ խմելու, այլ դեղի պակասէն ամենքը կը կորչէին. ես, եւ այդ է ճեճագոյն բանը զոր ըրած ե՛մ, ցուցուցի ճահկանացուներուն փրկարար բազալոթ թիւնները որոնցմով բոլոր հիւանդութեանց կը յաղթեն: Ու կարգադրեցի գուշակութեան բազմաթիւ տեսակներ. է՛ն առաջ ես ե՛մ որ գանազանեցի երազներուն ձէջէն ճշմարիտ տեսիլները եւ բացատրեցի անոնց դժուարածեկնելի ի՛մաստը, եւ ճշգրտօրէն լուսաբանեցի ճամբօրդութեան ընթացքին յայտնուած նշանները, թուիչը կեռ ճագիլներով հաւքերուն՝ որոնց իւրաքանչիւրն ըստ իր բնութեան՝ բարեգուշակ է կամ չարագուշակ. և թէ ի՛նչ տեսակ սնունդ անոնցմէ իւրաքանչիւրը կ'առնէ եւ ի՞նչ են իրենց ատելութիւններն ու սէրերն ու իրենց համախմբումները. սորվեցուցի թէ ի՛նչպէս աղիքներն իրենց փայլունութեամբ եւ իրենց գոյնին տեսակով, եւ լեարդին ու ճագիլին ձեն ու գոյնը՝ աստուածներուն կրնային հաճելի ըլլալ. ու անոնց ոգնայարն ու ճարպոտ գիտտերը կրակին վրայ տարածելով, ճահկանացուներն առաջնորդեցի դժուարին գիտութեան ծը ու երեւան հանեցի գուշակութիւնները հուրին որ ճինչեւ այն ատեն անյայտ կը մնային: Ահա ինչ որ ըրի. և ո՞վ, տակաւին, կրնայ

պարծենալ թէ ինձմէ առաջ գտած է հողին տակ ճածկուած բարիքները, արոյրը, երկաթը, արծաթն ու սակին. ո՛չ ձէկը անշուշտ, եթէ չ'ուզեր խաբելու անցնելը Պրոմէթէասին է որ պարտական են իրենց բոլոր արուեստները, որոնց այժմ ճառօթ են:

ՊԱՐԸ. — Հարկ եղածէն աւելի ոգներ ես ճահկանացուներուն, ու հիմա դժբաղդութեանդ ձէջ ճի՛ յուսահատիր: Ես յոյս ունիմ որ այդ կապանքներէն ազատելով նորէն Ձեւսին չափ դժուար պիտի գտնաս:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Այդպէս չէ որ սրտած է ամէն ինչ կարգադրող ճակատագիրը. այլ, հազար ցաւեր ու տանջանքներ կրելէս ետքն է որ պիտի ազատիմ շղթաներէն. արուեստը շատ աւելի տկար է քան հարկը:

ՊԱՐԸ. — Ո՞վ կը բռնէ դեկը հարկին: ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Երեք Պարկաները եւ Երկննիւնները որ ոչինչ կը ճուռնան:

ՊԱՐԸ. — Ձեւան ուրեմն անոնցմէ աւելի աւելա՞ր է:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Այո՛, ան չի կրնար խուսափիլ ճակատագրէն:

ՊԱՐԸ. — Ի՞նչ կրնայ ըլլալ անոր ճակատագիրը, եթէ ոչ իշխել ճիշտ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Մի՛ հարցներ, չպիտի գիտնաս:

ՊԱՐԸ. — Ինչ որ կը ճածկես, ահաւոր գաղանիք ճ'ըլլալու է:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ուրիշ բանի վրայ խօսէ՛, ժամանակը չէ յայտնելու, այլ պէտք է բոլորովին ճածուկ պահուի, որովհետեւ այդ պապանիքը պահելով է որ շղթաներէն եւ անարգ տանջանքներէն պիտի ազատիմ:

ՊԱՐԸ. — Թող Ձեւս որ ամէն բան կը վարէ, իր ուժն ի՞մ տենչանքներուս դէմ չհանէ. թող երբեք չզարդիմ աստուածները պատուելի՛ ճանակցելով բարեպաշտ ողջակէզներուն, ի՞մ հօրս Ովկիանոսի ճշտայտրդ ալիքներուն ճօտ. թող երբեք խօսքերով չճեղանչես եւ թող այս ցանկութիւնն ի՞մ ձէջս մնայ եւ երբեք չանհետանայ:

Քաղցր է ունենալ կեանք ծը երկարատեւ՝ վրտահոթութիւնն ամբայնող յոյսերու ձէջ, ճաքուր հաճոյքներով հոգիդ պարուրելով: Բայց կը սրտած քեզ հազար ցաւերով բղբուած տեսնելով: Գուն Ձեւսէն

չվակցար, Պրոմեթէ'ւս, եւ քու բնական հակուծիդ հետեւելով՝ ճահկանացուներուն շատ պատիւ բերի:

Տե՛ս, բարեկա՛մս, ո՛րքան հետեւանքը տխուր եղաւ. ըսէ՛, ի՞նչ պաշտպանութիւն կրնաս այդ անցաւոր էակներէն սպասել. չտեսա՞ր այն ավիկար թուլութիւնը որ՝ ինչպէս երազի ճէջ՝ ճահկանացուներուն կոյր ցեղը կը կաշկանդէ: Երբեք անոնց ծրարիւնները պիտի չկրնան խանդարել կարգը զոր Զեւս հաստատած է:

Ահա ինչ որ հասկցայ, Պրոմեթէ'ւս, տեսնելով քու արեւտաւոր ճակատադիրք: Ի՞նչպէս երգը զոր այսօր կ'երգեմ, տարբեր է հարմներդէն զոր կը կը ճրմնջէի հարսնիքիդ օրը՝ բաղանիքիդ ու անկողնիդ շուրջ, երբ պարզեւներով Հեփիստէ քոյրս հասոցելով քեզի անկողնակից ամուսին առի:

ԻՕ. — Ո՛րն է այս երկիրը, ո՞ր ցեղը հոս կը բնակի: Ո՞վ է որ կը տեսնեմ այս ճրբակոծ ժայռին վրայ, շղթաներու ճէջ կաշկանդուած: Ի՞նչ յանցանքի համար այսպիսի պատիժ ճը կը կրես: Ըսէ՛ ինձի՛՝ դժբաղդիս՝ թէ երկիր ո՞ր ճասին ճէջ է որ կը թափառի: Ա՛խ, ա՛խ, աւա՛ղ, աւա՛ղ, նորէն բորեխ ճը, երկրի որդի Արգոսի ստուերը, զիս կը խայթէ. հեռացո՛ւր զայն ինձէ, ո՞վ երկիր. կը դողամ տեսնելով հարիւրաջեայ հովիւր. ան կը քալէ՛ իր նենգ նայուածքով եւ որ ճահուրնէն իսկ յետոյ հողին ճէջ ճածկուած չի մնար. դուրս կ'ելլէ դժոխքէն ու զիս դժբաղդս կը հալածէ, եւ զիս անօթի կը թափառեցնէ ճովափնեայ աւաղներուն վրայ:

Սրինքը սրուն խողովակները ճեղրածոճով ճխացած են, թճրեցուցիչ ճեղդիլ ճը կը հառաչէ: Ա՛հ, ա՛հ, աւա՛ղ, աւա՛ղ, ո՞ւր կը տանին զիս իմ ատանդական զեզերումներս: Ի՞նչ յանցանք, ո՞վ Գոռնոսի որդի, ի՞նչ յանցանք գտար իմ ճէջս, որ զիս այս բաղդին դատապարտեցիր: Ա՛հ, ա՛հ, եւ ինչո՞ւ այսպէս սոսկումներով կը տանջես ինձի պէս խելացնոր դժբաղդ ճը: Այրէ՛ զիս քու կրակովդ, կամ հողին ճէջ թալէ՛ զիս, կամ կեր նեռէ՛ զիս ճովային հրէշներուն, ճի՛՝ ճերժեր խնդրանքներս, ո՞վ թագաւոր: Իճ երկար թափառումներս զիս արդէն բաւական ճարգեցին, բայց չեմ կրնար իմանալ թէ ե՞րբ պիտի ազատիմ այս ճարջարանքէն: Լսէ՛ ճայնը երինջի փոխուած աղջկան:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Կրնա՞մ ճոխի չընել բորեխէն հալածուած աղջիկը, Ինաքոսի դուստրը, որ Զեւսի

սրտին ճէջ սիրոյ կրակը ճգեց եւ ատելի դարձաւ Հերային որ զայն անվերջ ու սպառիչ թափառումի ճը դատապարտեց:

ԻՕ. — Ո՞ւրկից սորվեցար հօրս անունը, ըսէ՛՝ դժբաղդիս, ո՞վ էս դուն, ո՞վ էս որ դժբաղդ ճ'ըլլաւով՝ այսքան ճիշդ գիտես իճ դժբաղդութիւնս. ի՞նչպէս իճացար ատուածատուր պատուհասը որ ճոխեցին խայթոցներով պատուելով զիս ուճասպառ կ'ընէ: Աւա՛ղ, աւա՛ղ, ես եկայ հոս, անօթութենէն ճտրակուած, ցատկելով ու վազելով, Հերայի նախանճտ կատաղութեանը զոհ: Ո՛ր դժբաղդը երբեք ինձի չափ տառապեցաւ: Բայց խօսէ՛՝ առանց դարձուածքի, ըսէ՛՝ զեւ ի՞նչ տանջանքներ վերապահուած են ինձի, եւ ի՞նչ է դարձանն այս ցաւերուս, ըսէ՛, եթէ գիտես, խօսէ՛, ցոյց տո՛ւր ճշտաթափառ դժբաղդիս:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Պիտի ըսեմ յտակօրէն ինչ որ կ'ուզես գիտնալ, պիտի խօսիմ առանց առեղճուածային ճեւերու, պարզօրէն, ինչպէս վայել է խօսիլ բարեկամներու: Այն որ կը տեսնես, հուրը ճահկանացուներուն պարզեւող Պրոմեթէան է:

ԻՕ. — Ո՞վ դուն որ բարձր ճահկանացուներուն բարերարն եղար, դժբաղդ Պրոմեթէւս, ի՞նչ պատճառաւ այս տանջանքները կը կրես:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Գեւ նոր վերջացուցի իճ ճարջարանքներու ցաւաղին պատճութիւնը:

ԻՕ. — Ու ինձի այդ ճնորհը պիտի չընե՞ս:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ի՞նչ ճնորհ կ'ուզես, խօսէ՛, ամէն ինչ պիտի իմանաս ինձէ:

ԻՕ. — Ըսէ՛ թէ ո՞վ քեզ այս սեւ ժայռին կապեց:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Մէկ կողմէ՛՝ Զեւսի վճիռը, ճիւս կողմէ՛՝ Հեփեսոսի ճեռքը:

ԻՕ. — Եւ ի՞նչ յանցանքի պատիժն է որ կը կրես:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ինչ որ ըսի բաւական է:

ԻՕ. — Գոնէ ըսէ՛՝ դժբաղդիս թէ ե՞րբ պիտի գայ վախճանն այս թափառական կեանքիս:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ետ չգիտնալդ աւելի լաւ է քան գիտնալը:

ԻՕ. — Ո՛րքան ատեն պիտի տառապիմ, ճի՛՝ ճածկեր, ըսէ՛:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Այդ ճնորհը քեզի չեմ ճերժեր:

ԻՕ. — Ինչո՞ւ կ'ուշանաս ամէն ինչ յայննելու

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ձկանութիւն չէ, բայց կը վախնամ որ սիրտդ կը վրդովեմ:

ԻՑ. — Պէտք եղածէն աւելի հոգածու մի՛ ըլլար ինձի հանդէպ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Քանի որ կ'ուզես, պէտք է խօսիմ. ձախ ըրէ՛ ուրեմն:

ՊԱՐԸ. — Կեցի՛ր. ինձի ալ շնորհ ձը ըրէ՛, նախ իմանանք ասոր ցաւը. թող ինք պատճէ իր աղեւտարշ զժբաղդութիւնը, ու թող յետոյ քենէ իմանայ ինչ որ դեռ ունի տառապելիք:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Քեզի անկ է, Իօ, ասոնց այս շնորհն ընել, արդէն չէ՞ որ քու հօրդ քոյրերն են: Ու հաճելի է ցաւերը պատճել ու ողբալ՝ երբ զիտես որ ունկնդիրները պատրաստ են արցունք թափելու:

ԻՑ. — Ի՞նչպէս կրնամ ձեր ուզածը մերժել: Պիտի որոշապէս իմանաք ուրեմն ինչ որ կը փափաքիք, թէև շատ տաժանելի է ինձի պատճել թէ պատուհասն ի՞նչպէս երկնքէն վրաս եկաւ եւ թէ ի՞նչպէս դէմքս փոխուեցաւ: Գիշերային տեսիլներ, անդադար, իմ կուսակիան առանձնոցիս մէջ թռչտակով, ինձի քաղցր խօսքեր կ'ուզէին. « Ո՛վ երանելի աղջիկ, ինչո՞ւ կը յաճատիս կուսութիւնդ պահել՝ երբ կարող ես ամենէն փառաւոր ամուսնութիւնը կնքել, վասնզի Ձեռք բեզի համար ցանկութեան կրակով կը վառի, և կ'ուզէ քեզի հետ Կիպրիսի հաճոյքները բաժնել՝ աղջիկ, մի՛ արհամարհեր Ձեռքի անկողինը, դուրս ելի՛ր և գնա՛՝ դէպ ի Լեռնի արգաւանդ մարդագետիւնը, դէպ ի հօրդ հօտերն ու գոճը, որպէս զի Ձեռքի ցանկալաւ աչքը խաղաղի »: Ամէն զիշեր, եղիւլիս՝ այսպիսի երազներով հալածուած էի, մինչեւ որ համարձակեցայ հօրս պատճել այդ երազները, և ան մէկէ աւելի անգամ մարդ զրկեց թէ՛ Դելիիս և թէ՛ Դոբոնէ, որպէս զի իմանայ պատգամը, թէ ի՞նչ ըսելու կամ ընելու էր աստուածներուն հաճելի ըլլալու համար: Իրեն բերին պատգամներ երկղիմի, մի՞նչ ու զժուարածկենելի: Վերջապէս եկաւ պատգամ ձը, որ անոր որոշապէս կը հրամայէր զիս վանել իր պալատէն ու մեր հայրենիքէն, որպէսզի մինաւորիկ թափառէի մինչեւ ծայրն աշխարհիս, եւ եթէ չհնազանդէր, Ձեռքի փայլակնացայտ կայծակը պիտի գար եւ մեր ամբողջ տոհմը պիտի ջնջէր: Ապողոնի այս պատգամին գլուխ ծռելով, հայրս զիս վռնտեց պալատէն, հա կառակ իր կամքին, հակառակ իմ կամքիս. բայց

Ձեռքի զօրութիւնը կը ստիպէր զայն այս բռնութիւնը գործելու եւ իսկոյն դէմքս ու բանակնութիւնս կ'այլափոխուէին, ու եղջիւրներ կը բռնէին գլուխս, եւ սրակայթ բարեխէ ձը խաճատուած՝ ծոլեզլին ստուամներով կը նետուէի դէպ ի Կենքրէի քաղցրահամ ջուրերը եւ դէպ ի Լեռնեան բարձունքները. ու Երկրի որդի հովիւ ձը, անողորմ Արգո՛ւր, կը հետեւէր ինձի, անթիւ աչքերով քայլերս լրատեսլով: Բայց յանկարծ անակնկալ հարուած ձը զայն կենսագուրկ ըրաւ, ու ես, բորեխէն միշտ խայթուած, երկրէ երկիր կը թափառիմ: Ահա՛ ինչ որ մինչեւ հիմա պատահեցաւ ինձի, բայց եթէ կրնաս ըսել ինչ որ դեռ ունիմ քաշելիք, ըսէ՛ ինձի, ու վրաս գթալով՝ մի՛ խաբեր զիս սուտ խօսքերով, որովհետեւ սուտ խօսքերն ամենէն գէշ ժանտախտն են:

ՊԱՐԸ. — Ա՛հ, ա՛հ, բաւակա՛ն է, լու՛է՛, երբեք չէի կարծեր թէ ականջս այսպիսի տարօրինակ պատմութիւն ձը պիտի լսեր եւ թէ այսքան զմեռտեսիլ ու անտանելի ցաւեր, տանջանքներ, սոսկուծներ երկապրի սուրով ձը հողիս պիտի սառեցնէին: Աւա՛ղ՝ աւա՛ղ, ո՛վ ճակատագիր, ո՛վ ճակատագիր, Իօ զժբաղդութեանն ի տես՝ կը դողամ...

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Դեռ չիմացած կը հնձես. զիւրայոյզ ես դուն. սպասէ՛ որ ամբողջն իմանաս:

ՊԱՐԸ. — Խօսէ՛, յայտնէ՛ իրեն ինչ որ կ'ուզէ իմանալ. քաղցր է հիւանդին որոշ գիտնալ առաջուց թէ ի՞նչքան դեռ ունի տառապելիք:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ձեր նախորդ խնդրքը զիւրաւ ընդունեցայ: Կ'ուզէիք նախ իրմէ իսկ իմանալ իր փորձանքներուն պատմութիւնը. լսեցէք հիմա թէ տակաւին ի՞նչ ցաւեր շերտ կը պատրաստէ այս աղջկան: Եւ դուն, դո՛ւտար Խնաքոսի, ըսելիքներս միտքդ պահէ՛, որպէս զի թափառմանցդ վախճանն իմանաս: Այս վայրերէն հեռանալուդ, քայլերդ պիտի ուղղես դէպ ի դուներն Արեւելքի, անհերիկ. ամայի դաշտերուն մէջէն. պիտի հասնիս վաչկատուն Սկիւթացուց ձօտ որ բարձրադիր տեղուամք ամուր անիւներով սայլերու վրայ գետեղուած սղորահիւս տուներու մէջ կը բնակին եւ սրաթուիչ սպաքներով զինուած են: Սի՛՝ ձօտէնար անոնց, այլ անոնց երկրէն անցիր՝ հեծեճազին փշուրուց ծովուն ապառաժուտ ափունքներէն յառաջանալով: Հախ կողմդ պիտի գտնես Քալիքները որ՝ երկաթ կը դարբնեն. պէտք է խուսափիս անոնց՝ է, վասն զի վայրենի են

և անհիւրընկալ: Պիտի հասնիս Հիպրիստէս (1) (հարար) դեռին ծօա, որ իր անունը կ'արդարացնէ. ծի' փորձեր անոր ծիւս կողմն անցնիւ, վասն զի անոր անցքը դժուար է, էինչեւ որ հասնիս Կովկաս, բարձրագոյնը լեռներուն, ուրկից այդ գետը բուն խոյանքով լեռան կատարէն իսկ կը ժայթքի: Այլ պէտք է որ երկնադրացի սարերէն անցնելով, իջնես դէպ ի հարաւ, ուր պիտի գանես օաղմիկ գունդը այրատեսց Ամազոններուն որ օր յօր պիտի հասատառին թե՛ծիսկիւրա, թե՛րճօգնի ծօա, ուր Պանտօսի դաժան կզակը կը ցցուի, Սալմիթէսը, նաւօրիներու սարսափ ազդող ասոնջականուհի, նաւերու խորթ ծայր: Էնոնք բեզ պիտի առաջնորդեն յօժարակամ: Այդպէս պիտի հասնիս Կիմմերեան պարանոցը, ճինչեւ նեղ դուռը Մէոսիքեան նեղուցին. պէտք է որ անվախ սրտով անցնիս նեղուցէն. ճահկանացուները յաւիտեան պիտի պահեն քու այդ անցքիդ յիշատակը, որձէ Վոսփորն իր անունը պիտի ստանայ: Այն ատեն Եւրոպայի հօղը ձգելով Ասիական աշխարհը պիտի անցնիս: Այս ամենուն ճէջ՝ աստուածներուն թագաւորը ճեճապէս անգութ չի՞ թուիր ձեզի: Ինքը՝ աստուած ըլլալով ուղեց այս ճահկանացու ազգիան ճիւղնալ, և ահա զայն ա՛յսքան ցաւերու տակ կ'ընկճէ: Աղջիկ, դուն անսիրտ խօսեցեալ ճըն է որ գտեր ես, որովհետեւ քու զժբազգութեանցդ դեռ սկիզբն է որ ճիւղն իճայար:

ԻՅ. — Ահ, վա՛յ ինձի:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Կ'ողբա՞ս նորէն ու կը հեճե՞ս. ի՞նչ պիտի ընես երբ իճանաս մնացեալ ճասը չարչարանքներու:

ՊԱՐՐ. — Ուրեմն դեռ ուրիշ զժբախտութիւններ ալ ունիս իրեն իճացնելիք:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Անխուսափելի աղէտներու ճրրկայտյոց ճո՛վ ճ'ամբողջ:

ԻՅ. — Ի՞նչ շահ ունիճ ուրեմն ապրելէ. ինչո՞ւ անճիջապէս ինքզինքս վար չեճ նետեր այս սեպ ժայռէն, որպէսզի սա ճաճբուն վրայ ջախջախուելով ազատիճ բոլոր ցաւերէս: Որովհետեւ լաւագոյն է ճէկ անգամէն ճեռնիճ քան կեանքիս բոլոր օրերուն ճէջ չարչարութիճ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Հապա ի՞նչ պիտի ընէիր եթէ իճ տանջանքներս կրելու ստիպուած ըլլայիր, ես

որուն բաղըր արգիլած է ճեռնիլ. ճահը սառուպտնքներու վերջ պիտի զնէր, ճինչդեռ անոնք ս եւ է վախճան պիտի չունենան ճինչեւ որ ճեւս գահընկէց չըլլայ:

ԻՅ. — Ուրեմն օր պիտի գայ որ ճեւս պիտի գահընկէց ըլլայ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Դուն պիտի ուրախանայիր կարճեճ այդ անկուճը տեսնելով:

ԻՅ. — Ի՞նչպէս չէ, ես որ այնքան սոսկալի ցաւ կը քաշեճ ճեւսին ճեռքէն:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Այո՛, ատիկա՛ պիտի ըլլայ, վստահ եղի՛ր:

ԻՅ. — Ո՞վ զայն պիտի կապտէ իր բանաւորական ճականէն:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ինքն իսկ՝ իր յիճարութեանք:

ԻՅ. — Ի՞նչ կրբով, ըսէ՛, եթէ զիսս ճը չկայ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Աճունութիւն ճը պիտի կնքէ որ զլիսուն փորճանք պիտի բերէ:

ԻՅ. — Աստուածուհի՞՛ ճը հեա թէ ճահկանացուի ճը:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ինչո՞ւ կը հարցնես. ատիկա չեճ կրնար ըսել:

ԻՅ. — Այդ ամուսի՞նն է որ զինքը գահընկէց պիտի ընէ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Էն պիտի ճնի որդի ճը հօրճէն աւելի զօրեղ:

ԻՅ. — Ու չի՞ կրնար այս ճակատազրէն խուսափիլ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ոչ առաջ քան այս շղթաներէն ազատիլս:

ԻՅ. — Ո՞վ է այն որ հակառակ ճեւսի քեզ պիտի ազատէ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Վճուռած է որ քու սերունդէդ ճէկը պիտի ընէ զայդ:

ԻՅ. — Ի՞նչ կ'ըսես, իճ որդիներէս ճի՞ն է որ քեզ պիտի ազատէ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Այո՛, երբորդ որդին սասնեբորդ սերունդին:

ԻՅ. — Այդ պատգամդ զիւրահասականալի չէ: ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ի՛նչ ջանար գիտնալ քու սպագայ զժբազգութիւններդ:

ԻՅ. — Խոստանալէ յետոյ՛՝ ճի՛՝ ճերժեր:

(1) եփրաս:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Երկու յաշնութիւններէն ճին ճիշտն պիտի ընեմ քեզի:

ԻՕ. — Ո՞րը, թո՛ղ որ ես ընտրեմ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Կը հաւանի՛մ: պիտի ըսեմ որոշապէս՝ կա՛մ ինչ որ դեռ դուն ոնիս տառապելիք, կա՛մ թէ ո՛վ զիս պիտի աղատէ:

ՊԱՐԸ. — Ատանցձէ ճին անոր ըսէ՛, ու ճիւսն ինձի: Մի՛ արհամարհեր խնդրանքս: Յայտնէ՛ անոր իր անջանքներուն մնացորդը եւ ինձի քու աղատիլը:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Քանի որ այդքան կը փափաքիք, կը հաւանիմ: Պիտի ըսեմ ինչ որ կ'ուզէք: Նախ քեզի պիտի պատճեմ, Իօ, քու վազքերդ տենդալոյց. ձաքիլ տախտակին վրայ լաւ դրոշմէ գանոնք:

Երբ անցնիս նեղուցէն որ երկու աշխարհներն իրարձէ կը բաժնէ, յառաջացիր դէպ ի լուսաշող ելքն արեւուն. հեռանալով ճոնչաձայն ծովէն, պիտի հասնիս Կիսթենէի Գորգոնեան դաշտերը ուր կը բնակին Փորկիդները, երեք պառաւ աղջիկներ, կարապի դէճքով, որ երեքը ճեկանց ճիւղն ճեկ աչք ու ճեկ ախալս ունին և որոնց վրայ երբեք նայուածք ճը չեն նետեր ո՛չ արեւը ճառագայթարձակ, ո՛չ լուսինը գիշերաճեմ: Անոնց ճօտ կը կենան իրենց երեք քոյրերը, Գորգոնները թեւաւոր, օճալարս, ճարգոց համար արհաւարալից և որոնց ոչ ճեկ ճահկանացու կրնայ նայիլ առանց կեանքի շունչը կորսընցնելու: Ասոնք կ'ըսեմ որպէսզի այդ վտանգէն զգուշանաս: Բայց ահա՛ ուրիշ ահուելի տեսարան ճը. Կորճառիճներն են՝ սրացուի, Զեւի շուներն անճայն. փախի՛ր անոնցձէ: Խուսափէ՛ նաև Երիճասպներէն, այդ ճիականի ճիւղներէն որ կը բնակին Պրուտոնի սակեհոս ջուրերով գետին եզերքը. չըլլայ որ անոնց ճօտենաս: Պիտի հասնիս երկիր ճը հեռաւոր, սեւաճորթ ժողովուրդի ճը ճէջ որ կը բնակի աղբերակին ճօտ արեւուն, հոն ուր կը հոսի գեան եթովպական: Յառաջացի՛ր ատոր ափունքներէն ճինչեւ որ հասնիս ջրվէճը ուր Նեղոսը, Բիբլիոի լեռանց կատարէն, կը հոսեցնէ իր ճեմարոյ ջուրը քաղցրահամ: Ան քեզ պիտի առաջնորդէ իր ջուրերովը կազմուած երկիր ճը եռանկիւնաճեւ ուր ճակատագիրը վճուած է որ դուն, Իօ, բնակիս ու սերունդներ հասցընես: Եթէ այս ըսածներսու ճէջ կան ճութ ու դժուարահասկանալի կէտեր, կրկնէ՛ և բացատրութիւն ուզէ՛. պէտք եղածէն աւելի ժաճանակ ունիմ:

ՊԱՐԸ. — Եթէ տակաւին բան ճը ճուցած ես այս աղջկան ապագայ ցաւատանջ թափառճանցը պատճութենէն, ըսէ՛. իսկ եթէ անէն ինչ ըսած ես աղբէն, յիշէ որ ճեր հարցոճին ալ պատասխանել խոտացար:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Իօ իճացաւ իր թափառճանց վախճանը: Բայց որպէսզի հաճողութ թէ իճ խօսքերս անհիճ չեն, պիտի ըսեմ իրեն այն տաղապանքները զոր կրեց հոս գալէ առաջ. ատիկա պիտի հաստատէ ճինչեւ ցարդ ըսածներս: Եղածներուն ճեմ ճատը ճէկզի կը դնեմ ու կ'անցնիմ իսկոյն նորագոյն դէպքերուն:

Դուն, Իօ, հասար երկիրը Մոլոսներուն, բարճրազիր Դորոնէին ճօտ, ուր են պառագամն ու աթոռավայրը Թեոպրոտեան Զեւին, և ուր կը գտնուին (անհաւատալի՛ հրաշք) խօսուն կաղնիները, որոնք քեզ որոշապէս ճանուցին թէ դուն սահճանուած էիր Զեւի փառաւոր աճուսինն ըլլալու, և ատիկա քեզի հաճոյք պառճառեց: Այնտեղէն յանկարճ կատաղութեան տաղնալ ճը վրալ գալով, խոյացար ճովափունքին երկայնքը տարաճուող ճաճքէն դէպ ի լայնաճաւ ճովաճոցը հուէայի, ուրկէ յետագնաց վազքով ճը նայն տեղը դարճար: Եւ այդ ճովաճոցը ապագային, զիտցի՛ր, Յոնիական (1) պիտի կոչուի ի յաւերճական յիշատակ քու ճաճքորդութեանդ: Այս պատճութիւնա ապացոյց ճըն է որ իճ ճիւղքս ներկային ճէջէն՝ երեւցածէն անդին կը տեսնէ: Դալով մնացեալին, պիտի ըսեմ գայն թէ՛ ճեզի եւ թէ՛ էնոր, դառնալով իճ առաջին խօսքերուս:

Կայ քաղաք ճը, Կանոպէ, վերջինը եղիպտական աշխարհին, Նեղոսի դետաբերանին ճօտ հաստատուած: Հոն Զեւս բարեացակամ ճեռքով ճը քեզ զգուելով, խուվեալ ճիւղք պիտի խաղաղեցնէ: Եւ դուն աշխարհ պիտի բերես սեւաճորթ Եպափոսը որուն անունը Զեւսի ճննդագորճութենէն կը սերի, և այդ Եպափոսը տէր պիտի ըլլայ բոլոր հունճքերուն որ լայնագնաց Նեղոսին առողած հողերուն վրայ պիտի հասնին: Անոր հինգերորդ սերունդը, յիտուն աղջիկներ, նորէն Երգոս պիտի գան՝ հակառակ իրենց կաճքին, իրենց ճօրեղբորորդիներուն հետ աղգապիղճ աճուսնութիւն ճը կնքելէ խուսափելով: Ասոնք, իրենց հրայրքէն ճողեղնած, ինչպէս աղանիներ հալաճող ճահէններ, պիտի վազեն էնոնց

(1) Իօնական

ետեւէն՝ կատարելու համար հարմիրք ճը անընդունելի. բայց նախանձոտ աստուած ճը արգելք պիտի ըլլայ անոնց երբ Պեղապեան հոյը պիտի ընդունի անոնց ճարձիւնները՝ դաւաճան կիներու ճարդասպան երկաթով զիջեր ասեն ճորթուած: Որովհետեւ իրաքանչիւր կին երկօտարի սուր ճը իր ամուսնոյն կուրճքը ճխերով պիտի ճեռցնէ դայն: Այսպիսի հարմիրք ճը իճ թշնամիներու կը ճաղթեճ: Բայց սէրը սիրաը պիտի ճարձէ էնոնցճէ ճէկուճ, և էն պիտի ճուզէ իր անկողնակիցն սպաննել. իր քաջութիւնը պիտի թուճայ, ու նախաճեճար պիտի համարի վատ կոչուիլ քան ճարդասպան էնկից պիտի ճնի, Արգոսի ճէջ, ցեղ ճը թագաւորական, և ասիկա պատճելու համար պէտք է երկար խօսիլ, բայց այդ ցեղէն է ահա որ պիտի ելլէ աներկիւղ քաջաղեղն հերոսը որ զիս իճ ցաւերէս պիտի աղատէ: Իճ հինաւուրց ճայրս, Թեճիս ճիտանուհին է որ ինճի պատճեց այս պատգաճը: Բայց թէ ի՞նչ կերպով ու է՞րբ այս ամենքը պիտի պատահին, երկար ատեն պէտք է ատոնը թուելու համար և այդ բոլորը լսելէդ օգուտ ճը ճկայ քեզի:

ԻՕ. — Աւա՛ղ, աւա՛ղ, զորը նորէն ճարձինս կը ցնցէ, խեղանոր կատաղութիւն ճը նորէն զիս կ'այրէ, բռնելը զիս կը ճարձարէ իր հրատոչոր խայթոցով, սարսափահար սիրտս կուրճքիս կը ճարձուի, աչքերս կը թաւալին ճոյրաճ, անգագելի ճուզգնութիւն ճը զիս ինքնիրճէս դուրս կը հանէ, լեզուիս տէրը ճեճ ալեւս, ու խառնաշփոթ խօսքերս ի ճուր կը ճարաւին ահուելի աղէտին ալիքներուն զէճ:

ՊԱՐԸ. — Իճաստուն էր, այո՛, իճաստուն էր այն որ է՛ն առաջ ճորին ճէջ յղացաւ ու լեզուովն բսաւ սա խօսքը, թէ լաւագոյն է որ ճարդ իր վիճակն ունեցողին հետ կարգուի և թէ արհեստասոր ճը ոչ ճոխութեանց ճէջ թուլցածներուն և ոչ իրենց ճագուճով հպարտներուն հետ պէտք է ամուսնական կապերու ցանկայ:

Չըլլայ որ, ո՛վ Պարկաներ, ճիս երբեք տեսնէք Ձեւսի անկողնակիցը ճարձաճ, ու թող երբեք ես ճճիանաճ ո եւ է Ոլիմպականի ճը հետ: Վասն ճի կը ճորճաճ տեսնելով այս այրատեայ կոչը ճոր ճերա դատապարտեր է ցաւատանջ վաղքերով անողորճաբար ճարձարուելու:

Չաւասարները ճիացնող ամուսնութիւն ճը ինճի վախ ճի պատճառեր, բայց թող երբեք հզօր աստուածներուն սէրը անգերճանելի նայուաճք ճը ճնետէ

վրաս, ատիկա կուի ճըն է ուր կարելի ճէ կուուի և սրուն ելքը ելք ճունենալն է. ի՞նչ պիտի ըլլայի այդ պարագային, ի՞նչպէս պիտի վախճէի Ձեւսի ճեւքէն:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Եւ սակայն օր ճը Ձեւս, ինչքան ալ ճոռող ըլլայ, խոնարհ պիտի դառնայ. ա՛յդ պիտի ըլլայ արդիւնքն ամուսնութեանը ճոր կը պատրաստէ, այդ ամուսնութիւնը անոր կորունցնել պիտի տայ իր գահն ու իշխանութիւնը: Այն ատեն ամբողջապէս պիտի կատարուի անէճքն անոր հօրը՝ Կռնոսին, ճոր ան արճակից իր հինաւուրց գահէն ինկաճ ատեն: Այդ աղէտէն խուսափելու ճիջոցը ոչ ճէկ աստուած կրնայ անոր ցոյց տալ՝ ինճճէ դատ: Ես ճիայն ճիտեճ անոր կերպը: Թող հիճա անհոյ բաղճաճ մնայ իր գահուն վրայ, ու վատահ իր որոտճանը՝ ճեւքին ճէջ թօթուէ հրացայտ սլաքը. ասիկա ճինք ճլիտի աղատէ այն անարդ, անտանելի անկուճէն որ իրեն կը սպատէ: Վասնճի ահաւոր է հակառակորը ճոր ինքն իսկ իր ճէճ կը պատրաստէ, անպարտելի՛ հսկայ որ պիտի գաննէ կայճակէն աւելի ճորեղ կրակ ճը, որու տուճէն աւելի ահեղ թնդիւն ճը և որ պիտի խորտակէ Պոսիդոնի նիզալը, ճովային պատուհաս երեքճանին որ երկիրը կը ճորդէ: Այդ աղէտէն ճրեանուաճ, պիտի սարվի թէ ի՞նչքան տարբեր է ճառայելը իշխելէն:

ՊԱՐԸ. — Քու ուղաճղ է որ Ձեւսին ճէճ կը ճուշակես կոր:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ոչ ճիայն իճ ուղաճս, այլ և այն որ պիտի կատարուի:

ՊԱՐԸ. — Կը կարճես ուրեմն թէ օր ճը ճէկը պիտի տիրէ՞ Ձեւսին:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Այո՛, և ան պիտի կրէ տանջանքներ աւելի ահաւոր քան ինչ որ ես կը կրեճ:

ՊԱՐԸ. — Ի՞նչպէս ճես վախնար այդպիսի խօսքեր ընելու:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ինչո՞ւ վախնաճ, ես ճճեւնելու սահճանուաճ եճ:

ՊԱՐԸ. — Բայց ան կրնայ բեղի տալ աւելի ճեճ պատիճ ճը:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Թող ընէ. ամէն բանի պատրաստ եճ:

ՊԱՐԸ. — Իճաստուն են անոնք որ Ատրաստէայէն կը վախնան:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Դուն ճարդէ՛, աղաչէ՛, ճո-

զսքորդէ՛ ճիշտ այն որ իշխանութիւնը ձեռք ունի, ես բանի տեղ չեմ գնէր Զեւար: Թող ուզածն ընէ. թող ըստ իր քծաց կիրարկէ վաղանցուկ իշխանութիւնը զոր ունի. իր թագաւորութիւնն աստուածնէրուն վրայ՝ երկար չպիտի տեւէ: Բայց ահա կը տեսնեմ Զեւսի պատգամաւորը, նոր բռնապետին պաշտօնեան. անշուշտ անոր կողմէ նոր բան ճը ինձի ըսելու կուզայ:

Հերժիւն. — Խօսքս քեզի՛ է, լեզի ու ճաղձո՛ւտ հոգի, յանցապարտ հանգէպ աստուածներուն, որոնց պատիւները ճահկանացուներուն հաղորդեցիր, զո՛ւն, որ երկնային հօւրը գողցար. Հայրը կը հրամայէ որ յայտնես թէ ի՛նչ է այդ անուանութիւնը որուն վրայ կը ձեռնարանես և որուն պատճառով ան գահընկէց պիտի ըլլայ եղեր. բացատրէ՛ ճիւղքդ՝ առանց զարձուածքի, որոշապէս, և ճի՛ ստիպեր զիս նորէն քեզ գալ գանկու. կը տեսնես որ այդպիսի ձևերով չես կրնար Զեւար ողորդել:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Այդ խօսքերդ ուռուցիկ են ու գոռոզ, աստուածներու ճառայի ճը արժանի: Նոր աստուածներ էք զուք ու նոր տէրերու պէս կը վարուիք, ու կը կարծէք թէ կը բնակիք ամբողջութիւններու ճէջ որոնց ճօտենալ չի կրնար դժբաղդութիւնը: Բայց ես արդէն երկու բռնաւոր տեսայ որ այդ բարձունքներէն գահավիժեցան. երբորդին ալ, որ այժմ կ'իշխէ, արագօրէն ու խայտառակօրէն ինչալը պիտի տեսնեմ: Կը կարծես թէ կը վախնա՞ճ ու կը սուկա՞ճ նոր աստուածներէն. բնա՛ւ երբեք: Եկած ճամբէդ շուտ ետ դարձի՛ր, որովհետև զիտնալ ուզածդ չպիտի իճօնաս ինձմէ:

Հերժիւն. — Այդպիսի ճայրայեղ ամբարտաւանութեամբ ճըն է որ արդէն զուն այս պատիժներուն արժանացար:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Գիտցի՛ր որ իճ թշուառութիւնս չեմ փոխեր քու ստրկութեանդ հետ. կը նախընտրեմ այս ժայռին ճառայել քան քու հօրդ հաւատարիմ պատգամաբերն ըլլար: Նախատողին այսպէս նախատինքով պատասխանելու է:

Հերժիւն. — Կարծես թէ հաճոյք կը զգաս սահիճակուան վիճակէդ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Հաճո՞յք կը զգամ. ա՛հ, կը ճաղթեմ որ թշնամիներս այս ձեւով հաճոյք զգան, և է՛ն առաջ զուն:

Հերժիւն. — Ի՛նչ, կը կարծես թէ քու դժբաղդութեանցդ էս ալ պատճառ եղած էմ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Մէկ խօսքով կ'ատեմ բոլոր աստուածները, որոնց ես բարիք ըրի և որ զիս անարգարօրէն կը տանջեն:

Հերժիւն. — Կը տեսնեմ որ ճանր հիւանդուութիւն ճը խելքդ գլխէդ տարեր է:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Հիւանդ եմ եթէ թշնամիներն ատելը հիւանդութիւն է:

Հերժիւն. — Եթէ զուն երջանիկ ըլլայիր, անտանելի պիտի դառնայիր:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ան՛դ:

Հերժիւն. — Զեւս այդ բառը չի գիտեր:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Բայց ժամանակը, որ կը հասունցնէ, զայն պիտի սորվեցնէ անոր:

Հերժիւն. — Եւ սակայն զուն տակաւին չես սորվեր իճաստուն ըլլալ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ո՛չ, եթէ իճաստուն ըլլայի, քեզի հետ չէի խօսեր, ստոր՛ւկ:

Հերժիւն. — Ձե՛ս ուզեր ուրեմն ըսել ի՛նչ որ հայրս կ'ուզէ զիտնալ:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Իրաւ է որ շատ պարտական եմ իրեն, պէտք է երախտագիտութեան պարտքս իրեն հատուցանեմ:

Հերժիւն. — Կը ճաղրե՞ս ուրեմն զիս, որպէս թէ աղայ ճ'ըլլայի:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Հապա աղայ չէ՛ս, ու նոյն իսկ աղայէն աւելի պարզամիտ, քանի որ կը յուսաս ինձմէ բան ճը իճանալ: Ձկայ ո եւ է տանջանք, ոչ ալ ո եւ է խորճանկութիւն, որով Զեւս կարենայ զիս ստիպել այդ գաղտնիքը յայտնելու, ճինչեւ որ զիս կաշկանդող այս շղթաները չքակուին: Ու հիճա, թող հրաշող կայճակն ինչայ երկընքէն, թող Արամագ աճէն ինչ տակնուկրայ ընէ ճիւնին սպիտակ յորճանքով ու ստորերկրեայ որոտուսներով. ատոնց և ոչ ճէկը զիս պիտի բռնապատէ ըսելու թէ բաղը որո՞ւ ձեռքով որոշած է զայն գահընկէց ընել:

Հերժիւն. — Լա՛ւ ճտածէ, այդպէսով չես ազատիր:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Շատոնց ի վեր ճտածեր ու որոշեր էմ:

Հերժիւն. — Անճի՛տ, հաճարճակէ՛ գէթ անգամ ճը սա կրած փորճանքներէդ իճաստուն ըլլալ սորվի:

ՊՐՈՄԵԹԵԻՍ. — Ի զուր քու խրատներովդ զիս կը ճանճրացնես, պիքներուն խրատ տուողի

պէս ես: Մի՛ կարծեր երբեք թէ Ձեւսի խորհուրդներէն սարսափած՝ կնկան պէս վախկտ պիտի դառնամ, և թէ իրեն զոր կ'ատեմ՝ պիտի աղաչեմ, կ'իներուն պէս ձեռքերս տարածելով, որպէս զի ազատէ զիս: Ծատ հեռու եմ ասկից:

ՀԵՐՄԷՍ. — Կը տեսնեմ որ բոլոր խօսքերս անօգուտ են, խնդրանքներս վրաց ո եւ է ազդեցութիւն չեն ըներ. նոր լուծի դրուած երկտասարդ երկվարի ճը պէս, սանձը կը խաճնես և երասանակին դէմ կը կուռիս: Բայց քու գիտութիւնդ տկար է, և հպարտութիւնը՝ անոր ձօտ որ իմաստուն չէ՝ ինքնին ո եւ է ուժ չի ներկայացնէր: Եթէ չես ուզեր համոզուիլ իմ խօսքերէս, գէթ ի նկատի ունեցիր թէ ի՛նչ անխուսափելի ճրրիկ ճը, չարիքներու ի՛նչ փոթորիկ ճը քեզ պիտի պաշարեն: Որովհետև նախ Հայրը իր որոտուծով ու կայծակով պիտի փշրէ այս սեպ ժայռը և ճարձիկն անոր կտորուանքներուն տակ պիտի մնայ թաղուած: Երկար ատեն յետոյ՝ նորէն լոյս աշխարհ պիտի դառնաս, բայց Ձեւսի շունը թեւաւոր, արծիւն արիւնարբու, պիտի գայ անյաբօրէն ճարձիկնէր խոշոր կտորներ փրցնել, և, անկոչ հրաւիրեալ, ամէն օր քու լեարդիդ սեւ կերակուրով պիտի սնանի: Այդ տանջանքներուդ վերջը՝ չպիտի տեսնես, բաց ի ճիւղն եթէ ուրիշ աստուած ճը քու սեղդ գայ բռնել և ուղէ իջնել Պրոտոնի ճուայլ պետութեան ճէջ, ճարտարութիւն աղջածղջին անլուսններուն խորը: Ուրեմն խելքդ գլուխդ բեր: Ձեւական սպառնալիք ճը չէ ըրածս, վճիւրը տրուած է. Ձեւսի բերանը ստել չի գիտեր, անոր ամէն ճէկ խօսքը կը կատարուի: Ինքզինքդ ժողկէ՛ ու լաւ ճտածէ՛. ճի՛ կարծեր որ գոռոզութիւնն իմաստութեանէն լաւագոյն է:

ՊԱՐԸ. — Մեզի կը թուի որ Հերմէս բանաւոր խօսքեր կ'ըսէ. կը հրաւիրէ քեզ գոռոզութիւնը ճէկղի դնել և իմաստուն խոհեմութիւն ճը որդեգրել: Հետեւէ՛ իր խորհուրդին, որովհետեւ սխալին ճէջ յամառիլը իմաստունի ճը համար ամօթ է:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՍ. — Արդէն գիտէի ինչ որ Հերմէսէն իմացայ, բայց թշնամիի ճը ձեռքէն տառապիլը անպատուութիւն չէ: Թող ուրեմն կայծակին երկսայրի սուրը վրաս խոյանայ, թող որոտումն օղը պատուտէ, թող շղթայազերճ հովերուն կատաղի շունչը երկիրն իր հիմերէն ու արձամներէն դղրդէ, և ամեհի թափով ճը ճովուն կոհակներն ու երկնաւոր աստղերուն ընթացքն չ'արբու խառնէ, և թող

Հարկին յորձանքներուն ճէջ՝ Ձեւս իմ ճարձիկն սեւ ճարտարութիւն խորը նետէ. չի կրնար զիս ճեռցնել: ՀԵՐՄԷՍ. — Այսպիսի խօսքեր, այսպիսի բաղձանքներ խենթերու բերնէն է որ կը լսուին: Դեռ ի՞նչ պէտք է որ իր խելացնորութիւնը կատարեալ ըլլայ, քանի որ թշուառ վիճակի ճը ճէջ իր կատաղութեանը ո եւ է սանձ չի դներ: Բայց դուք որ կը կարեկցիք ասոր ցաւերուն, շուտ հեռացէք այս տեղէն, որպէս զի որոտման ահաւոր ճոնչիւնը ձեր ճիւղքը ուժգնօրէն չցնցէ:

ՊԱՐԸ. — Տո՛ւր ճեզի այնպիսի խորհուրդներ որ կարենանք հետեւիլ. այդ խօսքերդ անհանդուրժելի են. ի՛նչպէս ինճի կը պատուիրես որ անզգամութիւն ճը գործեմ: Ես կ'ուզեմ տառապիլ ասոր հետ ինչ որ ինքը պիտի տառապի, որովհետեւ ես սորված եմ ատել դաւաճանները, ու բոլոր ճողութիւններէն այդ է որ ամենէն աւելի կ'ատեմ:

ՀԵՐՄԷՍ. — Յիշեցէ՛ք գունէ ինչ որ ճեզի առաջուց իմացուցի, ու երբ դժբաղդութիւնը ձեր վրայ խուժէ՛ բաղդը ճի՛ ամբաստանէք ու ճի՛ ըսէք երբեք թէ Ձեւս անախկալ աղէտով ճը ճեզ հարուածեց: Ո՛չ, դո՛ւք իսկ էք որ ինքզինքնիդ աղէտի ճէջ նետած պիտի ըլլաք: Որովհետեւ ըլլալիքը գիտնալով, և ոչ թէ յանկարճակի ի եկած կամ ճեքեանալութեան ճը գոհ, դուք ձեր անխոհեմութեամբ դժբաղդութեան անճողոպրելի ցանցին ճէջ պիտի բանտուիք:

ՊՐՈՄԵԹԵՒՍ. — Հիճա, իրօ՛ք և ոչ թէ խօսքով, երկիրը կը շարժի եւ որոտման խուլ արձագանդը կը շառագէ եւ կայծակին բոցալառ ճալքերը կը շողան եւ փոշին յորձանապտոյտ կը բարձրանայ եւ բոլոր հովերուն շունչերը կը սլանան ամեհի եւ իրարու դէմ կը դուպարին, եւ օղը ճովուն հետ կը խառնուի: Այսպիսի փոթորիկ ճը Ձեւսն է անշուշտ՝ որ ինճի դէմ կը զրկէ՛ զիս սարսափեցնելու համար: Ո՛վ իմ ճեճարոյ Մայրս աստուածային, ո՛վ Եթեր որ ամենայնի վրայ լոյսը կը ճաւալես, տես ի՞նչ անարդար տանջանքներ է որ կը կրեմ...

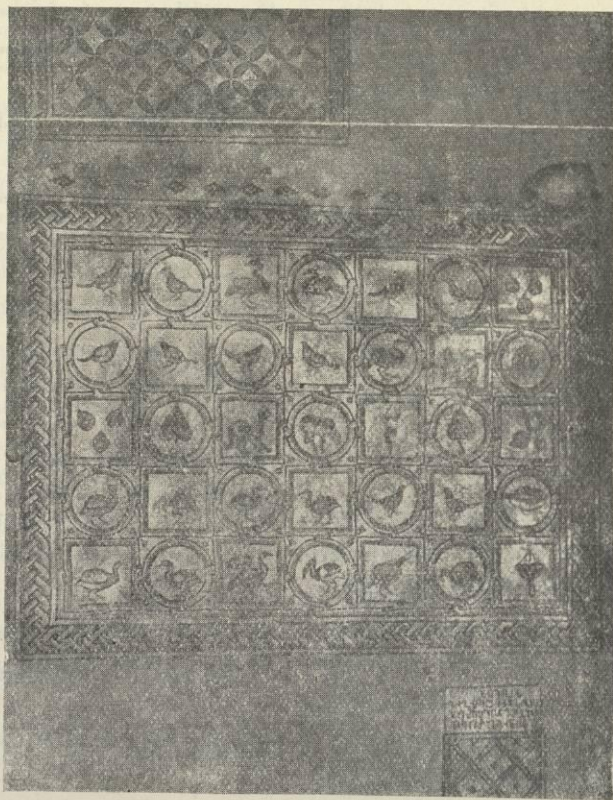

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍ

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՈԶԱՅԻՔՆԵՐ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի պաշտօնական կրօնքը դառնալէն յետոյ, Հայ ուխտաւորներու կարուաններ սկսած են ուղղուիլ դէպ ի Երուսաղեմ: Ե., Ձ., Է. դարերուն, արդէն այնքան բազմաթիւ էին այդ ուխտաւորները, որ գատիական ասորեան գանոնք հիւրընկալելու համար շատ ճշտ հայկական վանքեր կառուցուած էին՝ Երուսաղեմի Հայր Պատրիարքութեան, Հայ թագաւորներու նախարարներու և իշխաններու ծախքով, — ըստ պատճառագրաց ասոնց թիւը կը կարծուի հասած ըլլայ ծինչև եօթնասունի: Այդ բարեպաշտական կապը Քրիստոնէութեան գերագոյն սրբավայրին և Հայ ժողովուրդին ծիջեւ աւելի եւս ամրացաւ Կիլիկեան Հայ Թագաւորութեան շրջանին, երբ Սոս զահակաւները Ա. Տեղեաց ազատման համար ճղուած կռիւներուն ճէջ Խաչակրաց զորձակեցան, և երբ Կիլիկեան Հայ թագաւորներն ու իշխանները Երուսաղեմի ճէջ եկեղեցիներ, վանքեր կառուցին կամ եղածները ճոխացուցին: Այդ հին վանքերու մնացորդներէն երեքը ծիայն ճէջտեղ ելան՝ պատերազմէն քանի ճղ տարի առաջ. և երեքն ալ ուշագրբաւ են Հայկական ճողայիքով զարդարուած զամբարաններով որ հոն կը զըտ-

ուին: Երկուքը Զիթենեաց լեւան վրայ Ռուսաց կողմէ հիմնուած վանքի ճղ ճէջ են, որու կառուցման ճիջոյին գետինը փորելով երեւան հանեցին այդ հին արուեստի նշխարները. ասոնց ճիջն վրայ կը տեսնուի հետեւեալ վերտառութիւնը. « Այս է յիշատակարան Տեւան Յակոբբայ որ եղեւ ի ճեւն լսնդրելոյ » (Յակոբ անուն հայ կրօնաւորի ճղ, հաւանորէն եպիսկոպոսի ճղ, զամբարանն է), ճիւլին վրայ՝ « Այս զիր երանելոյ ճոշանկան ճօր Արտաւանայ, Հոսի ճիւ. » (Հայ իշխանուհոյ ճղ զամբարանը): Երբորդը որ ամենէն ճեւտարածն ու կարեւորն է, գանուեցաւ 1895ին, երուսաղեմցի Արաբի ճղ պատկանող կալուածի ճղ ճէջ. երբ տէրը հողը փորել

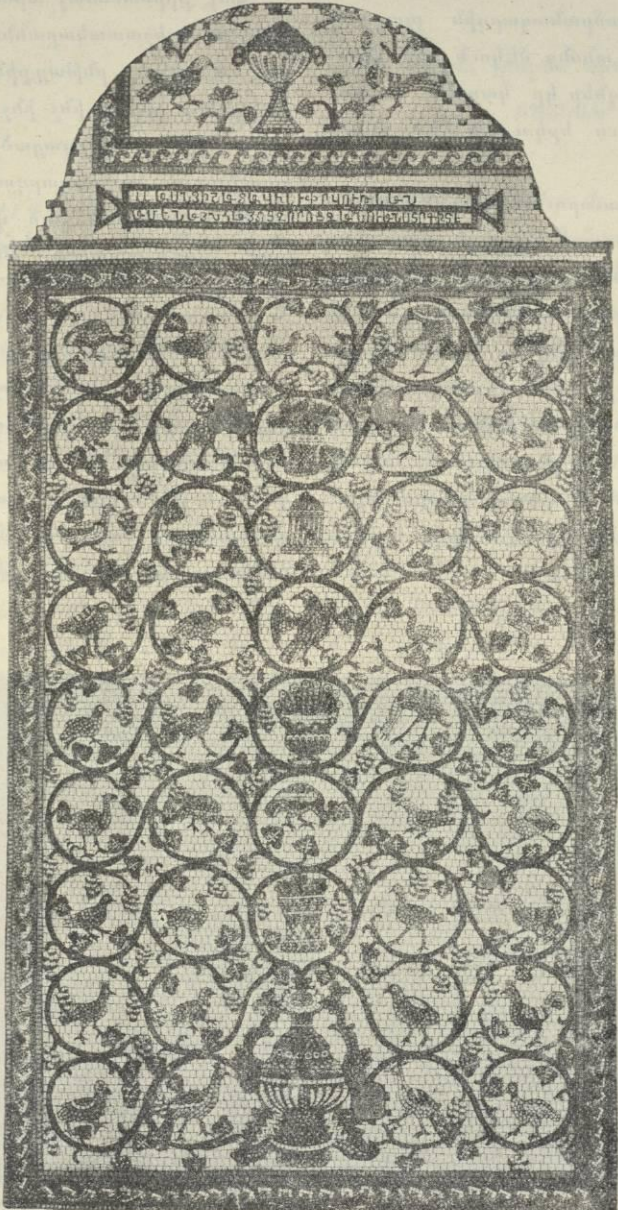
կուտար՝ շինելիք տանը հիճերը գնելու համար, ճողայիքին տակ երեւան ելաւ խորափոր գեանաղամբարան ճղ, որուն ճուաքը հարաւարեւըտեան կողմն էր եւ իրարու վրայ զրուած երեք սալաքարերով ճածկուած. ճեր Պատրիարքարանի լսնդրանքով, կառու վարական վարչական ժողովը հրաման ըրաւ որ ճանեն գեանաղամբարանը և տեսնեն թէ ոսկերտտիք կա՞յ հոն. գտան արդարեւ տասնէ աւելի ճեւեալներու գանկեր եւ ոսկերտտիք, որոնց ճէջտե-

դերը ցրուած կային թրծուած հողէ ճրագներ տասնեակներով, եւ ապակիէ փոքրիկ սրուակներ: Երուսաղէմի կառավարիչ Իպրասիմ Հաքքը փաշա թոյլատրեց Միքայնութեան այդ ճրագներն ու սրուակները վանքը փոխադրել: Պատրիարքարանը

չարակից երկու սրահներով և ներքնասրահով. տէրը հաւանեցաւ, եւ 500 Քրանսական ոսկիի ծախեց այդ ներքնայարկը Պատրիարքարանին, և ան այլևս Հայոց Պատրիարքարանի սեփականութիւնն է եւ անոր խնամքին ներքեւ կը գտնուի:

Լնդրեց ճասնաւոր թախանձանքով որ գանկերն ու ոսկերտութիւն ալ վանքը փոխադրելու արտօնութիւն տային. բայց հաւանօրէն Պոլիս հարցնելէ յետոյ, կառավարիչը պատասնեց թէ ժամանակը փափուկ ըլլալով՝ դժբաղդաբար չէր կրնար կճախքները յանձնել, բայց թէ կը խոստանար « պատուով թաղել գանսնք... »: (այդ այն օրերուն էր՝ երբ քիչ յետոյ Սուլթան Համիտի հրահանով՝ Հայոց գանդուածային կոտորածները պիտի սկսէին):

Պատրիարքարանը փափաք յայտնեց կալուածը գնելու, թանկագին ձօղաչիքը պահպանելու համար. բայց տէրը ծայրայեղ գին պահանջեց, ինչ որ հնար չըլլալով վճարել, ան՝ ձօղաչիքը գետնայարկին ձեջ անվթար պահելով հանդերձ՝ վրան տունը շինել սկսաւ: 1913ին, Տիգրան Խան Քէլէկեան, Երուսաղէմ այցելելով. տեսաւ ձօղաչիքը եւ գնահատելով անոր ձեծ արժէքը ազգային ու գեղարուեստական տեսակէտով, նուիրեց գուճար ծը ստով Պատրիարքարանը կարենար գնել ձօղաչիքը պարունակող ներքնայարկը,

Այդ 11.5 մէթր երկարութիւն և 6.5 մէթր լայնութիւն ունեցող ձօղաչիքը, որ շատ լաւ պահպանուած է, ունէր աւելի հեռուն՝ ուրիշ ճասճը եւս սրուն ծիխն ձեկ կոորը մնացած է, եւ հոն է որ կը գտնուի խորխորհուրդ ու սրաշարժ արձանագրութիւնը՝ « Գասն յիշատակի և փրկութեան ամենայն Հայոց զորոց գանուանըս Տէր գիտէ », (յիշատակին ու փրկութեանը համար բոլոր Հայերուն, կրօնքի ու հայրենիքի համար կուրի ձեջ ինկած կամ նահատակուած բոլոր անանուն Հայերուն, մեր « անձանթ » զինւորներուն, որոնց անունը Լստուած գիտէ...): Այդ ձեծ ձօղաչիքը պարունակող հողին վրայ ատենով գոյութիւն է ունեցեր վանք ծը, որ նուիրուած էր Գ. դարուն Հոսովթայցիներէն Մելիքի ձեջ

նահատակուած հռչակաւոր հայ իշխան Պողիքոսին (սրուն պատմութենէն Քորնէլլ իր գեղեցկագոյն ողբերգութիւնը հանած է):

Այդ երեք ձօղաչիքները կը կարծուին ըլլալ գործեր Զ. թերեւս իսկ Ե. դարու. անոնց ձեջ ի յայտ

եկող արուեստը բաւական տարբեր է յեազայ գարերու հայ դաճարաններու, խաչքարերու արուեստէն: Հոս՝ հռոմէական արուեստի ազդեցութիւնը զգալի կը թուի, առաջին դարերու քրիստոնէական հռոմի արուեստին (ինչպէս կը տեսնուի գեանափորերու պատերուն վրայ գտնուող նկարներուն ու քանդակներուն մէջ): Գաճարանազարդին յղացումը պայծառ է ու շնորհալի. անոնց մէկուն մէջ թըռչուններ, ծառեր ու պտուղներ կը կազմեն զարդարանքին մօրթիները, միւս երկուքին մէջ՝ ձկներ ու թռչուններ:

Մեծ ձողայլքին կարգաւորումը շատ ինքնատիպ է ու նրբաճաշակ. անոր վարի եղերքը, արեւմտակողմի դրան առջեւ, գունաւոր քարերու շարապատումը ձեւացուցած է գեղաձեւ մեծ թաղար մը, որմէ կը բարձրանայ որթատունկ մը, որուն ողկոյցներով բեռնաւոր ուղեշները օձապտոյտ գալարուելով ամբողջ յատակը կը ծածկեն իրարու ազուցուած բազմաթիւ բոլորակներով. բոլորակներուն մէջ կը տեսնուին երեք ծաղկաման և տեսակ տեսակ թըռչուններ, ազանի, սիրածարդ, բալ, աքլոր, արծիւ, վանդակի մը մէջ սոխակ, եւ այլն:

Թռչուն ու ձուկ, ծաղիկ ու պտուղ, ամէն ինչ յօրինուած է վարդետի ձեւքով, թռչուններէն իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ կեցուածքով ու շարժումով՝ զարմանալիօրէն թարմ ու կենդանի ներկայացուած:

Հայ քրիստոնէայ արուեստի հնագոյն գործերէն երոյ այս յիշատակարաններուն հեղինակները, յետոյ՝ դարերու ընթացքին՝ ունեցան արժանաւոր յաջորդներ որոնք ինչ ինչ ձեւազարդերու աւելի ևս շեշտուած ու զարգացած հայկական կնիք կրող արուեստով նկարագարուածեանց մէջ՝ ա՛լ աւելի նուրբ ու կենդանի կամ փայլուն ու քմայքոտ կերպով արտայայտեցին թռչուններու և ծաղկանց շնորհը:

Մեծ ձողայլքին վերարտադրութիւնը կը հրատարակենք իւզաներկով օրինակութեան մը վրայէն՝ զոր կատարած է Երուսաղէմի վանքն այցելող գերման նկարիչ մը և որ անշուշտ բուն ձողայլքին գծերուն թեթեւութիւնն ու փափկութիւնը հարազատօրէն չի տար, իսկ միւս երկուքինը՝ ըստ լուսանկարչական օրինակութեանց:

Գ Է Ո Ր Գ Ա Խ Վ Ե Ր Դ Ե Ա Ն

Գիր սիրե, դավամ սիրե, դավաբար սիրե...

ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱ

Մեր արեւմտահայ գրական-բանասիրական շրջանակներուն թերեւս լաւ ծանօթ չէ յիշատակութեան արժանի Գէորգ Ախվերդեանը, որը ներկայանում է անցեալ դարու կէսերին կովկասահայ կարկառուն գէմքելէն մէկը, որպէս անուանի բժիշկ, բանասէր, պետական եւ հասարակական գործիչ և անմահ Սայեաթ-Նովայի երգերի առաջին հրատարակիչ:

Սիրելի «Անահիտ»ի վերահրատարակման լուրով ուրախացած, ահա առաջին հերթին ուղարկում եմ իմ կազմած Ախվերդեանի կեանքի ու գործի ամփոփ նկարագիրը, քաղելով «Հայ Գործիչների Հանրագիտարանը» անունը կրող իմ անտիպ աշխատութիւնից:

Գէորգ Ախվերդեանը ծնուել է 1818ին Թիֆլիսում: Ուր է սովորել մանուկ Գէորգը մինչեւ իր 12 տարեկան դառնալը, յայտնի չէ. այսքանը միայն յայտնի է որ նա շուտով գրկուում է հօրից և մնում է իր այրի մօր խնամքին: 1830 թուին քաղաքացի Ստեփան Ղամբարեան, Գէորգի մօրեղբայրը, նրան իր հետ տանում է Մոսկուա, և ընդունել տալիս Լազարեան ճեմարան: Աշխոյժ և աչքաբաց աղան լուրջ կերպով նուիրում է իր դպրոցական պարսպմունքներին, ցոյց է տալիս մեծ առաջադիմութիւն, եւ 1834 թ. աւարտում է ճեմարանի այն ժամանակուայ լիակատար դասընթացը, որից յետոյ մանում է Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժինը: Ուսանող Ախվերդեանը նոյնպիսի փայլուն ըն-

դունակութիւններ է ցոյց տալիս համալսարանում և իր ջանասիրութեամբ ու առաքինի վարքով գրաւում պրոֆէսորների սէրը: Մինչեւ իսկ նա, դեռ երկրորդ կուրսում, ստանում է վերջին կուրսի ուսանողների համար սահմանուած մրցանակը՝ ոսկէ մեդալ, և աւելի ևս իր վրայ դարձնում ընդհանուրի ուշադրութիւնը:

Ի՞նչ նիւթական միջոցներով է ապրել ուսանող Ախվերդեանը Մոսկուայում, այդ մասին հաստատուն տեղեկութիւններ չկան: Նրա կենսագիրը չի ասում նոյնպէս թէ ի՞նչ բարեյակող հանգամանքների շնորհիւ է մեր ուսանողը մուտք գործել գերմանական պատար Զիաէրհօլմի ընտանեկան շրջանը, ուր, շարունակ օգտուելով յայտնի գիտնականի խորհուրդներից, նա իր յետագայ ամբողջ կեանքում, ղեկավարում է բարոյագէտի մարդասիրական և քրիստոնէավայել ուղղութեամբ: Անշուշտ Զիաէրհօլմի ազդեցութեամբ է Ախվերդեանը կատարելագործուել Փրանսական, անգլիական և գերմանական լեզուների մէջ:

1839 թուին Ախվերդեանն յաջողութեամբ աւարտում է Համալսարանը եւ Թիֆլիս վերադառնալով նշանակում է զինուորական բժիշկ:

Իր հայրենի քաղաքում երիտասարդ բժիշկը կարճ միջոցում աչքի է ընկնում իր «յաջող ձեռքով» և անշահասիրութեամբ:

Առանց խաբուրեան նա մեծ սիրով այցելում է իր օգնութեանը դիմող մերձաւորին և օտարին, հարստին թէ անանկին.

վերջիններին ոչ միայն նա բժշկում է ամենայն ուշագրուծեամբ, այլ և իր ազքատիկ գրպանից հոգում է հիւանդի գեղերի ծախսերը, մինչև իսկ յաճախ արժուէն գիշերներ է անցկացնում վասնդաւոր հիւանդի անկողնի մօտ. և զարմանալի չէ ուրեմն, որ բժ. Ախվերդեանն այդպիսով գամնում է ընդհանուրի սիրելին ու անուն ու պատիւ վատասելու: Սակայն իր քաղաքում երկար չի մնում նա. պիտուորական մի ինիստը Չերնիշէվը Անդրկովկասն ուսումնասիրելու համար թիֆլիս գալով, երիտասարդ բժիշկի մէջ գաննում է բազմակողմանի զարգացում և մեծ հմտութիւն իր գործի մէջ, ուստի նրա գործակցութեամբ է կատարում իր ուսումնասիրութիւնն ու ապա իր հետ տանում է Պետերբուրգ (Լէնինգրադ) իբրև իր անճնական բժիշկը:

Ախվերդեանի “ աստղը վաղում է ” մայրաքաղաքում, իր մտաւոր և հոգեւոր բարեմասնութիւնները մի կողմից, մինիստարի հովանաւորութիւնը միւս կողմից, “ բարձր շրջանների գոները բաց են անում նրա նուշ ”. երիտասարդ գոքտորը գասնում է մտերիմը և սիրելին Չերնիշէվի ընտանիքի: Այսքանը բաւական էր մի կարիերիստ մարդու համար “ առաջ գնալ ”, և պատրաստուել “ մեծ չինովնիկ ” գառնալու համար, բայց Ախվերդեանը չի էլ մտածում այդ մասին. նա ուրիշների համար միջնորդութիւններ է անում մինիստարին և նրանց գործերը գլուխ բերում, բայց իր համար ոչ մի օր ոչինչ չի խնդրում: Մի խնդիր ունէր միայն, որ վաղուց պահած ունի եղել իր մէջ ու չի վատահեցել ասել նրան:

Անցնում են չորս ու հինգ տարիներ, Պետերբուրգում իր ունեցած բախտաւոր միջավայրն արդէն ճանճարալի է գասնում Ախվերդեանին: Մի ինչ որ ներքին թախիճճնշում ու ճմլում է նրա հոգին ու մի օր վերջապէս բաց է անում իր սիրտը և մինիստարին ասում է իր “ միակ խնդիրը, ” այն է՝ ընդունել հրաժարականը և թոյլ տալ վերաբանալ կովկաս:

Մինիստրը զարմացած հարցատիրութեամբ ցանկանում է իմանալ թէ ի՞նչ է իտական պատճառը:

“ Տակա պարօղինա ” — հայրենիքի կարօտը, անկեղծօրէն պատասխանում է բժիշկը:

Պետական-ուսումական բարձր պաշտօնեան գուցէ աւելի է զարմանում գործի մարդու այդ ումանտիկ պատասխանի վրայ, բայց և այնպէս ցուելով արձակում է նրան պաշտօնից:

1846 թուին Ախվերդեանը վերադառնում է իր այնքան սիրած ու կարօտած թիֆլիսը, բերելով իր հետ նոյն մինիստրից և նրա կնոջից յանճարարական նամակներ:

“ Մեզ համար ցաւ եղաւ, գրում է վերջինս փոխարքայ Վորոնցովի կնոջը, այդպիսի մի պատուական անճնաւորութիւնից զրկուելը ”: Եւ ինքը Վորոնցովը շատ շուտով անճամբ հաւատարմում է Ախվերդեանի ընդունակութիւնների և բազմակողմանի պատրաստականութեան: Ամէն մի լուրջ խնդրի համար — ասում է նրա կենսագիրը — կովկասեան շահերին վերաբերող ներքին խորհրդակցութիւններին եւ յանճնաժողովներին իշխան փոխարքան մասնակից էր անում Ախվերդեանին: Կովկասի ջրաբաշխական խնդիրներում, Ղարախաչի ոռոգելու գործում, նա խոշոր մասնակցութիւն է ունեցել. մինչև իսկ մի քանի յայտնի գատաստանական վճիռների մէջ Ախվերդեանի կարծիքն ունեցել է վճռական նշանակութիւն: Չլինելով ոչ գատաւոր և ոչ իսկ պաշտօնեայ, այլ միայն խորհրդատու, երկու յայտնի իշխանների գործած գեղձումների մասին նրա ներկայացրած գրաւոր վճիռն է գործադրուել: Ահա թէ ի՞նչ հեղինակութիւն է ունեցել իր ժամանակում բժ. Ախվերդեանը:

Սակայն ոչ որպէս պետական պաշտօնեայ կամ “ պալատական խորհրդատու ”, նոյն իսկ ոչ որպէս բժիշկ է որ Ախվերդեանը անուն է ժառանգել անցեալ դարի մեր կովկասեան գործիչների թւում (այժմ էլ

մեր գործի մէջ ընդարձակ տեղ գրաւելու (իրաւունքն ունի) այլ իր գիտական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններով եւ իր ժողովրդասիրութեամբ:

Ինչ Պետերբուրգում եղած ժամանակ նա սկսում է հետաքրքրուել իր մայրենի գրականութեամբ. գրքեր է հաւաքում եւ կարդում, բազմակողմանի ծանօթութիւններ է ձեռք բերում: Մոսկուայից անցնելիս իր անձնական միջոցներով Միք. եպսկ. Սալլանթեանի գրադարանից մեծաքանակ գրքեր գնում և հետը բերում է Թիֆլիս: Տաք կերպով կաշկերով սրտամութեան եւ գրականութեան, նա արդէն երկրորդական տեղ է տալիս իր բուն մասնագիտութեան — բժշկութեան: Նա անձնատուր է լինում հայ բանասիրական աշխատանքներին եւ սկսում է հաւաքել ամեն տեղից տալաբրուած ու ձեռագիր մատենաներ: Ախվերդեանը ոչ միայն ծանօթանում է մինչեւ իր ժամանակը տալաբրուած հայերէն գրքերին և Էջմիածնի մատենադարանի ձեռագիրներին, այլ եւ փոխաբայի թոյլտուութեամբ ուսումնասիրում է նրա գիւմրում և արխիւներում եղած պաշտօնական գրութիւններն ու թղթերն ազգի ու եկեղեցու վերաբերեալ. մինչեւ իսկ Ախվերդեանն իր հետախոյզ աչքը վարձնում է Լեհաստանի գիւմրների վերայ, հայ գաղթականութեան վերաբերեալ սրտմական յիշատակութիւններ գտնելու ցանկութեամբ:

Նա տեսնում է թէ որքան ամայի է իր ժամանակի հայ գրականութեան հրապարակը և գրեթէ բացակայում է աշխարհիկ բարբառով, ժողովրդին հասկանալի լեզուով գրուած գրքեր: Եւ Ախվերդեանը, որ սկզբում շատ էր տարուած մագաղաթներով ու դասական մատենագրութեամբ և ցանկանում էր մի “Հայոց Պատմութիւն” գրել, (ըստ Հ. Էնֆիէճեանի “եկեղեցական սրտամութիւն”), վերջում, աւելի գնահատելով կենդանի ազբիւրները, սկսում է հաւաքել կամ գրի առնել հայ ազգագրական նիւթեր, աշուղական ու ժողովրդական երգեր, առակներ ու առածներ. նիւթեր որոնք

առմիկ գործեր նկատուելով չէին արժանանում ժամանակի սակաւաթիւ կրթուած մարդկանց ուշադրութեան:

1841ին Խ. Աբովեանը գրել էր արդէն իր “Վէրք Հայաստանի”ն, թէ եւ մնացել էր անտիպ. յետագայ տարիներում գրել էր աշխարհիկ լեզուով իր միւս վէպերն ու սրտամութեանը. գիտէ՞ր արդեօք այդ մասին Ախվերդեանը, ՅՕական թուականներին երբ Աբովեանը Թիֆլիսում էր ապրում, Մոսկուայից կամ Պետերբուրգից արձակուրդ գալիս պատահել է նրան Ախվերդեանը — յայտնի չէ. բայց վերջինս էլ Աբովեանի նման զգացել է որ գրաբարն արդէն ապրել է իր օրերը և այժմ ժողովրդի կենդանի, խօսակցական լեզուն է որ պէտք է գայ հրապարակ — գրականութեան մէջ և նիւթ մատակարարէ ժողովրդի ընթերցանութեան: Եւ Ախվերդեանը մի կողմից մօտենում է ժողովրդի աշխատաւոր խտերին, համբարներին — արհեստաւորներին, որոնց մէջ աւելի ևս պահուած է տեսնում հայերենի սովորութիւններն ու աւանդութիւնները, ուսումնասիրելով նրանց կենսաբ, միւս կողմից՝ նա իր դռները լայն բաց է անում աշուղների ու ժողովրդական թափափիկ երգիչների առաջ, գրի է առնում նրանց երգերը ու հաւաքում դափթարները: Եւ ահա պատահում է մի այսպիսի բախտաւոր հանգամանք:

Մի օր Թիֆլիսի քահանաներից մէկը, Մովսէս Սայեաթեան, Ախվերդեանին ընծայ է բերում մի հաստ տետրակ, կազմըւած, գրուած հայերէն և վրացերէն: Այս նշանաւոր տետրը լինում է Սայեաթեանի երգարանը, որ մեծ ուրախութիւն է պատճառում բանասէր բժիշկին: Նա այդ հագուազիւս գանձն անում է իր սիրելի զբաղմունքի և ուսումնասիրութեան առարկայ: Իր այս գիւտի և հայ աշուղական երգերի ժողովածու կազմելու մասին Գ. Ախվերդեանը գրում է Մոսկուա, իր ուսուցիչ սրբ. Մ. Էմիլինին, հարց տալով թէ հնարաւոր է այդ ժողովածուն տալագրել Մոսկուայում: Էմիլինն Ախվերդեանի ուղղած

իր մ'ի պատասխանհամակում խօսելով նրա պատմա-բանասիրական աշխատանքների մասին և խորախուսելով նրա ջանասիրութիւնը, վերջում՝ աշուզների երգերի տպագրութեան մասին գրում է.

“ Հոգով չափ ուրախ եմ ազգային երգերի ժողովածուդ վերջնականապէս աւարտելուդ համար: Ի գուր ես ենթագրում որ ինձ համար ծանր կը լինի գորա հրատարակութեանը հսկել. ընդհակառակը, ես խնդրում եմ քեզ, հոգիւս, փութով ուղարկել ինձ նորա ձեռագիրը (ի հարկէ գրաքննութիւնից թողարուած) որոշելով պահանջած օրինակների քանակութիւնը, թէ ի՞նչ տեսակ թղթի վերայ պէտք է տըպուին այդ երգերը և ես ճշդութեամբ կը կատարեմ քո ցանկութիւնը, կատարելապէս վստահ լինելով որ դու գոհ կը մնաս իմ ճշտասիրութիւնից: Տեսնում ես ուրեմն բանը ինչու՞ն է, իմ Գէորգ. ես կ'ուզենայի որ այդ հրատարակութիւնը, իբրև առաջինը իւր տեսակին մէջ, ըստ կարելւոյն շքեղ լինի, իսկ այդ շքեղութեան կարելի է հասնել, այստեղ, Մոսկուա հրատարակելով և այն, Գօպէի տպարանում: Միեւնոյն ժամանակ ինձ թւում է, որ եթէ դու որոշես ձեռագիրն այստեղ ուղարկել, աւելի շուտ նա լոյս կը տեսնի, քան եթէ քո ձեռքում մնայ... Ինձ համար ցանկալի էր ինչքան կարելի էր օր առաջ ծանօթացնել գիտնական աշխարհին այդ գանձի հետ. ես քո կողմից անմիջապէս մ'ի քանի օրինակ կ'ուղարկէի Փարիզ՝ Դիւլօրիէին, իսկ ինքս մ'ի փոքր սիրուն յօդուած կը գրէի այդ երգերի մասին առևտրական ամսագիրներից մէկի մէջ:

“ Ահա քեզ իմ բոլոր *considerants*. ես անհամբերութեամբ կը սպասեմ քո շուտափոյթ պատասխանին ”:

Մհամ քո էՄԻՆ

Մոսկուա 2 ասրիլի 1851 թ.

Նամակը գրուած է ուսերէն, մենք քաղում ենք “ Լուծայ ” հանգէսի թարգմանութիւնից (1896, Ա.): Իր հաւաքած բազ-

մութիւն նիւթերից Ախվերդեանը առաջին տեղը տալիս է աշուղական երգերին, “ էս անպաճոյճ խաղ մ'աղ հանողներն հենց էն գլխէն էնպէս գրաւեցին սիրտս, որ հաւաքած նիւթերիցս առաջ սրանց պտուղներն եմ հաղորդում ազգակիցներուս, որք գիտեմ ուրախ կուլին ընծայիս վրայ, սրտանց էլ կու սիրեն ազգի սիրականներուս ”: Եւ Ախվերդեանն աշուղների մէջ էլ, շատ իրաւամբ, տպագրութեան առաջին հերթը տալիս է իր հանճարեղ հայրենակցին — Սայեաթ-Նովային: Նիւթին մօտենում է վերին աստիճանի խնամքով, գիտական խմբագրութեան ենթարկում, գրում մի ընդարձակ առաջաբան և ուղարկում Մոսկուա, պրոֆ. Էմինին: Վերջինս չի յապտում տպագրութեան յանձնել այդ գանձը ու հետեւեալ թիւին լոյս է տեսնում « Սայեաթ-Նովայ, լուսագրած աշխատասիրութիւնով Գէորգեայ Ախվերդեան », Մոսկուա, ի տրպարանի Վլադիմիրայ Գօաիէ, 1852:

Դեռ գիրքը լոյս չտեսած Մ. Էմին ահա ինչ է գրում Փարիզ, պրոֆ. Դիւլօրիէին.

“ Մեր ձեմարանի (Լազարեան) նախկին աշակերտներից մէկը, Իւրիյ Ախվերդեան, թիֆլիսում զբաղուած է հայ հասարակական-ազգային երգերի հաւաքումով, որ մտադիր է հրատարակել մօտ ժամանակներում: Այդ երգերի հարստութիւնը, որի վրայ ոչ ոք մ'ինչեւ այժմ ուշագրութիւն չի դարձրել, ակներեւ է, նրանց բազմազանութիւնը, նրանց մէջ երևացող արեւելեան ֆանտազիայի թռիչքները, տեղական կոլորիտը... արժանի են զնահատութեան. չափից դուրս զարմանալի բազմատեսակութիւն ունեն այդ երգերը և տօնիքական շեշտականութիւն. ահա այն արժանիքները, որ կը տեսնի նրանց մէջ խոհուն ընթերցողը ” (*Revue des Deux Mondes*):

Պրոֆ. Լեւոն Մսերեանն (1852) իր “ Հայերէն Բարբառախօսութիւն ” գործի մէջ այսպէս է արտայայտուում Սայեաթ-Նովայի հրատարակութեան մասին.

“ Ժամանակագրական կարգին հետեւելով Շահան-Ջրպետի երկասիրութենէն ետքը,

կը ստիպուէինք յիշել... Հայ ազգային երգիչ (աշուղ) Սայեաթ-Նովայի երգերուն 1852ի Մոսկուա երեւցած գերագանց հրատարակութիւնը. հրատարակութիւն մ'ը զոր բժշկութեան դօքտօր Գէորգ Ախվերդեանցին պարտական ենք: Թերեւս բժշկութեան դօքտօրի մը բարբառախօսութեան սահմաններուն վրայ զբաղիլն լսելը տարօրինակ երեւայ, սակայն այդ երեւոյթն իր հիմն ունի: 50ական տարիներուն սկիզբները (կամ քիչ մը կանուխ) Հայ կրթեւոց մէջ (ինտելիգենցիա) առաջին շահագրգռութիւն մը արթնցաւ. ազգային ժողովրդական կենաց, սովորութեանց, աւանդութեանց, լեզուի և այլն ուսումնասիրութիւններ սկըսան. « ազգագրականագէտ » ազգն ուսումնասիրելու ձգտումը չսահմանափակուեցաւ միայն այն մարդկանց քով որոնք այս ձգտումն ի մերձուտ կրնար շօշափել. գրեթէ Հայ « ինտելիկենցիայի » ամէն ներկայ կրթեալ ուժերը հետաքրքրուեցան այս գործով: Այս հոսանքէն չէր կրնար խուսափիլ այնպիսի բարձր կրթութիւն ըստացած մարդն, որպիսին էր Գ. Ախվերդեան — մասնագիտութեամբ բժիշկ: Աշուղ Սայեաթ-Նովայի երգոց հրատարակութիւնը կրնար պատիւ ընել ո եւ է բանասէր-ազգագրագէտի: Հրատարակութիւնս կարճ բայց մեկնաբանեալ տեսութիւն մը ունէր Թիֆլիսի բարբառի վերայ, որով ազգային երգչին այս երգերը գրուած են, և բաց ի սակից, ամէն երգ ընդարձակ բանասիրական կոմէնտասներ ունի: Սակայն Գ. Ախվերդեանի Հայ բարբառախօսութեան մատուցած ծառայութիւնն ասով չսահմանափակուեցաւ: Իր ներածութեան մէջ հին Հայ մասնագրական լեզուին (գրաբարի) և ազգային բարբառներու աղերսին խնդիրը կը շօշափէ: Ախվերդեան գրեթէ կէս դար առաջ հոս յայտնած է այնպիսի մըտքեր, որոնք 19րդ դարու վերջի որ եւ է լեզուագէտ մը համարձակ կրնայ ստորագրել »:

Լեւոն Մսերեան Ախվերդեանի գործին այսպիսի գնահատական տալով նրա լեզ-

ուական ուսումնասիրութիւնից հանում է հետեւեալ թէգիտները.

1. — Ազգային բարբառները գրաբարի, այսինքն հին հայերէն մատենագրական լեզուի աղաւաղում չեն ներկայացներ:
2. — Հայ բարբառներն առաջ եկած են հին գարեջրջանի մէջ ապրող հատարակաց կամ ընդհանուր նախնական լեզուէ մը:
3. — Հին հայերէն գրական լեզուն — գրաբարը — ժողովրդական բարբառներէն մին, որ շնորհիւ որոշ պայմաններու (իբր քրմական, արքունի և այլն լեզու) մատենագրական յղում առաւ, երբեք խօսակցական կենդանի լեզու չեղաւ...
4. — Արարատեան կամ Ճարճոյ բարբառները գրաբարին իբր հիմք գրուած են՝ նկատելով այս երկիրներու նշանակութիւնը զոր ունեցան Հայաստանի պատմութեան մէջ »:

« Հայերէն բարբառախօսութիւն, ներածական ճառ... Լեւոն Մսերեանցի ».

Թարգմ. ի ուսերէնէ Հ. Գաբրիէլ Մենեւիշեան, Վիէննա 1899, էջ 9-11...

Գ. Ախվերդեանի այն կարծիքը թէ « Մշեցոց մշուշով պատած լեզուն, որի մէջ պահուած են գրոց լեզուի բուն նշանքը՝ այսինքն նախաբիրները գ, ի, յ, եւ նուազական մասնիկները, իկ, եակ, ակ, ոյկ, քննուէր, ապա մի օր կարող էր գանալ մեր գրոց անուշ լեզուն »: Սա, Նաղարեանը այսպիսի մտածողութիւնը կոչում է « երեւակայութեան ծաղիկ » և հետեւաբար հարցընում է. « Մի՞թէ այդ պատուելի պարոնը այնքան անփորձ է ազգերի պատմութեանը, որ կարող է մտածել թէ 19րդ դարու Հայը երբ և իցէ համեւելու էր իր անցած գնացած հինգերորդ դարու գրուոր լեզուին: (Ս. Շահագիր, « Հրասարակախօս Չոյն », էջ 124):

Մեր ժամանակի լեզուագէտները կարող են ընդունել կամ չընդունել Գ. Ախվերդեանի թեգիտները, բայց որ նա մեզանից մօտ 20 տարի առաջ կարողացել է այդպիսի խնդիրների քննութեան մէջ մտնել և գիտական լուծում տալ, այդ է որ նրա

Համար ստեղծել է գիտնականի համբավ։
 Հայ բանասիրութիւնը Գէորգ Ախվերդեանին է պարտական այն շատ արժէքատուր գիւտի համար, որ յայտնի չէր մինչեւ նա, և որը, թէեւ պատահամբ, բայց հմուտ գննողի ու գիտնականի աչքերից չկարողանալով խուսափել, առաջին անգամ լոյս աշխարհ է գալիս պրոֆ. Մ. Էմինի հրատարակութեամբ։ Խօսքը Հայ նախարարական աների այն ցուցակի մասին է, « Գահնամակի » որը, ճշգրտաբար, Սահակ Պարթեւի կողմից Տիգրանում արուած է հաստատելու վաստի թագաւորին։ Ահա ինչ է գրում Էմինը իր Մովսէս Խորէնացու ուսերէն թարգմանութեան Յրդ յաւելուածի մէջ։

« Հատուածը որի մասին յիշուած է թիւ 446 սողազլիսի մէջ, մեզ հաղորդել է մեր բարեկամ գիտնական Գ. Ախվերդեանը, որ Ապրում է Թիֆլիս։ Այդ հատուածը գրուած է մագաղաթի վրայ՝ Մեսրոպեան բոլորագիր տառերով, մեծութիւն ին-40։ Պ. Ախվերդեանը գտել է այդ թերթը մի հին հայ ձեռագրի կազմին մէջ. նրա փորձ աչքը չէ սխալուել այդ յիշատակարանի կարեւորութեան մասին. բայց որովհետեւ այդ տառերը թերթին վրայ բոլորովին գունատուել էին և հնարաւորութիւն չկար կարգաւոր, նա քիմիական հակազգումով տառերին վերադարձրել է իրանց իսկական գոյնը, որմէ յետոյ սկսաւ կարդալ ինչ որ մագաղաթին վրայ գրուած էր և գտաւ հետեւեալը (բերում է Գահնամակի հայերէն բնագիրը իր ուսերէն թարգմանութեան հետ)։ Հայոց Պատմութիւն Մովսէս Խորենացու, Մոսկուա, 1913։

«Գուսանք»ի Բ. հատորը, որ պարունակում է մի շարք ուրիշ աշուղների երգեր՝ Շիրին, Միսկին-Բուրջի, Նիրանի, Գիւրջի Նավէ, ևն., սողազրութեան չի յանձնուում Ախվերդեանի կենդանութեան օրով. այդ ժողովածուն լոյս է տեսնում միայն 1903 թուին նրա գուտար Մանէ Ախվերդեանի հրատարակութեամբ և բաւականին անխոյժ խմբագրութեամբ Ազգագրական Ընկերութեան՝ « Հայ

Աշուղներ » լոյս գցած աշխատասիրութեանով Գէորգեայ Ախվերդեան, հրատարակութեամբ Օր. Մանէ Ախվերդեանի, խմբագրութեամբ Ազգագրական Հանդէսի, Թիֆլիս 1903 »։ Գիրքը սպագրուած է Ա. հատորի (Սայեաթ Նովայի) գիրքով, ԺԱ. — 527 երես։

Հրատարակչուհին ունի այսպիսի ընծայական. — « Իր բազմերակա հօր Գէորգ Ախվերդեանի յիշատակին, ծնողասիրութեան անկեղծ հաւատեօք, իր երակատուր գած գուտար Օրիորդ Մանէ Ախվերդեանից »։

Մենք շարունակենք Գ. Ախվերդեանի կեանքի նշարագիրը։

1856ին Իշխան Վօրճնցօվի տեղ կովկասի գերագոյն կառավարիչ է ուղարկուում Իշխան Բլ. Բարեատինսկին. իր նախորդի նրման այս պետական բարձր պաշտօնեան էլ շարունակում է իր գործերի մէջ մասնակից անել տեղական պատրաստուած անձերին։ Եւ փոխարքան Գէորգ Ախվերդեանին նշանակում է իր պալատում առանձին յանձնարարութիւնների աւագ պաշտօնեայ։

1857 թուին Թիֆլիսի համբարական կազմակերպութիւնները՝ որպէս այդպիսին, համարում են քաղաքականապէս անբարեյոյս տարը, նոյն իսկ վնասակար և լուծուելու ենթակայ։

Փոխարքան ինքն էլ արամագիր է լինում լուծարքի ենթարկել այդ արհեստակցական միութիւնները, բայց գիտնալով որ Ախվերդեանը լայն ժողովրդականութիւն ունի նրանց մէջ և քաջ ծանօթ է համբարների կեանքին ու գործունէութեան, նրան յանձնարարում է մի զեկուցագիր պատրաստել, « հակառակ աղայական դասերի ցանկութեան »։

Ախվերդեան կարճ ժամանակից Բարեատինսկու ներկայացնում է մի ընդարձակ զեկուցում, որի մէջ շատ խելացի և պատճառաբանուած հիմունքներ առաջ բերելով վրկում է համբարութիւնը և նրա պատիւը։ Ահա ինքը Բարեատինսկին ի՛նչ է գրում այդ զեկուցման մասին. — « կարգալով

այդ զեկուցագիրը, ես գալիս եմ այն եզրակացութեան, որ համաքարական կազմակերպութեան մէջ օգտակարն աւելի շատ է քան անօգուտը: Անօգտակարութիւնը և այնտեղ մուտք գտած զեղծումները առաջ են գալիս կառավարութեան անուշադրութիւնից: Համաքարութիւնն ինքնըստինքեան կարող է կազմալուծուել, երբ... առևտուրն ու վաճառականութիւնն կը ծաղկի, երբ երկրի հաղորդակցութեան ճանապարհները կ'ընդարձակուեն և երբ վերջապէս մեր ստիկանութիւններն մէջ կը թափառուէ արգարութիւնն ու անշահատիրութիւնը»: (13 սեպտ. 1857 թ.):

Ախվերդեանի այս զեկուցագրի նախ մի մասը, 1882 թ. լոյս է տեսնում «Իւրիտիչ Օպոզիցիոնէ» թերթում, ապա 1883ին տպագրւում է առանձին գրքով «Թիֆլիսեան համաքարներ, Իւրիչ թէօթօրօվիչ Ախվերդեանի յիշուութիւններից» թիֆլիս: Այս գրքից ենք քաղել Բարխատինսկու վերսյիշեալ կարծիքը (էջ 4—5):

Գ. Ախվերդեան իր հեղինակութեամբ ազգեցութիւն է ունեցել և իր հօրաքրոջ որդի, հոյակաւոր գորավար Լօսիս-Մելիքեանի վրայ:

Ահա ի՞նչ է գրում վերջինիս մասին իր գրած յիշուութիւնների մէջ գիտնական Բեկուպովին.

«Լօսիս-Մելիքովը թիֆլիսում մի քեռու որդի ունէր, Բժշկապետ Իւրիչ (Գէորգ) Ախվերդով, մի զարգացած և լրջմիտ անձնաւորութիւն: Ախվերդեանից ծածուկ չմնացին Լօսիսի բնաւորութեան մէջ թափանցած հարուստ ձիրքերը և ահա ամենայն գօրութեամբ սկսեց յորդորել Լօսիսին, որքան կարելի է շատ կարգալ, որով և ընդլայնել իր մտաւոր հորիզոնը: Նա առաջարկեց Լօսիսին օգտուել իր գրքերից, որոնց թւում գտնւում էր Ալֆիէրիի Յուսիկները:

Լօսիսն երախտագիտութեամբ մ'ըշտ յիշում էր թէ ի՞նչպիսի տպաւորութիւն թողին իւր վրայ Յուշիկները թէ ի՞նչպէս աշուհեցեալ ջերմ սիրով սիրելով գրքերը, նրանց միջոցով հարստացնում էր կեանքի

վերաբերութեամբ իր ունեցած հայեացքները և ամենամեծ բաւականութիւն էր ստանում (Բրատսկայա Պոմօշչ = Եղբայրական օգնութիւն, Մոսկուա, էջ 373):

Սակայն բախտը ժլատ է լինում Ախվերդեանի կեանքին երկար օրեր պարգևելու մէջ. հա 1858 թ. հիւանդանում է և սակաւ դուրս գալից տնից: Մասթէոս Ա. Կաթուղիկոսի ընտրութեան համար Թիֆլիսի ամբողջ հայ հասարակութիւնը միաձայն պատգամաւոր է ընտրում բժիշկ Ախվերդեանին: «Կարճահասակ, նրբակազմ բժշկապետը — պատմում է այդ ընտրութեան ականատես Պ. Պոշեանը — երբ քանիցս հրաժարուեց այդ պատուից, առարկելով իր և իր ամուսնու հիւանդութեան մասին, ու հասարակութեան կողմից անլսելի մնաց, հա սեղանը քաշեց դահլիճի մէջտեղը, բարձրացաւ վրան և բաց է թաց հրաժարուեց» . («Հայ Աշուկներ» Ախվ. առաջաբան):

Հետեւեալ տարուանից Ախվերդեանի հիւանդութիւնը լուրջ կերպարանք է ստանում. հա գրեթէ մնում է տանը փակուած: Ներսէսեան դպրոցի տեսուչը Պետրոս Շանշեան, բժիշկի ազգականը՝ Լօսիս-Մելիքեան, Էնֆիաճեան եղբայրները մշտապէս հիւանդի մօտ են. «Իրենց սիրելի «աղա» դուստուրին տեսութեան են գալիս և կինտօն և համաքար և բոլոր նրանք, որոնց մօտ այնքան լաւ յիշուութիւններ ունէր թողած պատուական մարդը:

Ախվերդեանի ֆիզիքականը հալւում է օր ըստ օրէ, բայց հոգեկան կարողութիւնը մինչեւ վերջը շարունակում է մնալ հաստատուն. հոյն իսկ հա թեթեւ մտաւոր աշխտանքներ է կատարում անկողնի մէջ պառկած, պարտաւոր ընթերցանութեամբ և ուրախանում Գեբմանիայից իր ապստամբ գրքերի ստացումով:

Բայց 1861ի աշունը հիւանդի համար դառնում է ճակատագրական: Նոյեմբեր 17ին հա փակում է աչքերը 43 տարեկան հասակում: Թաղւում է Թիֆլիսում Խօջի վանքի գերեզմանատանը:

Ունի դամբարան կառուցուած նկարիչ
Գէորգ Բաշինջաղեանի նախագծով:

Մահը շատ անժամանակ էր երկտասարդ
Ախպերդեանի համար որպէս քաղաքացու,
որպէս հասարակական գործչի և, մանա-
ւանդ, որպէս նոր կազմակերպուող արեւել-
եան հայ աշխարհիկ մշակոյթին նուիրուած
մի անձնաւորութեան: Նրա կորուստը ող-
բացել է իր ժամանակին ամբողջ Թիֆլիսը,
վաթսուհակահիների մի ուրիշ գրական գոր-
ծիչ ու բանասէր Գէորգ Տէր Ալեքսանդր-
եան, նրա « անմոռանալի յիշատակին » է
նուիրում իր « Թիֆլիսեցւոյ մոտաւոր կեան-
քը » շահեկան աշխատութիւնը, Թիֆլիսի
բարբառով՝ տաղաչափական ընծայականի
մէջ գրելով այսպիսի տողեր.

Ախ, ափսոս վուր կինքդ կարճ էր,
Միւր Հախպերդինց Գէուրք աղբէր:

Քիզ պէս մարթուն դիպունեմէն
Յատուճ վո՞ւնց պիտի չը ջոկէ
Էրգար կինքով ու շատ ըմբրով,
Սաղ ջանով ու անմաշ մարմնով...

Գիշեր ցերեկ ամէն սահաթ
Փիքը էր բաշում խալխի համար.
Թէ խօսկով ու թէ գրելով
Ամեն թահար, ամէն նանիով:

Ղուրթ է ջանի էլ էր հեքիմ
Մնիւղ առվողջացնում շատին.
Համա ուիրո խալխի հոգուն
էր խիզը հեքիմութին անում...

Միւր ուսան էր նա շատ բանում
Նրամէն օրինակ վիկալնում.
Ինձ էլ ես նանիէն շանց աւոյ
Նա է էլի իր գրերով:

Էնդուր էլ ի՛ս էրած սրտով
Լալով, խորին-մորին գալով
Միշտ ասիլ իմ՝
Ու ասում իմ՝
Ախ, ափսո՛ւս վուր կինքդ կարճ էր,
Միւր Հախպերդինց Գէուրք աղբէր:

1929 թ. 18 փետր.
Երեւան

Գ. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

Մ Ե Ր Դ Ա Շ Տ Ե Ց Ի Ն Ե Ր Ը

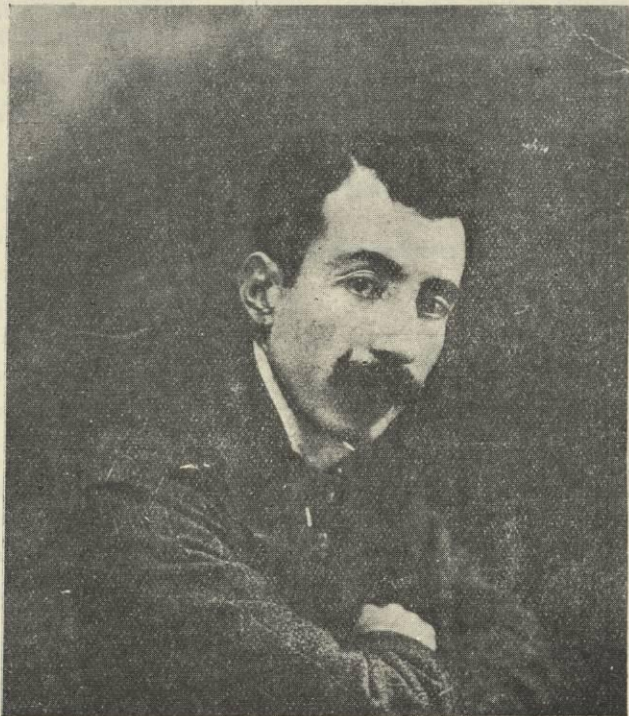
Տասրը, տասնեամէկ տարիէ ի վեր որ կուռ թափով մը մեր գիւղացիները Նոր Աշխարհը արշաւեցին՝ գուցէ վերջին մտածելու կերպով մը սպասէինք թէ իրենք ալ տեսածներնէն ու կեցած միջավայրներէն բան մը իւրացուցած ըլլային, ու այդ մտացածին տեսիլին վրայ պահած աչքերով դարձողներուն կը նայէինք:

Երեք տարի առաջ ոտքերը բուպիկ, քամակին վրայ ալ ծանրկեկ բեռ մը՝ իշուն ետեւէն տրալով քաղաքի լեռը շուլտուղ գեղջուկին վրայ, այսօր ալ նոյն հանգամանքները կը նշմարես, նոյն տարագր ու լեզուի նոյն արտասանութեան կերպը, թէեւ ինքը իր բերնովը պատմէ թէ Պոզոնի մէջ երկու

տարի ու Նիւ Եօրքի մէջ ալ տարի մը ամերիկեան լէյտիններու հետ քով քովի ծխած ու շաղիաղփած ըլլայ. գիւղը հասնելուն առաջին օրը տնմիջապէս ֆէսին վրայ տունը մնացած հին շիթը դարձուցած է՝ թափօփուն փողկապը հագիւ վզին տակ նետած ու քաղաք ելեր է. ապահովաբար երրորդ օրը վրայի բալթօն ալ պիտի վերցնէ ու տանտիկինին սնտուկը նետէ:

Գիւղերուն մէջ մանաւանդ իրենց նիստ ու կայնին վրայ պզտիկ փոփոխութիւն մը երբեք

մասնանիշ չըներ բարեփոխուողի հանգամանքը. ունեւորն ու աղքատը տարուան ամէն եղանակին անփոփոխ նոյն ոտնամանը կը հագնին ու նոյն տարագր կը կրեն, էրիկ մարդու թէ կնկան ոտքին վրայ ամառը անհնարին, ձմեռն ալ գուլպայ մը՝ կրտսած գոնէ՝ այն ալ հագիւ կը գտնես, մսին վրայ կտաւէ հաստ շապիկ մը, անտր ալ անմիջապէս վրան գպունը հասկցէք ու քիչ մը ստփորականէն աւելի շալլ պէտք է ըմբռնէք ան ալ որ գէթ անձրեւին ու ցորտին վրան բալթօ մը կրելու պէտքը ըմբռնած է:

ՌՈՒՐԷՆ ԶԱՐԳԱՐԵԱՆ

փոթինէն ու սրունքներն ալ նեղութիւն՝ բանթէլօնէն, սակայն սա երեւցող նկարագրի անընտելութիւնը տնտեսական հաշիւով մը մխիթարական ընդունինք, հապա մտքին վիճակը՝ երբ ան ալ արտաքինի նոյն շարքովը կը տեսնենք, խորհելու, գործելու կերպը իր մօրը պէս նորէն, դուրսը ապրած երկիրներունը այնպէս հասկցած է ինք թէ հրաշքի մը մոգական արեւովը աշխարհ եկած իր ըմբռնումէն անկարելի նկատողութեամբ հեռու է, ու

նորէն իր հին մտածելու ուղղութեամբը ման-
 գաղին ծայրերը սրել կուտայ եւ եզներու ու-
 ժին վրայ երդում կ'ընէ. նահապետական
 փափաքի աշխատուած ջանքով մը ստակները
 ամբողջ արտերու վերածնէ. նոր խորհրդա-
 ծութիւն մը աւելի հեռուն բան չէ գտեր շա-
 հագործելու ու նորը բոլոր իր առաւելութիւն-
 ներովը հինին վրայ բան մը չէ բերեր աւելի
 շահեկան, աւելի՛ օգտաշատ: Սա ըմբռնումովը
 թէ միայն Ամերիկա դրամ տուաւ մեզի առատ՝
 անմիջական տխուր ակնարկով մը կը հասկը-
 նանք թէ դրամին ու բարոյական այդ ահա-
 գին վնասներուն որ դարձողը գտաւ իր տանը
 մէջ, իր զիւլին մէջ, այն ֆիզիքական վնաս-
 ներուն, որ Ամերիկա մեզի խրկեց մասնները
 ձեռքէն, ամբողջ, ձեռքը դաստակէն պակաս
 անդամազուրկներ ու մանաւանդ թոքախտա-
 ւորներ, խելքը գլուխը եկածի համոզումով

կ'ըմբռնենք թէ դրամը՝ միայն անպէտ դրամը՝
 որչա՞փ պակաս փոխարինութիւն էր որ ըրաւ
 մեզի: Ու կը խորհիմ թէ որքա՞ն միամիտ
 պիտի համարուէր ա՛ն որ ասկէ 5-6 տարի
 առաջ կանխորոշութեամբ անցողակի մէկ քանի
 թուանշաններով մեր գեղջուկին ըսէր թէ իր
 պանդխտութիւնը օգուտէ աւելի վնասի պիտի
 նստէր իրեն, նախատուողի մը գէշ դէմքովը
 անշուշտ՝ ահագին հայնոյանք մ'ալ երեսիդ
 պիտի զարնէր:

Դուք ալ ինծի հետ սա մեր դաշտեցիները
 քիչ մը բաղերու չէ՞ք նմանցներ որ գետը կը
 մտնեն, մինչեւ յատակը կ'իջնեն ու երբոր
 ցամաք կ'ելլեն, վրանին կաթիլ մը ջուր չի
 մնար՝ ճճիէն գատ որ կտուցներնէն կը կախուի,
 ճճի՛ն միայն՝ փորին համար ու ստամոքսին
 համար: (1)

Խարբերդ, 1895

Ս Պ Ա Ս ՈՒ Ս

Ի՛նչ սրխուր, այսօր հա՛րս մը մեռեր է,
 Ու ձայն մ'ինչպէս որ օդին մեջ հնչուն
 Կ'երկնայ պահ մը, կը ձայնէ հեռուն
 եւ կամ գոյն մը որ սակաւ ինքնիրմէ

Կը գասուի մարած, կ'անցնի երկինքէն,
 Նոյն գոյնին, ձայնին գացած ուղիով
 Հե՛տ մը, երեւոյթ մ'անցած ապահով,
 Գիծ մը կը մրնայ բաւական ասեմ:

Հողակոյսին նոր մեռնողին վրայ
 Ուր դեռ արեւը իրկուն չէ բերած,
 Ուր ոսֆի հե՛տեր՝ նաեւ արսասուաց,
 Կեանքի հոս մը բարձր դեռ կը քրքրուայ՝

Իրնուրեան ձոցէն, վերերէն զրարք,
 Ըսպասումով գուր, յոյսով կամաւոր,
 Աչքը կը սպասէ բնդ երկար անոր՝
 Կորսուած բանին ետեւէն անբարք:

(1) Այս ֆարձակ էջն՝ ու երկու քերթուած.
 ներն Սեւ Հաւը կանչեցի մեծատաղանդ գրագէ-
 տին առաջին փորձերէն են, 1895ին Պոլիս հրա-
 տարակուտ « Ծաղիկ » հանդէսի տնօրէնին
 զրկուած եւ որ անտիպ մնացած են: Ծ. Խ.

եւ գոյներն ամեն, երբ պատահին անբիծ
 Կը վառին կ'անցնին հանդարտ, սխրագին՝
 Վերջալոյսին կամ մեջէն երկրնին՝
 Աչքը հանապազ նայուածքն անբախիծ

Վեր կը վերցրնէ ու անպէն անդին
 Անկէ արժանոք՝ բռնրկած կրակ
 Անվերջ հայեացքով, դողով մը բարակ
 Կը սպասէ անոր, կորսուած բանին:

1895 փետ. 7

★ ★ ★

Հ Ո Գ Ի Ի Ս Հ Ա Մ Ա Ր

Սսկայի է գիշերն երբ այն
 Ծառերն ունին սօսափիւն, ձայն,
 Շուն մ'ալ յանկարծ մի փողոց
 Դեպ լուսրնկան կը կաղկանձէ:

* * *

Յանախ կ'ուզեմ երգ մը լըսել
 Գրնարի կամ հովիքն անբել.
 Երգ մ'որ անխօս գործիքն հանէ
 Կամ ձեռքը նուրբ երգահանէ.

Զուրակին հեծն աղեսող, բաւ,
 Երգն անիւին սրամարաբաւ
 Որ դաւեսին մեջ սայլը գեղջուկ
 Ակօսելով կ'երգէ ողբուկ:

Ա՛հ, նոյն ախորժն հոգւոյս կ'ազգեն
 Մարդու, փայտի ձայնն անըզգայ,
 Երգ մ'որ ալիքն հանէ իրմէն,
 Երգ մ'որ սիրուն շրթներ կ'երգեն:

Անունն մե՛տաղն, իրն անհոգի
 Ռոնո՛ք՝ անխօս ցաւի, հոգի
 Արժայտան միջոց եղած
 Իրենց մեջէն բան մ'արժատուաց

Կուսան լրո՛խն՝ երգին, ձայնին
 Ու կը կրկնեն ինչ որ հոգին
 Մարդուն՝ կ'ըսէ իրենց կամաց,
 Ա՛յս, թախծութիւն, վիշտ մը սխրած

Կ'ազգեն արիս, անոնք անտո՛ւնչ՝
 Որ շրթունքի, մասի մը մունջ
 Լոկ հպամաքը կ'ըսեն մարդուն
 Ըզգացումներն, յոյզերն անհուն:

Իրենց մեջէն շէտ մը ազգու
 Ըզգայնութեան, արտի, հոգու՝
 Բողոք մը խոր կը յայտնեն բաց
 Յուզման, վշտի կամ հրեռանաց,

Որ անտեսուց, անգիտակից,
 Համակերպող ըզգացման կից՝
 Կ'եղանակեն նրազ մ'աննիւթ,
 Նրազ մ'ուրախ, թախծի մ'անտուտ:

Յանախ հոգիս երգ մը կ'ուզէ՝
 Ըլլայ իրաւ կամ երազէ,
 Հովին երգը, երգն անուրջին
 Որ նրազէ *Տուրի* կամ *ճին*:

Ահուելի է գիշերն երբ, ա՛հ,
 Շուն մը ոռնայ ու բողբու ան,
 Եւ անդէն ալ աւնան մի հով
 Երգէ, պոռայ ժայռերուն հով:

95 փետ. 10

ՌՌԻՔԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՃԱՆՏԻՈՒՎԻ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՌՈՒՍՈՆ

ՃԱՆՏԻՈՒՎԻՆ Ամերիկայի Ռուսոն կոչելը թերեւս տարօրինակ թուի ոմանց. այնքան խառը տարբերութիւններ կան երկուքին կեանքին ու գործունէութեան միջև: Ռուսօ, զուրկ հիմնական դաստիարակութենէ և ընտանեկան կրթութենէ, սպրեցաւ թափառական կեանք մ'ը, յաճախ ընկերական ու անհատական մոլութեանց անգուսպ հոսանքէն քշուած: Տիւլլի մեթոտիք դաստիարակութեամբ անած, ընտանեկան մաքուր մթնոլորտի մէջ մեծցած վաստակաւոր մշակ մըն է, որ իր ամբողջ կեանքը վարած է դաստիարակութեան խողազ ասպարէզին մէջ: Ռուսօ՝ որքան անհանդարտ՝ Տիւլլի նոյնքան հանդարտաբարոյ, Ռուսօ որքան զգայալաշտ՝ Տիւլլի նոյնքան բանապաշտ:

Սակայն հակառակ այս ակնառու տարբերութեանց, կայ սերտ հանդիպութիւն մը սոյն երկու անհամներու միջև: Քննական հարեւանցի ակնարկ մը Ռուսօի եւ Տիւլլի հեղինակութեանց վրայ երեւան կը հանէ բազում նմանութիւններ որոնք աչքի կը զարնեն մասնաւորապէս դաստիարակութեան մարզին մէջ: Ծանօթ լինելով երկու հեղինակներու գրական երկերուն, առանց վարանելու կրնանք յայտարարել, թէ Տիւլլի քսաներորդ դարու Ռուսօն է դաստիարակութեան ճիւղին մէջ:

Ծնած 1859ին, Տիւլլի իր կրթութիւնը ստացաւ Ամերիկայի մէջ և իր համբաւը

տարածուեցաւ առաջին անգամ երբ Շիքա-կոյի համալսարանին մանկավարժութեան ճիւղին վարիչն էր: Տիւլլի խորահմուտ ուսանող մանկավարժական ուսմանց՝ տիրող դաստիարակութեան սխալներուն թափանցեց ու նոր դաստիարակութեան սկզբունքները քարոզեց Ամերիկայի մէջ: Լոկ քարոզելով չբաւականացաւ, այլ հիմնեց փորձարկական (experimental) դպրոց մը ուր իր քարոզած վարդապետութիւնները կիրարկեց: Շատ չանցած՝ Ամերիկայի մանկավարժական դպրոցներու առաջնորդներուն ուշադրութիւնը կեդրոնացաւ Տիւլլի դպրոցին վրայ: Այնուհետեւ, Գօլօմպիա համալսարանը, որ մանկավարժութիւնը գիտութեանց մակարդակին բարձրացնելու նախաձեռնարկ եղած էր հիմնելով Թիլքըզ Գոլեքը, ուսուցիչներու համալսարանական բարձրագոյն դպրոցը, Տիւլլին և այլ ակա-նաւոր մանկավարժութեան մասնագէտները հրապուրեց ու հաւաքեց իր շրջապատին մէջ. այս կերպով Տիւլլի ծառայութեան դաշտը աւելի ընդարձակեցաւ: Տիւլլի, Գօլօմպիա համալսարանի փիլիսոփայութեան ու մանկավարժութեան ուսուցչապետ, դաստիարակեց բազմաթիւ ուսուցիչներ, որոնք իր վարդապետութեանց խոյեան հանդիսացան Ամերիկայի ամէն անկիւնը: Մասնաւորապէս իր աշակերտներէն Տրք. Գիլ-փէթրիկ, Սըչէլօ, Բօճըրս և այլն իր գաղափարները տարածեցին: Այնպէս որ այսօր-

ուան օրս Տիւովի վարդապետութիւնները ծանօթ են և մեծաւ մասամբ կիրառութեան դրուած են ոչ միայն Ամերիկայի, այլ նաև աշխարհի այլ և այլ կողմերը: Դեռ քանի մը տարի առաջ՝ Տիւովի Չինաստան ուղեւորեցաւ և չինական դատարարութեան մէջ հիմնական վախճանութիւններ մտցնել սուտաւ: Երկու տարի առաջ, մեքսիքեան կառավարութեան հրատարակ, այցելեց Մեքսիկայի դպրոցներուն և իր վարդապետութիւնները Մեքսիկայի մէջ ալ կիրառութեան դրուեցան: Տարի մը առաջ այցելեց Ռուսիոյ և վերադարձին Պալքանեան երկիրներու ինչպէս նաև Թուրքիոյ: Տիւովի գաղափարները կիրառութեան դրուեցան այս վերջին երկիրներուն մէջ եւս:

Պէտք է միանգամ ընդ միշտ յայտարարել թէ Տիւովի իր գաղափարակիրներն ունի աշխարհի բոլոր յառաջագէտ երկիրներուն մէջ: Ու ինքը միտակը չէ սոյն յառաջգիտական վարդապետութիւնները քարոզողներու շարքին: Բայց այս մեծանուն Ամերիկացիին հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը աւելի ծաւալուն հանգամանք մը ստացաւ, շնորհիւ այն ազդեցիկ գիրքին զոր կը վայելեն իր երկիրն ու շրջանակը:

Որո՞նք են Տիւովի վարդապետութեանց էական կէտերը:

Կարելի չէ այս կարճ յօդուածի սահմանին մէջ ամփոփել Տիւովի վարդապետութեանց ամբողջութիւնը: Ընդարձակ հատորի մը կը կարօտի այդօրինակ վերլուծում մը ընել: Հոս պիտի բաւականանանք արձանագրել լոկ քանի մը ցոյցաւոր գիծեր, որոնք հիմնական սիւները կրնան համարուել Տիւովի վարդապետութեանց:

1. — ԳՊՐՈՅԻՆ ՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՒՆՅԱՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Տիւովի իր School and Society հատորով մասնանիշքաւ այն արուեստական ու անբնական վախ-յարաբերութիւնը, որ գոյութիւն ունէր դպրոցի և մարդկային ընկերութեան միջև: Անիկա քննադատեց ախրող հիւանդագին վիճակը գաստիարակութեան մարդին մէջ,

որ արգիւնք էր այն անբնական պատնէշին, որ կ'անջատէր դպրոցը մարդկային ընկերութենէն: Կարծես թէ դպրոցը ինքնագոյ հաստատութիւն մը ըլլար և դպրոցի ուսուցիչները մարդկային ընկերութենէն անջատ էակներ ըլլային: Տիւովի ցոյց սուտա թէ դպրոցը գաստիարակութեան միջոց մըն է, գաստիարակութեան բուն նպատակը ընկերային արգիւնաւորութեան նպատակը անհասներ պատրաստել է: Հետեւաբար դպրոցական ուսումնըն ու առարկաները պէտք է բզկին ընկերային պահանջներէ: Դպրոցական ուսանողը պէտք է գաստիարակուի ընկերային պահանջներու եւ պէտքերու ծառայելով:

2. — ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲՈՒՆ ՆԸՊԱՏԱԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԻԼ ՁԵՒ, ԱՅԼ ԱՊՐԻԷ: Հին դպրոցի մէջ ախրող փիլիսոփայութիւնը այն էր որ մանուկը պէտք է պատրաստուի ապագային՝ մարդկային ընկերութեան մէջ իր գիրքը գրաւելու համար: Տիւովի շատագովեց այն սկզբունքը թէ մանուկը պէտք է իր դպրոցական օրերէն սկսեալ մասնակցի ընկերային ծառայութեան կեանքին և այս անմիջական մասնակցութիւնը իր կարգին գոյն աւելի ստակ պիտի գործընէ ապագայ ծառայութեան: Դաստիարակութիւնը կեանքն իսկ է, կեանքը գործունէութիւններէ կը բաղկանայ, և ուսանիլ գործելով, ու սորվիլ բնելով, ահա՛ այս է փիլիսոփայութիւնը զոր Տիւովի հռչակեց: Արգիւնքը: Դպրոցներ սկսան մի առ մի ծրարել ու մէկ կողմ գնել կարգ մը աւանդական ուսումներ, և գործնական առօրեայ կեանքի հետ սերտ աղերս ունեցող ուսումները առաջնութիւն շահիլ սկսան: Ասիկա ամենեւին չի նշանակեր թէ կարգ մը մշակութային ու գեղարուեստական ուսումները գործնական (utilitarian) ուսմանց ստորագաստեցան: Այլ կարգ մը հիւնէն փնայած բնագանցական ուսումնքը տեղի տուին արգիական ուսմանց: Տիւովի գեղարուեստի ու գրական ուսումներու այնքան կարեւորութիւն կ'ընծայէ որքան գործնական արհեստներու անոր համար ամէն ուսում

բարձր արժէք ունի, եթէ կեանքի ո եւ է մէկ պահանջը կը լրացնէ: Իր հեղինակութիւնները ցոյց կուտան թէ Տիւզի ոչ միայն խորիմաց փիլիսոփայ մըն է, այլ վարպետ արուեստագէտ մը:

3. — ԴԱՍՏԻՍՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱՆՃԱՆՆԸ ԱՃՈՒՄ Է ԵՒ ԱՃՈՒՄԸ ՎԱՆՃԱՆ ՉՈՒՆԻ: Տիւզիի վարդապետութեանց ամենէն հիմնական կէտը սա է: Յարատեւ աճիլ, բանիմացօրէն փորձառութիւն ստանալ և գիտութեան տիրանալ՝ դաստիարակութիւն է: Այն ուսեալ անհատը որ քոլէճական վկայական մը իր դարակին մէջ պահելով ինքզինք ուսումնական կը կարծէ, չարացար կը սխալի եթէ իր ուսումը կանգ առած է դպրոցը ձգելէն ի վեր: Այն անձը, որ միշտ նորանոր հարցերու լուծման հետամուտ է և ամէն օր իր մտքի հորիզոնը կ'ընդարձակէ նոր ճշմարտութիւններ սրննելով, և այս ինքնագարգացման աշխատանքի մէջ դուր ու գաղար չունի, անիկա ուսանող է բառին իսկական առումով: Տիւզի մեծ արժէք կ'ընծայէ բանիմաց փորձառութեանց: Փորձառութիւնը դպրոց մըն է՝ պայմանաւ որ ատիկա ճամբայ բանայ աւելի լայն փորձառութիւններ ձեռք բերելու: Եւ հարկ է որ այս բոլորին մէջ միտքը միշտ քննէ, վերլուծէ, բաղդատէ, եզրակացութեան յանգի և փորձի ենթարկէ ձեռք բերուած եզրակացութիւնը: Այնքեւ է թէ խորհիլ էական պայման մըն է այս կարգի փորձառութեանց տիրանալու համար:

4. — Փորձառութիւնը ձեռք կը բերուի փորձելով ու նորէն փորձելով բանականութեան լսոյն տակ: Ուսումը ձեռք կը բերուի ընելով ու կատարելով: Քերականութեան օրէնքները Տէր Թոբիկեան մեթոտով գոց ընելով ո եւ է մէկը լեզու չի կրնար սորվիլ, և ո՛չ ալ ճարտասանութեան կանոնները մտքի մէջ կրկնելով ո եւ է անձ ճարտասան կրնայ ըլլալ: Հարկ է փորձել և ընել: Գրել սորվելու համար՝ պէտք է գրել, ճարտասան ըլլալու համար՝ պէտք է ճարտասանել, գիտութիւն ձեռք բերելու համար՝

պէտք է գիտնալու հետամուտ ըլլալ գործնական կերպով:

Դաստիարակութեան արդի մեթոտները փոխուած են ոչ միայն Ամերիկայի, այլ նաեւ աշխարհի բոլոր երկիրներուն մէջ: Այս փոփոխութեանց ներմուծումին մէջ Տիւզիի վարդապետութիւնները մեծ բաժին ունին: Չոր օրինակ, project method, socialized recitation, civic projects և այլն ուղղակի Տիւզիի ազդեցութեան տակ կիրարկուի սկսան Վմերիկայի դպրոցներուն մէջ: Այս մեթոտները սրգեգրուել սկսած են զանազան երկիրներու մէջ ալ: Մեր Հայկական Հանրապետութեան մէջ, ուր դաստիարակութիւնը առաջնակարգ գիրքի վրայ կը գնաուի, project methodը վերջերս սրգեգրուած է, ինչպէս ժողովրդային կուսուորութեան մէջ կը կարգանք:

5. — Տիւզի կը ջատագովէ աշակերտին ձեռքը սալ բնական առարկաներ, այնպէս ինչպէս ստոնք կը գտնուին բնութեան մէջ, որպէսզի անիկա քննէ, ուսումնասիրէ, փորձէ ու կիրարկէ զանոնք: Հին դպրոցին մէջ աշակերտը այդ առարկաներուն մասին ճաներ ու նկարագրութիւններ կը կարգար միայն. հետեւաբար ստանց մասին իր գիտութիւնը գրքունակ ու օգային հանգամանք մը ունէր: Այս կէտին մէջ Տիւզի Ռուսօի վարդապետութեանց բուն ջատագով մըն է: Շնորհիւ Տիւզիի ազդեցութեան, սակէ գրեթէ երկստամանակ մը ստարիներ առաջ Ամերիկայի մանկապարտէզները, սրնք ժամանակին՝ Ֆրէօպէլեանեան սխալմով հիմնուած էին, փոփոխութեան ենթարկուեցան: Մանկապարտէզի մանկիկներուն ձեռքը փոխանակ Ֆրէօպէլեան արհեստական առարկաներ ու խաղալիքներ տալու, սկսան սալ կեանքի իրական առարկաներ և զբաղումներ: Մանկապարտէզի ալջիկներ սկսան իրենց սրույրիկներուն համար իրական զգեստներ ձեւել ու կարել, օրօրոցներ, մանճակալներ ու անակներ շինել և այս գործողութեանց միջոցին սորվիլ շատ մը կաշեւոր և կեանքի հետ կապ ունեցող բաներ:

6. — Տիւրքի, որպէս փիլիսոփայ, իր ուշագրութեան առարկայ ըրած է արգի ընկերութեան կայսութիւնը և սամկավարական ազատ կարգ ու սարքերու ջերմ ջատագով մըն է: Դպրոցն ու դաստիարակութիւնը պարտին մ'արգելային ընկերութեան կենցաղը բարեւաւել, իւրաքանչիւր անհատի ինքնազարգացման ու ինքնարտայայտման առիթ ու միջոց ընծայել, մէկ խօսքով, ամէն անձի երջանկութեան հպատատել: Երջանկութիւնը ձեռք կը բերուի միայն ընդլայնելով, մարմինը զարգացնելով, ընկերութեան օգտին ծառայելով, և անելով, անդադար անելով, անվերջօրէն անելով:

Փրոֆ. Գէորգ: Ա. ՍՍՐԱՅԵԱՆ

Մ Ո Ւ Ե Ւ Ի Ն Դ

Սրնարիս մօտ բուսած տունի մ'է անարմատ,
Յայգին կուրծին մըխուած դաւոյն բունածէս, —
Սակայն բոյրն իր, կախարհ գինի վարդամատ,
Թափէ՛, Սասան, սրբիս՝ աղո՛ւոր քու կուժեդ...:

Գիշերն ի բուն պիտի խրմեմ այս գինին,
Անհուն մարդուն արփի՛ն կարմիր ու բարի.
Մինչեւ մարման անկարեկիր անկողինին
Արեւոսի՛ ու շիրմիս պէս լուռ բերկրի:

Բայց, կը սոսկամ գիշերաբոյս ծաղիկին
Մութին վրայ գրծուած ներմակ հասակէն,
Կին մ'է կարծես, որ սրտփանձով մոյթգին
Կը մեկանայ... մագերն հիւսկէն առ հիւսկէն:

Անոր գինովն եմ մոյթխանձ ու անասնձ.
Իբր հեռավառ մոմ մ'ըլլայի կիսահայ,
Կ'արիւնեմ բո՛գ ծաղիկն՝ աղջի՛կ կուսազանց,
Ու, կէ՛ս գիշեր, կ'ուզեմ պարել ու խնդալ...:

Այլ, բարձիս սակ ամեն վայրկեան կ'անի ան,
Սիրսն իր բրգգին մ'է միջասի խօլարճաւ,
Ու կը մրիտի բոցեղ գանկիս անպաշտպան,
Աննինջ ուղե՛ղբս լափելէն առ սակաւ:

Անկողինիս մէջ անդունդ մ'եմ անլուսին,
Լանջիս բուսած տունկն այդ մոլի ու լեղի.
Օ՛, բող այսպէս գինին ու մեղքը հոսին
Հրակեզ շուրթիս ու ծաղիկիս կասալի...:

Գ Ի Շ Ե Ր

Արեւ խրմոյ տարօրինակ գինով, է՛ս,
Գլուխս հիմա բարձին վրայ գիշերին,
Չեմ կրնար, չեմ գիտեր ի՛նչպէս ծրարուս
Չեմ սարսափիր՝ իբրեւ ծովէ մը խորին:

Լոյսի երբեմն ի՛նչ խօլ պար եր, Տե՛ր Ասուած,
Դրանս առջեւ գերդ ծառ սուսափ առ սուսափ.
Այժմ ինչո՛ւ իմ փախչող շուքով փաթարուած՝
Կը պաղատիմ աշխարհէն ա՛փ մը մրափ:

Երբեմն ի՛նչ եր որ նակասն այս սաղերուն
Ոսկիներով կը պրննէի, հարսի պէս,
Եւ ընդ առաջ անոնց, փեսայ՝ նրկարուն,
Կ'երթայի ես սաւղով, ջահով լուռագէս:

Մերք բոցարծարձ պատրոյզի պէս կ'այրէի
Սիրք մութին՝ գիւղակիս ջինջ բարձունքէն,
Եւ ակնարկիս փայլակէն, — ա՛յք երէի,
Դող կուսայի վերն աստղերուն, ապաքէն:

Ու սերքս մեղր հրահոսան՝ է՛ս շրքունք,
Կը բաշխէի զայն քաս առ քաս խեղներուն,
Սիրքս ծրնծղայ՝ սրկայ ու տո՛ւնրս կոչունք՝
Կինէ կին քա՛ն կ'երթայի՝ ծի՛ւ մոլորուն...:

Յայգին վրայ նակասս հիմա կ'արիւնքի
Մքսածու՛միս դաւոյններէն անողոք,
Մերն ափերուս մէջ լացող ծով՝ ծա՛յր չունի.
Ու այրումիս կը մօտեմայ ա՛լ ո՛չ ոք:

Գիտեմ, այսպէս պիտի վառիմ մինչեւ այգ,
Խուարն ինձի, ես խաւարին կարեկից.
Ա՛խ, սեփական հրդեհումն ի՛նչ սեգ հրմայք՝
Չարչարանքիդ մութ անհունին մէջ անգիծ:

Եւ դեռ մինչեւ այգ պիտի ես քապասեմ
Բաժակիս հետ ու մատանիս մոխրաբոյր,
Պիտի բզգամ դեռ մօսս աշխարհն այս նրսեմ, —
Մուռացիկ որ կը մուրայ սիրքս փքուր...:

Պիտի յոյսին քապասեմ խոնջ նրազով,
Թերեւս հրսկող ձեռք մ'իր դալո՛ւկը բարի
Բաժակիս մէջ քափէ, անեղ գիրքիս քով,
Ու յոյսի այդ էջէն հրդեհիս մարի...:

Ա. ԱՐՐՈՆ

ԷՏԿԱՐ ՇԱՀՆ

Օ Թ Ե Ա Կ Մ Ը

Ֆրւպերի Novembre վէպին փորագրանկարներէն

Ա Ր Տ Ո Յ Տ Ի Մ Ը

Ողջո՛յն բեգ, ո՛վ զըւարթ ոգի,
 Յուշուն չէիր դուն երբեք,
 Դուն որ վերէն, կամ մօտերէն երկինքին,
 Սիրտըդ գեղուն կը թափես,
 Զուտ ինքնաբուզիւ արուեստի հեղեղներով յորդառատ:

Աւելի վեր, միշտ աւելի
 Վեր կը ցայտես աշխարհէն,
 Ամպի մը պէս հըրեղէն,
 Կապոյտին մէջ կը թեւածես,
 Կ'երգես ու կը սաւառնիս, սաւառնելով միշտ կ'երգես:

Կայծկըլտուքին մէջ ոսկեղէն՝
 Անհետացող արեւին,
 Որուն վըրայ բոցեղ ամպեր կը վառին,
 Կը ծըփաս դուն ու կը վագես,
 Հրճուանքի մը պէս անմարմին որ արշաւել կը սկըսի:

Տփոյն երա՛նգը ծիրանի
 Թըռիչքիդ շուրջ կը հալի.
 Աստղի մը պէս երկնային,
 Առատ լոյսին մէջ օրուան
 Չես տեսնուիր, բայց կը լըսեմ ցնծուծիւնըդ մեծաձայն:

Ճիշտ ինչպէս որ ա՛յնքան սուր են
 Սլաքներն արծաթ այն գունտին,
 Որուն թէպէտ լուսեղ լամբարը տակաւ
 Կը նըւազի արշալոյսին ճերմակուծեան մէջ պայծառ,
 Մինչեւ հազիւ գայն կը տեսնենք, բայց կը զգանք որ ներկայ է:

Աշխարհի ամբողջ, օդն համայն,
 Զայնովդ հըզօր կը թըրծուան,
 Ինչպէս որ՝ մերկ գիշերուան մէջ՝
 Միակ ամպէ մը մենիկ,
 Լուսինն իր բիւր շողերով երկինքը ողջ կ'ողողէ:

Զենք գիտեր թէ ի՛նչ ես դուն,
 Ի՛նչ բանի շատ նըման ես,
 Միածանի ամպերէն իսկ չեն հոսիր
 Այնքան փայլուն կամ ի՛նչեր,
 Որքան քեզմէ նըւազի անձրեւային ասրափներ:

Բանաստեղծին նրման ես,
 Որ պահուրտած լոյսին մէջը խորհուրդի,
 Կ'երգէ տաղեր ինքնաբեր,
 Ի' աշխարհ անոր ի լուր կը զգայ,
 Համակրութեամբ տոգորուած,
 Ֆոյսեր, ինչպէս երկիւղներ, որոնց ուշ չէր ընծայեր:

Կը նրմանիս օրիորդին ազնուատոյժ,
 Որ պալատի մ'աշտարակին մէջ, գաղտնի
 Պահերու մէջ կը սփռվիէ
 Հոգին սիրով ծանրաբեռն'
 Նըւագով մը սիրոյ չափ բաղքը, որ կը գեղու սենեակէն:

Կը նրմանիս փոսուռային ոսկեգոյն,
 Հովտի մը մէջ ցողածուրմ,
 Որ կը սըփռէ, անտեսօրէն,
 Եթերային գոյնն իր շուրջ,
 Իրադիկներուն ու խոտին մէջ, որ զինք աչքէ կը ծածկեն:

Կը նրմանիս դուն այն վարդին,
 Տերեւներուն մէջ թաքուն,
 Զոր տաք հովեր կը թերթատեն
 Մինչեւ որ իր բոյրն անուշ
 Կը ջըլատէ իր քաղցրութեամբ այդ գողերն իսկ ծանրաթեւ:

:մլան:

Չայնը գարնան տարւոփներու
 Մարգին վըրայ դալարուն,
 Կամ անծրեւէն կենդանացած ծաղիկները փայլփրլուն,
 Ամէն ինչ որ թարմ է, ջինջ է կամ զըւարթ,
 Կ'անշըքանայ նըւագիդ քով գերագանց:

:Հալթիմի գոգմաքր ցր բլաց գմմն:

Ուսուցո՛ւր մեզ, դուն ո՛վ ոգի կամ թուչուն,
 Խոհերգի ամուշ, զի երբեք միայն
 Չեմ լրսած ես իրային օրցմ բիտնաց
 Կաւէ գինեպաշտ Երգ ամուրիէ սխրամի
 Հոսէին ա՛յսքան սահանքների՝ աստուածային արբեցութեան:
 :Հրոր՛ի ջրո ցգմիկից Իոգ՛րոս Կրց ցի մմխար:

Հարսանեկան խմբերգներ,
 Կամ նըւագներ յաղթութեան,
 Բաղդատմամբ բու երգերուդ
 Սին փորձեր են անարժէք
 Ուր կը զգանք թէ անյայտ բան մը կայ պակաս:

Ի՞նչ նիւթեր քու ցնծուն երգիդ
 Աղբիւրները կը կազմեն,
 Ո՞ր դաշտերը, ո՞ր ալիքներն ու լեռներ,
 Ո՞ր ձեւերը երկինքի կամ անդերու,
 Ո՞ր սէրն հանդէպ նրմանիդ. ցաւի ծանօթ չե՞ս. երբէք:

Այդ անապակ, խոր հրճուանքիդ առններ
 Կարելի չէ՛ որ տրտուութիւն գտնուի.
 Սրտնեղուկեան ըստուերն իսկ
 Այցելած չէ քեզ անշուշտ.
 Կը սիրես, բայց չես գիտեր սիրոյ յափրա՛նքը տըխուր:

Արթուն եւ կամ քունի մէջ,
 Մահուան մասին աւելի
 ձշմարիտ ու խոր միտքեր ունիս քան ինչ որ կրնանք
 Մահկանացուքս ունենալ.
 Թէ ոչ՝ ի՞նչպէս բացատրել շեշտը բիւրեղ խազերուդ:

Կը նայինք ետ ու յառաջ,
 Չունեցածնուս կը ցանկանք.
 Մեր է՛ն անկեղծ ծիծաղն իսկ
 Իր մէջ մաս մը վիշտ ունի.
 Մեր քաղցրագոյն երգերն անոնք են որոնք
 Ամենէն խոր ցաւերն ունին պատմելիք:

Եթէ սակայն արհամարհել գիտնայինք
 Հըպարտութիւնն, ատելութիւնն ու երկիւղ,
 Եւ մենք ծընած ըլլայինք
 Արտասուելու անընտել,
 Ի՞նչպէս պիտի կրնայինք հրճուանքիդ յարգն ըմբռնել:

Քաղցրահնչիւն նըւագի մը չափերէն,
 Եւ գիրքերու գանձերէն ալ աւելի,
 Բանաստեղծին քու արուեստդ է սիրելի,
 Ո՞վ անգոսնողդ աշխարհի:

Սորվեցո՛ւր դուն ինծի կէսն այն հրճուանքին
 Որ ծանօթ է ուղեղիդ.
 Անանկ մոլուցք մը դաշնաւոր
 Պիտի հոսէր շրթներէս,
 Որ աշխարհ ինձ պիտ' ունկնդրէր, ինչպէս ես՝
 Այժմ՝ քեզի կ'ունկնդրեմ:

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Անահիտ, իր առաջին թիւին մէջ խօսելով Եղիա Տէմիրճիպաշեանի վրայ, կը վերջացնէ. «... Իր կեանքի վերջին շրջանին՝ հաւատացեալ մը, ունի իսկ մ'իստիքական մը դարձած էր եւ այդ ոգևով արտադրած է բազմաթիւ արձակ ու ստանաւոր էջեր որոնց շատ քիչերը հրատարակուած են: Ուր մնացած են արդեօք այդ թանկագին ձեռագիրները»:

Այս հարցումին կապուած են Եղիայի եղբրական մահուան նախորդ եւ վաղաշուրջ շրջաններէն կարգ մը դրուագներ: Մօտէն տեղեակ այդ անցքերուն, որոնք ուզուած լոյսը կը սփռեն նիւթին վրայ, պարօք կը նկատեմ՝ դանոնք հաղորդել մամուլին:

Իր կեանքին վերջին տասնեակ տարիները Եղիա ապրեցաւ հոգածութեանը տակ ծերունի Շուէտուհիի մը՝ Տկն. էլէն Նխարնի, որուն ի՛նչ կապով հայ խորհրդապաշտ գրագէտին փարիլը գաղտնիք մնացած է: Անո՛ր համար գաղտնիք, որովհետեւ ի՛նչ մեկնութիւնով ալ ուզուի բացատրել այդ կնոջ զարտուղի նուիրումը, առեղծուածը չի լուծուիր:

Դրամական ակնկալութիւն: — Եղիա իբր ապրուստի միջոց ունէր մ'իայն՝ Տէմիրճիպաշեան գերգաստանի ազնուօղի մէկ շառաւիղին յատկացուցած ամսական 4 սոկի նպաստը, որ չէր կրնար բաւել մ'ինչեւ անգամ իր առօրեայ ծախքերուն: Շուէտուհին այդ գումարին երեք-չորս անգամը կը ծախսէր. Եղիայի հիւանդութեանը շրջանին: Ազգ. Հիւանդանոցէն Տկն. Նխարնի Բերա Ասմալը Մէսճիտի տունը դարձին, Եղիա

անընդհատ չորս-հինգ տարի գեղով ու բժիշկով ապրած է, շատ յաճախ անկողին ինկած: Վերջին երկու տարիները՝ Տքթ. Պօղոսեանի խնամքին տակ՝ ծանր հիւանդի վիճակ ունեցած է, մ'ինչեւ անգամ, վերջերը, մերժելով ուտել, եւ բռնի մնդատուութեան միջոցներով (lavement nutritif) մ'իայն իր կեանքին կայծը վառ պահուած է: Այդ օրերուն, մշտապէս աղտոտուած անկողինի մաքրութեանը համար Տկն. Նխարն ցուցուցած է գորովաւ անձնուիրութեան չափ մը՝ որ ո՛չ դրամով կը գնուի, ոչ ալ կրնայ ակնկալուել ո՛չ մօրմէ, ո՛չ կնոջմէ, ո՛չ քրոջմէ, տակալու յանձնառութեամբ մարդկային հանդուրժողութենէ վեր գարշանքի տեսարաններու, որոնց յաճախ ականատես ըլլալու ցաւահար սրտի ճմլումը ունեցած եմ:

Սէր:— Անհնար է ակնկալել վաթսուներոց ինկած պառաւէ մը՝ ինչպէս էր Տկն. Նխարն, որ սիրոյ զգացումի կայծ մը մնուցանէր իր մարած հոգիին մէջ՝ հանդէպ մարդու մը՝ որմէ ո՛չ Ֆիդիքապէս, ո՛չ հոգեպէս յուսալիք բան չունէր: Ո՛չ Ֆիդիքապէս, որովհետեւ Եղիա խորխորած հիւանդ մըն էր՝ անգոր սր եւ է կիրքի կրակ բռնկցնելու իր մէջ, ինչպէս ուրիշի մէջ: Ո՛չ հոգեպէս, որովհետեւ ծայրագոյն աստիճանի մէջ գտնուող մտաւորական հիւանդ մըն էր ան, անընդունակ իր «Ես»էն դուրս անձի վրայ տեսական զգացումով յարող ջղային կեդրոնացած ուժ մը յայտնաբերելու, ուժգնօրէն ջղաթափուած ըլլալով զինքը տանջող մտատեւեռումին նուազանքէն եւ սարկաբար անձնատուր հանճարի խմորը կրող մ'իսքերէ շատերու յա-

առեկ ախտին իշխանութեանը, manie de percécution.

Հիացո՞ւմ խնամած անձին մտաւոր ու-
ժին:—Անունը հազիւ գրել կրցող դժբախտ
կինը անգուճաղով հեռու էր Եղիան մտաւոր-
ապէս ըմբռնելու կարողութենէն, սքան-
չանքով տիրապետուելու համար անոր ի-
մացական ճառագայթումէն: Ինչ որ պի-
տէր անկէ, անոր ազգակիցներէն —մէկ-եր-
կու այցելուներ միայն — լսածն էր թէ՛
ան մեծ մարդ է: Ո՛չ սող մը կարգացած
էր անկէ, ո՛չ ալ երկարատեւ մտերմախօ-
խօսութիւններու մէջ ստեղծուած հմայքէ
կրնար գերուած ըլլալ, որովհետեւ իր ժա-
մանակին մեծ մասով, երբ անկողինը չէր,
Եղիա կիսալոյս սենեակի մը մէջ ճգնա-
կան կեանք մը կ'ապրէր, անխօս ու վերա-
ցած, երազանքի մէջ ընկղմած: Իսկ անկո-
ղինի մէջ բոլորովին մուռն ու զգայազիրի
կ'ըլլար: Մինչ Տկն. Նիւն, ըլլալով վարձու
սենեակ սուղ տանտիրուհի, ծանրաբեռ-
նուած կը գտնուէր անական ա՛յնքան ճըն-
շիչ հոգերով որ՝ գլուխ-գլխի մտերմու-
թիւններու առիթն ալ հաշիւէ գուրս մտա-
ծում մըն է:

Ի՛նչ հակում ուրեմն կրնար այդ տա-
րօրինակ կինը այգալիսի խելագար ձեւով
մը կապել Եղիային՝ ո՛չ միայն սղջ գոյու-
թեանը, այլ մինչեւ անգամ մահէ ետքը
անոր յիշատակին, պաշտօնանալից նուիր-
ման ա՛յնքան ուժգին թափով մը՝ որ զինքը
կը մղէր նիւթական անհնարին զոհողու-
թիւններու, իր ծախքով գամբարան շինե-
լու աստիճան Շիշիի գերեզմանատունը,
հոն փոխադրելով գեռ չիտած մարմինը
անձնասպան գրազէտին, զոր գազաղէն
հանելով ինք անձնապէս լուացած ու մաք-
րած է կրկին: Իսկ գերեզմանի այդ փափո-
խութիւնը «անձնասպաններու թագ»էն գե-
րեզմանատան լաւագոյն կեդրոնը, իրակա-
նացած է իր յամառ մաքառումներովը Պատ-
րիարքարանի մօտ, որ Դուրեան Պատրիար-
քի լայնախոտ վերաբերումովը միայն թոյ-
լատու գտնուած է հայ կրօնական ծխա-

կատարութեան մէջ այդ աննախընթաց
տեղափոխութեան:

Տկն. Նիւնի նուիրումին ստոյգ բա-
ցատրութիւն մը կ'ըլլայ թերեւս՝ Չղային
արտակարգ վիճակով մը մեկնել իր հոգե-
կան կայք Եղիայի հետ: Ներվանայի եր-
գիչին՝ իր գերազոյն երազին գոգը փո-
խադրուելէն ետքը, Տկն. Նիւն անոր բոլոր
գոյքերը նուիրական մասունքներու պէս
խմբած էր սենեակի մը մէջ, ուր կը մտնէր
սրբազօծ բազին մը յաճախելու երկիւղած
պատկառանքով, հոն կը մնար վերացած
յախշտակութեամբ՝ հանգուցեալին յիշա-
տակին հետ եւ կ'ապրէր հոգեկան խռովքի
պահեր: Չարմանք կը շարժէ նկարագրել
թէ՛ ի՛նչ զառանցախօս մտածումներէ ու սե-
սիկներէ կը ձուռէր ան, չմտնալով ցուցնել
գոյլ մը ջուրը՝ զոր գետեղած էր խցիկին
մէջ, այն մոլեռանդ հաւատքով թէ՛ պի-
շերը Եղիայի հոգին կու գար հոն լուացուիլ
եւ իր մեղքերէն սրբագործուիլ: Աղճատ
Ֆրանսերէնով մը «խեղճ մարդ, խեղճ
մարդ» կը հեկեկար ու կու լար անկեղծ
վշտահարութեամբ: Այս պատկերը եւ ա-
նոր ծնունդ սուղ զգացումները կը բաւեն
թերեւս եզրակացնելու որ՝ Չղային հիւանդ
մըն ալ ո՛լլայ այս կինը, ենթակալ հոգե-
կան անբնականն վիճակի, «Գրատէր Ատո-
մ»ի հետ ծանօթութենէն ստաջ եւ ետքը:

Այս տարօրէն պայմաններուն մէջ է
անհա որ Եղիա, ինքն ալ տարօրէն հոգի,
երբեմն գրած է, ինքն իր հոգեկան հա-
ճոյքին համար, առանց հայ մամուլին
հետ որ և է կապ պահելու եւ առանց որ
հայ մամուլը տեղեակ ըլլայ կամ շահա-
գրութեան թէ՛ իր վաղեմի մեծահոգեակ
աշխատաւորը, որ գրական աշխարհին վրայ
ստատունաթեւ կը ձախրէր, ի՛նչ կ'ընէ, ի՛նչ
վիճակի մէջ է: Ամալը Մէսճիաի իր այդ
բնակարանին երկաթեայ քուռը խորհրդա-
պահ զգուշաւորութեամբ մը կէս կը բաց-
ուէր այն մէկ քանի երիտասարդ գրատէր-
ներու երեսին, որանք սխառատեղի մը յա-
ճախողի ակնածանքով երբեմն կ'երթային
տեսնել միտիքը գրապէտը, զոր կը գըտ-

նէին կամ՝ փառաւոր անկողինի մը մէջ երկնցած, կամ ճուռձեւ սեղանի մը քովը, կարճատես ակնարկով հակած թուղթի կտորի մը վրայ, զոր կը լեցնէր կնաջական նրբութեամբ նագելի գիրերով: Վերացած եւ անկապ կ'ըլլար խօսակցութիւնը եղիայի, վերջապէս յանգելու համար կեանքէն դժգոհ յոռետեսութեան յանկերդներու, թէ՛ գինքը կը հալածեն. թէ՛ ամէն մարդ թշնամի է իրեն: Իր գրածներուն տէրն էր իր «պահապան հրեշտակ»ը, ինչպէս կը կոչէր Տկն. Նիսըն: Եւ անհնար էր անկէ ձեռագիր մը փրցնել՝ հրատարակութեան համար:

Այս վիճակը տեւեց երեք-չորս տարի, մինչեւ քայքայուած՝ վերջնապէս անկողին ինտալը, անգլիականից ու զգայալիկ, երազելով մեռնիլ:

Օր մը տունը մինակ գտնուելով, կ'իբրականայնէ աղետալի մ'տասեւեռումը, Նիրվանայի հասնիլ: Մէջքի գօտին նետելով գուռի մը վերին անկիւնին եւ ակտի մը վրայ ելլելով՝ գլուխը կ'անցընէ շարաշուք օղակին մէջ եւ խեղդամահ կ'ըլլայ: Աղետալի գէպը առաջին լսողը կ'ըլլամ, այդ օրը իր տունը հանդիպելով ինչպէս կ'ընէի յաճախ: Մարմինը նոր վար առնուած և սեւ ծածկոյթի մը տակ՝ սեղանի մը վրայ դրուած էր: Գէպը հազորդուած ըլլալով Տօքթ. Պօղոսեանի, ազգային իշխանութիւններ եւ մամուլ կը տեղեկանային անմիջապէս: Օսմ. Սահմանադրութեան վերահսակման անսովոր եռուզեռ մը կ'ազդէր հայ ժողովուրդը: Փառաշուք յուզարկաւորութիւն եւ թագում:

Ու նորէն եղիայի յիշատակին մ'իակ տէրը կը մնայ Տկն. Նիսըն, տէր նաեւ անոր գիրքերուն, ձեռագիրներուն եւ գոյքերուն, որոնց մասին շեշտուած «Ֆէթիշ» ապաշտութեան միջոցներ ձեռք կ'առնէ, իշխելով բոլորին վրայ, մամնիկ մը դուրս չհանելով հանգուցեալին վերաբերող որ և է գրեհական կամ առարկայական ստացուածքէ: Այս բռնագրաւումը ըմբոստացուցիչ կը գտնայ և հեռատեսելով ճակատագիրը որ

վերապահուած էր օր մը այդ ինչքերուն, մանաւանդ ձեռագիրներուն, զանոնք փրկելու փափաքի մը իրաւործման ուրիշ միջոց չեմ տեսներ՝ իբր անհատական փորձ, բայց եթէ շաբաթաթերթ Ազատմարտի մէջ հրատարակուած բաց համակով մը ազգային իշխանութեան կոչ ընել որ պաշտօնական գիմումներով — ինչ որ երեք անկարելի չէր, շատ գիւրին էր, պարսէ մրն եր — տէր կանգնի հայ գրագէտին մ'ատենագարանին, ձեռագիրներուն եւ գոյքերուն, որոնք օտարուհի մը քմայքին թողուած էին: Բայց Արշարունի Պատրիարքը չէր որ կրնար ըմբռնել այդ պարտքը: Իր շուրջիհներէն ալ ոչ ոք չի գտնուիր ըմբռնող: Ազգին կողմէ իր մտաւորական վաստակաւորներուն արուեստի գանձերուն հանդէպ ցուցուած ըմբոստացուցիչ երեւոյթ՝ որ շարունակ կը ձաղկուի, առանց սակայն սրբագրուելու:

Տարիները կը թաւալին: Եղիայի յիշատակը այնքան խորագած ձեւով յարգող Տկն. Նիսըն, որ չէր թերացած մինչեւ անգամ անոր շիրմը ունենիլով մը օժտելու, ինչ որ հոն հանգչող բանաստեղծին կտակը եղած էր քերթուածի մը մէջ, չ'ունենար առաքինութիւնը այդ յիշատակը անկեղծապէս մեծարող իրական «ժէսթ»ը գործելու, ազգին յանձնելով իր գրողէտին գոյքերը, մանաւանդ ձեռագիրները՝ որոնք տետրակներ կը կազմէին: Ազգն ալ չի շարժիր՝ զանոնք բռնագրաւող կնոջ ձեռքէն փրկելու:

Կը հասնի պատերազմը: Այդ ահաւոր շրջանին, Հայերու գլուխները «ըլլա՛լ թէ չըլլա՛լ» ու հոգարին մէջ նետուած, ոչ ոք կրնար մտածել անշուշտ ո՛չ ձեռագիրի, ո՛չ ալ Տկն. Նիսընը հեռագրուելու վրայ:

Պատերազմէն ետքը, սակումով կը լըսեմ թէ՛ Տեմիրխալաեանի գիրքեր եւ ձեռագիրներ՝ Եիւքսէք Գալարըրմի վրայ իբր բուրք ծախու հանուած են, որո՛ւ կողմէ չի գիտցուիր: Տկն. Նիսընի՞, որ անօթի մնալով այդ սճրական միջոցին մէջ գտած ըլլայ ապրելու ճարը: Կամ ինք մեռնելով՝ անսպայ աւարառուի՞ մը կողմէ: Չի գիտցուիր: Ինչ որ ստոյգ է, սա՛ է թէ ա-

հանցմէ այսօր փերանք մը չկայ, ոչ այ հետք: Չինադադարէն ետքը, չկար հետքը հասել Տին. Նխորնի:

Ինչո՞ւ միջնակ Տէմիր ճիւղաշենի գե-
րեզմանը սղբերգ ուղղել: Նման ճակատա-
գիրի մը ենթակայ չե՞ն այսօր Չերազի
գոյքերը, մեր աչքին տակ: Ահանց մէջ
կրնան գանուիլ ձեռագիրներ ալ եւ ան-
կասկած տարիներէ ի վեր իր ստացած գե-
զերով նամակները, որոնք իրեն ուղղուած
ըլլալով ախանաւոր անձերէ, որոշ շահե-
կանութիւն եւ արժէք պէտք է ունենան:
Ո՞ր պաշտօնական մարմինը տէր կանգնե-
ցաւ անոնց, մահէն անմիջապէս ետքը եւ
միջնակ այսօր: Վաղը երբ անոնք վերջնա-
պէս ոչնչանան, սղբ մըն ալ անոնց համար

կը հիւսէ ազգը ու սխարաքը կատարած
կ'ըլլայ (1):

Անդարձ մահացող արժէքներուն վրայ
—կեանքեր ըլլան թէ արուեստի գործեր—
եզերամայրի կեղծ արցունքով սգացող
ազգ մը չե՞նք արդէն:

Կարսան

ԵՆՈՎ:Ք ԱՐՄԷՆ

(1) Ողբացեալ Մինաս Զերագի թղթերն ու
գրքերը կրնան կորուստէ դիւրաւ ազատիւ-
քանի որ այժմ փարիզի մէջ ունինք բարեգոր-
ծականի Մատենադարանը զոր հիմնեց Պօղոս
հուպար փաշա եւ որուն նուիրուած ո եւ է
իր՝ ազգին սեփականութիւնը կը դառնայ: Կը
սպասենք Զերագի եղբորորդիէն եւ այլ ազգա-
կաններէն որ այդ աւաջարկն ընեն բարեգոր-
ծականի կեդր. վարչութեան, որ անշուշտ
սիրայօժար պիտի ընդունի գայն եւ անոր
գործադրութիւնը պիտի դիւրացնէ: (Թ. Խ.)

Ժ Ի Ի Լ Վ Ա Լ Ե Ս Ի Մ Ա Յ Ը

(Հրատարակուած Տիկին Սեվրինի ԿԱՐՄԻՐ ԷՋԵՐ
գրքին մէջ եւ գրուած 1886ին, վալէսի մահուան
առաջին տարեդարձին առթիւ).

Երբ մեծ հառաչով մը դէպի ետ ինկաւ, երբ հասկցայ թէ գարշելի Մանը զայն յափշտակած էր արդէն, ընդվզման ազազակ մը սենեցայ բոլոր անոնց դէմ որ կը փորձէին զիս մ'իսկիւ տարել.

— Ձգեցէք, ձգեցէք... ա՛հ դուք չէք գիտեր թէ ան ի՞նչ էր ինձի համար: Իմ հայրս էր... իմ զաւակս էր:

Իմ հայրս:

Արդարեւ անիկա իմ մաքիս խնամակալը եղաւ, իմ համոզմանս ստեղծիչը: Պուրժուա միջավայրի կաւէն զիս դուրս քաշեց. նեղութիւնը կրեց իմ հոգիս ըստ իր պատկերին շարուելու եւ ձեւակերպելու. այն տեսակ մը պէտէքէն որ ես էի այն ատեն, անիկա պարզ ու անկեղծ արարած մը հանեց. ինձի սուլալ քաղաքացուհիի սիրտ մը եւ քաղաքացիի ուղեղ մը:

Ա՛հ հայր, սիրելի՛ հայր:

Անոնք որ կը քրթնէին մեր անցնիլը տեսնելով, անոնք որ ժպիտ մը կ'ունենային իմ քսան գարուններս անոր յիտուն ա-

շուններուն քովն ի վեր մ'իշա տեսնելով, անոնք չեն գիտեր ի՞նչքան իրենց հեզու-թիւնները կամ յետին մաքերը քիչ կը կշռէին իմ գերագոյն անտարբերութեանս առջեւ, ու մանաւանդ խորին հրճուանքներուն առջեւ այն գերին զոր ընդունած էի կատարել իր մօտ:

Դիւրին է Անտիգոնէն ծաղրել երբ Անտիգոնէ Իդիպոսի աղջիկը չէ,—երբ մանաւանդ Իդիպոսի աչքերն իրենց երիտասարդութիւնը սպահած են անոր ճերմակ մազերու սաղաւարտին տակ:

Բայց ի՞նչքան քիչ հոգս էր ասիկա: Եւ ի՞նչպէս վրէժս կը լուծուէր երբ դէմս հստամ՝ աշխատութեան սեղանին առջեւ, մեծ գծերով կ'ուրուագէր սպտամութիւնը չքաւոր զանգուածին՝ միշտ ճմլուած, միշտ ոտնակոխուած: Իր սփռ պատկերաւոր էր,—գեղեցիկ պատկերներով ուր միշտ կարմիր կար, կեղեքեալներուն արի՛ւնը որ դարերէ ի վեր կը հոսի՝ առանց որ անոր աղբիւրը երբեք չորցած ըլլայ: Յետոյ իմ

գեռածիլ հաւատքս կ'օրօրէր Տէւփանի Ծը-
նունդի խաղերով, Քլեմանի երգերով, Փո-
թիէի յանկերգներով... ու ես իր քովն
ի վեր, հլու աղջնակի մը պէս, կը հեգէի
ամբողջ աշբուբէնը Յեղափոխութեան:

Այո՛, իմ հա՛յրս: Եւ սակայն ո՛րքան
աւելի ճիշտ եղաւ երկրորդ բառը, «իմ
զաւա՛կս»:

Ա՛հ, գիտեմ որ անտարբեր ու ներհակ
մտքերու համար գաւեշտական բան մը
ունի այս մայրական անուանակոչումը որ
երիտասարդ կնոջմէ մը տարւոք մարդու
մը կ'ուղղուի՝ երբ աւելի քան քառարդ
գար մը զիրենք կը բաժնէ:

Բայց ոչ անտարբերներուն, ոչ հակա-
խոհներուն համար է որ կը գրեմ՝ այսօր:
Անոնք որ այս տարեգարծի օրը զիս պիտի
կարդան, պիտի ըլլան անոնք իսկ որ տարի
մը առաջ կը հետեւէին Վալէսի գիտկին եւ
էնոր որ սգակիրն էր այդ մեռնողին: Ա-
նոնք այն ընտանիքն են զոր ես իբր իմ
ընտրեցի, անսնուն ազգականութիւնը խո-
նարհ գասերուն, մեծ ամբոխը տառապող-
ներուն որոնց տուի ամբողջ սիրաս եւ որոնց
համար, կը յուսամ՝ որ մը կեանքս տալ:

Ատոնց՝ կրնամ պատմել իմ վիշտս, —
անոնք յարգանքն ունին արցունքներու: Եւ
սակայն անոնք կենդանի ու խոտվայոյց,
կորովի ու ազմ'կալից Վալէսը միայն ճանչ-
ցած են, որուն ձայնը սրահներ կը լեցնէր,
որուն ծիծաղը պատահաններուն ապակի-
ները կը գողգէր, որուն բռունցքը ա՛յնքան
բիրտ էր ու ձեռքի սեղմումը ա՛յնքան ջեր-
մագին:

Այդ Վալէսը ես քիչ ճանչցած եմ: Իմ
Վալէսս, այն է որուն համար հիւանդու-
թեան հետ մաքառած եմ երեք ցաւագին
տարիներ շարունակ, այն է որուն համար
մահուան հետ կուրծք կուրծքի կռուած եմ
վեց զարհուրելի շաբաթներ ամբողջ:

Իր ծեր ըմբոսի գրեթէ երջանիկ ու
վայրենիօրէն ազատ կեանքին մէջ, ես ու-
րիշ բան չէի բայց եթէ ուրախութիւն մը,
պերճանքի զանակ մը, պչրանք մը խու-
ժանի մարդու որ իր տաղանդով աշխարհիկ

գասու կին մը հրապուրած է եւ զայն ֆո-
պուրներու մէջ կը պտոցնէ:

Միայն թէ կը զգայի նաեւ որ իրեն
համար քիչ բան էի, թէ իր թափառական
ծերութիւնը կը խուսափէր ձեռքէս, թէ
այդ գրական աշխատակցութիւնն իսկ — ու-
ժով կապը մեր միջեւ — որ՝ իմ մասին՝
ա՛յնքան երախտագիտութեամբ կազմուած
էր, իր կողմէն՝ ուրիշ բան չէր բայց եթէ
վարպետի զիջողութիւն մը դէպի աշկերտը:
Իր կեանքին աւելորդն էի, ոչ այլ ինչ:

Բայց յետոյ... երբ հիւանդութիւնը
զինք գեալին զարկաւ, երբ անոր վրայ կա-
տաղօրէն յարձակեցաւ, ինչպէս այն ճա-
դատ անգլերը որ պատերազմներուն կը հե-
տեւին ու վիրաւորեալները կը վերջացնեն,
երբ մագիլներովն ու կտուցովը անոր մի-
սերը վրցուց, թոքերը կըծեց, երբ այդ եր-
բեմնի հերակլեան կազմով մարդէն տեսակ
մը ուրուական միայն մնաց, կմախքի մը
պէս վախտ, սղու մը պէս վատոյժ, այն
ատեն, ո՛հ այն ատեն, իր կեանքին անհրա-
ժեշտութիւնը գարձայ, եւ, ստիկա կ'ըսեմ
հպարտութեամբ, իր կեանքն իսկ:

Իր ծեր Քրիստոսի երեսին վրայ, որուն
ահուելի կերպով կնճռոտած մարթը մեղրա-
մոմի թափանցկութիւններ ունէր, կը վա-
ռէին իր տաք աչքերը որ սենեակին մէջ
ինձի կը հետեւէին՝ խանդաղատանքով ու
ցաւով լեցուն:

Ես ուժ կը գտնէի խնդալու, զինքը
զուարթացնելու, զբօսցնելու. իր բարձերը
շակելով քաջութիւնը կ'ունենայի յաջորդ-
գարնան վրայ խօսելու, իր մտաակալ ապա-
քինման, եւ անուշ արեւին, կանանչ խոտին
վրայ, զոր պիտի երթայինք վնասել հե-
ռուն շատ հեռուն...

Եւ, մինչդեռ իր գէմքը կը լեցուէր
պայծառութեամբ, թեւերուս մէջ կը
կծկուէր գրեթէ վախով, եւ կը զգայի մեր
շուրջը յաճիլն անոր որմէ կարելի չէ խու-
սափել, անողոք մահուան որ գարննակալ
կը սպասէր՝ զայն ինձմէ գողնալու համար՝
այն վայրկեանին ուր պիտի գազրէի զին-
քը թեւերուս մէջ լեղմամբ պահելէ:

Զաւա'կս, այս խօսքս ետ չեմ ասներ:

Փոքրիկ սողէ մը աւելի չէր կշտեր արգէն այլ եւս, երբ իր մտաթափ մարմինը դիրկս առած անկողինէ անկողին կը փոխադրէի: Զիս կը կանչէր սողու մը պէս, ցորեկը, գիշերը, ամէն վայրկեան զիս իր վրայ հակած տեմնելու, զիս իր քովիկն զգալու հաճոյքին համար մ'իայն: Եւ ես ինքս ձեռքովս զինքը պատանքին մէջ փաթթեցի, ինչպէս քաջասիրտ մայրերն իրենք իսկ պատանքին մէջ կը կարեն այն որ իրենց մարմնոյն մարմինը եղաւ:

Եթէ այս բոլորը կ'ըսեմ, կ'երգնում որ իմ ըրածս պատմելու համար չէ: Արժա-

նիք մը չկայ պարտականութիւնը կատարելուն մէջ, երբ մանաւանդ մարդ հոն ա'յդքան բուռն հրճուանք մը կը գտնէ:

Բայց այսօր, այս տարեդարձին առթիւ պիտի չարտիսին մարդիկ որ Վալէսի ետականութիւնը, Վալէսի անսրտութիւնը պիտի հաչակեն:

Կարելի՞ է կարծել թէ այդքան ետական, այդքան անգուլթ, անսիրտ եղաւ այն որ կարող էր մայրական կամ որդիական այսպիսի հրայրքոտ գորով մը ներշնչել եւ որուն յիշատակը մարդ կրօնքի մը պէս կը պահէ:

Սեվրին

Ա Շ Ն Ա Ն Ա Ռ Տ Ո Ի

Անձրեւը զիս կը գգուէ քո՛ւ մասներուդ պէս բարի:
 Պրծաք ձայներ փունջ առ փունջ գերդ ծաղիկներ կը բացուին
 Ծառերուն մէջ աւնահար... կ'իյնայ սերել մը գետին.
 Մինչ ես կ'անցնիմ բահն ուսիս նամբաներէն ջուրով լի:

Կը փաշտուի անուն մ'հին շուրթիս ծրէն առ ծրէն.
 Անտառին մէջ կայ մրենջ ու մրուռ մ'այ հոգւոյս մէջ.
 Ո՞վ զիս նորէն գրբի պէս կը քղբասէ էջ առ էջ.
 Դեռ կը լրսեմ անանուն բոժոժին լացն հեռուէն... :

Ճիւղ մը պզտիկ սրտօրէն կը կոսրտի ու կ'իյնայ
 Ձեռքի մը պէս ի՛մ վրայ, ձեռքի մը պէս ի՛մ վրայ.
 Կը փրշրտի հողի պէս սիրտս հիմա կուրծքիս տակ...

Պիտի չըլլա՞մ որ մը դեռ ես ինձի հետ միս միմակ,
 Աղբիւրի պէս ծրարուած ի՛նք ի՛ր երգին մէջ մըռայլ.
 Ըսէ՛, հոգի՛ս, ո՞վ կուգայ իմ ետեւս քայլ առ քայլ... :

Ա Շ Ն Ա Ն Ի Ր Ի Կ Ո Ի Ն

Ծառն իմ վրայ մօրս պէս թելերն ոսկի կը բանայ:
 Ահա կուգայ իրիկունն ինչպէս դազաղ մ'ահագին:
 Ձայներ, ձայներ մութին մէջ մոտերու պէս կը վառին:
 Կ'իյնայ ձեռքիս պուս մը ջուր դրամի պէս արծաթայլ... :

Ծարան իմ մէջ գերդ դրօշ կը ծածանի ծայ ի ծայ:
 Անտառ ձեռքեր կը նրմեն հոգիս ողկոյզ առ ողկոյզ.
 Իմ խեղճ աչքերս են լեցուն դեռ մոխիրովն իղձերուս:
 Մեկը պիտի չըկանչե՞՞ քրոջ մը պէս զի՛ս դարձեալ... :

Պզտիկ սրտու մը նրման կը մեռնի աստղ մը բարի.
 Ձայնը բուին գերդ արցունք մութին վրայ կը բափի.
 Սի՛րս իմ, սի՛րս իմ, մի՛ դողար, այդքան ուժգին մի՛ դողար...

Շերամի պէս քաղուած ի՛ր բոժոժին մէջ մըսերիմ՝
 Կարիլ - կարիլ կը մեռնիմ ու ես իմ մէջ կը քաղուիմ.
 Ո՞վ պիտի լայ, խե՛ղճ սրղայ, ո՞վ պիտի լայ քե՛զ համար... :

Ա. ՏԱՏՐԵԱՆ

Վալտայրը

Հերաթի դպրոց, 1482. — Մեսնեվիի մը կողմին ներքին երեսը,
Սուլթան Հիսսին Միրզայի անունով. — Էվթաֆի բանգարան, Կ. Պոլիս:
(La Miniature Persane գրեկն առնուած)

ՆԻՒԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԸՄԲՈՒՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ե Ի

ՉԱՄԱՏԻԶԵՐԱՅԻՆ ՈՒԹԵՐՈՒ ԺԱՌԱԳԱՅԹՈՒՄԸ

(Շարունակութիւն եւ վերջ)

Համատեղեցեալին ուժերու մշտակայ ճառագայթո՛ւմ, թրթռական անհուն պլեքներու հսկայական ցա՛նց, ահա խորհրդաւոր շղթայաւորումը մեր և անհունին միջև: Նիւթի կազմալուծմամբ յառաջացած միջ-հիւլիական գորութեան բազմատեսակ արտայայտութիւնները կ'ոգրդեն ամբողջ աշխարհը և անոնց մէջ լոյսն է որ ամենէն առաջ գրաւ տիեզերքը տեսանելի վիճակի մէջ և բազիւեց մեր հետաքրքրութեան և գիտակցութեան գոնէրը: Ա. Ֆրանս, լոյսին գեղօնը կը հիւսէ՝ «Քեզմով միայն կան գոյներն ու աստուածային ձեերը, քեզմով միայն կը սիրենք» գոյտրիկ նախադասութեամբ: Մենզոց Գիլբըր, Աստուծոյ բերանով կը նուիրագործէ լոյսը. «Եւ Աստուած տեսաւ որ լոյսը բարի է. ու Աստուած լոյսը խաւարէն գատեց»: Ան բնութեան ամենահսկայ և ամենագորաւոր ուժերէն մին է առանց որու ոչ մէնք գոյութիւն կրնայինք ունենալ և ոչ ալ ճանչնալ տիեզերքը. իր ճառագայթման բլուրաւոր պլեքները, գիշեր թէ ցերեկ, անդադար կ'աղօսեն միջ-աստեղային անծայր ու անսահման միջոցը՝ հասնելու համար մինչև մեզ: Եթէ արեւ որու լոյսին գեր-մանիշակազոյն շողարձակումներուն կը պարտինք աշխարհի կենսունակութիւնը, իր ճառագայթները մեզ կը գրկէ քանի մը վայրկեանէն, կան աստղեր, ինչպէս Բեկոայինը

որուն լոյսը 50 տարի ճամբորդելէ վերջ միայն մեզ կը հասնի, իսկ լոյսի արագութիւնն է իւրաքանչիւր երկվայրկեանը 300,000 քիլոմէթր. կան աստղեր, միզամածային դրութիւններ որոնց լոյսը հազարաւոր տարիներու ճամբորդութեան պէտք ունի մեզ տեսանելի ըլլալու համար. շատ մը աստղադէտներ կ'ըսեն որ երկրիս բնակելի դառնալէ շատ առաջ մարդ աստղեր կան որոնց լոյսը գեռ միջոցին մէջ կը ճառագայթէ, ասպոցուցանելով անոնց բազմամիլիոն տարի առաջ ունեցած կենսունակ վիճակը: Ի՞նչ հսկայական յայտնութիւն է որ լոյսը կ'ընէ մեզ աչսպէս, յաւիտենական անեզրութեան, անսահման, անքննելի տարածութեան ի՞նչ լրակեաց և խորհրդաւոր պատգամ, որ Սոկրատէն աւելի իմաստութեան դասեր կուտայ և կարծես անհուն իմացականութեան մը ամենաթափանց աչքն է որ կը յառի տիեզերքի մէջ ամէն առարկայի և ամէն էակի վրայ անխորաբար: Ան իր ակունքը կը քաղէ անխմանալի բարութեան մը խորքերէն, հասկնալի միայն ամէն անոնց որ հոգեկան և մտային խոր բնազգմամբ իրենց յայտնատեսական կեանքին եթերային և անպարազիծ սահմանը կ'ապրին: Ան, Թաղէսէն սկսեալ մինչև Այնշթայն, իր ծննդեան խորհուրդը կը պատցնէ բոլոր մեծագոյն մտածողներու առջև, ան կը նոյնանայ

բարութեան հետ, կեանքին հետ, զեղեցկութեան հետ: Մ. Ֆապրը, Revue des deux Mondes ի Մարտի Ա. թիւին մէջ, լոյսը կ'ստուածացնէ, քսաներորդ դարու նւթապաշտական այս շրջանին անհամեմատական ուղեորութեամբ: Արեւելք, լոյսի պաշտամունքով ողորուն այդ ծննդավայրը հին քաղաքակրթութիւններուն, վաղուց ճանչցած է տիգերական այդ գեղուհին. Չրազաշտը իր գաւաին է:

Մեր մէջ լոյսին մեծագոյն երգիչն ու սիրահարն էր հէք Տիրան Չրաքեանը, տարբարդը Ինտրան, մին հայ գրականութեան և մտածումի հօր տիպերէն որ հոգեկան գիտութիւններու ընձեռած անօրինակ և բարձրաթուիչ սրացքով, ճառագայթադիտութեան զարմանալիօրէն վաղահաս ծանօթութիւններով կը ճախրէ, կը սլանայ բնատոհմիկ մտածողութեան բարձրագոյն այերքը, ազգային գրականութեան և արուեստին բարձրագոյն կէտը, Երեան զննելով իր «Ներաշխարհը» որ իրաւամբ, ինչպէս կ'ըսէ իր մեծագոյն ուսուցիչը Ռ. Պէրպէրեան, ամբողջ քերթուած մ'է զեղեցկին, վսեմին, լոյսին, սիրոյն, անհունին, Աստուծոյ նուիրուած: Մտիկ ըրէք, ի՞նչ հրաշալի են սա հետեւալ սողերը. ինքը, Ինտրան է որ կը գրէ. «Թօնացնող, կամ կառնող ցոլք մը, անշարժ, հիացական... թիակին տակ, նաւառաջքին դէմ, ազրիւրին մէջ բեկբեկոյ նշուումը, անտառին մէջ մզուող շառաւիղը, կոհակի մը ծոցը դողդոջ փողփիւնը, Եկեղեցւոյ մէջ իջնող ճառագայթը, կրակին շառալը, բիւրեղին մէջ ինկած ճաճանչ մը, ազամանդին սրազաշտը, այդ գաթի կամ իրիկածուի ամպի մը ոսկեփայլիւնը, մենաստանին պատուհանին լուսաղօտութիւնը, ծիածանի երանգի մը շողիւնը պրիսմակին մէջ, կաթիլի մը լուսաշիթը, հեռուոր լսողներ ի մը փշիշանքը զիշերին մէջ... Ալտեպարանին բոցը... Բիգելին պըսպղումը... մե՛ծ Սիոնուսին փողփողիւնը... Լուսաբերին անշարժ ջահուսն արշալոյսին... ամէն ինչ որ կը փայլիլի, կը բոցավառի, կը շողալաքէ, կը կածկլաւայ, կը բոնկի, ամէն պայծառութիւն որ չի շլացնէր աչքն ու կը թուի գմայլիլ, կը թուի սիրել, կը մագնիսէ, կ'ըմբռնէ, կ'ողորդէ գիտ. ա՛հ, ինչպէ՛ս կը յատկմ լոյսին... Հողիս կը ծծէ լոյսը... Ամէն ինչ անոր կը ձգտի. լոյսին:

«Լոյսին, ուր կը սքօղի խորհուրդը, իբր

անհուն սիրինքսի մը մշանջենաւոր Ժպտաին մէջ, և որ ճառագայթումը, գուարթութիւնը, մասուցումն է երջանիկ խորհուրդին... Արին, ուրկէ քայքանջատ և անկատար՝ բլիլի տիգերքն, ... միակ Տարբն է ու միակ Չօրութիւնը, որ Գոյութիւնը կ'ըլլայ, ու գայն կը թափանցէ անընդհատ. — Չրազաշտի յաւերժասուրբ լոյսը՝ որ կը լեցնէ Ամբաւութիւնն ու Ամէն ինչ, և ամէն բանի հիւլէկոյտը կ'անջատակցէ, ինչպէս անտարակոյս Տիգերքի՛ն հիւլէկոյտն ուր հիւլէններն աստղերն են...

«Լոյսին. որով աստուածները կերպարանեցան Ժամանակներուն մէջ. որուն աղօթեցին թերևս «լուսաղոյն» (Գօնտօրնէ) դարերն՝ իբր վիճակներու երկնահուսկ կատարելութեան. — քաղցկական զիշերներու պերճ երկնակամարին որ Տիգրիսի խաղաքին մէջ կը հոսի, ու Միջագետքի անհուն անդրահայեցողութիւնը կ'ըլլայ, խունկի բլուրներուն այրման հետ վերթեւոյ անդհայեցողութիւնը, — լիրիական աւազներու Ամմոնին՝ որ Նեղոսի ջուրերուն խաղաղաւէտ բարութեան մէջ կը ցոլայ, ու Հօոոսին՝ որ բուրբերն յղացող քաղաքակրթութեան մէջ կը ցայտէ. — Չայնատայի ծփանքներուն մէջ բեկբեկոյ և Տէմալէնտի ձիւներուն մէջ սրազաշտն որմզգական լոյս իմացականութեան որ իրանեան առաքինութիւններու մէջ կը վերբուծուի. — Տէվաներուն Ազմային՝ որ Գանգէսի սրբութեան մէջ կը խորհրդափայլի ու Հիմարայաներուն ձիւնափառ գերաշխարհը կ'օժէ. — Ապոլոնին՝ որ Պիւնդոսի կատարէն իտէական ուղիւր կը ճաճանչէ Ելլադան և աշխարհը լուսաւորելու, թրթոցանցելու. — Սինայի ամպրոպներուն փայլակին՝ որ կը վերածուի, կը հմայափոխուի Մոլպէսի ճակատին միագլիք կարկանդակներուն զոյգ ճառագայթին. — Պայծառութեանը որ Հերմոնի վեհալայրերուն վրայ, Պաղեստինի խորհրդածուի լճափներուն վրայ կը սաւառնի, Յորդանանի ջուրերուն օձութեան մէջ կ'երազէ, ու կը զիմակերպի, կը խորհրդանշուի Աշխարհի լոյսին մէջ, որ տեսիլի մը պէս կ'անցնի մարդկութեանէն գոր կը լուսնոտէ... կ'անջանայ հօգւոյն մէջ որով կ'արբենան անոնք որոնց անձնուրութիւնն արժանի է անոր սրբութեան. — լոյսին, որ Արեւները կը ծնի, քաղաքակրթութիւններէ հետի՝ Պաալպէքի, Ռիլի, Թեփայիտի աւերակներուն մէջ, տաճարներու ու գաղափարներու

վրաստահներուն մէջանց գեւ կանգուն մոռյլ սիւներու յայտնատեսական կոթողումները կը սեւեռեն: Այն է սնունդը, գոյութիւնը, ուժը: Ահա՛ ինչ որ է բանաստեղծին սնունդը. նոյն ինքն սնունդը բոլոր կենսաէտութեանց ու բոլոր կենսաբաշխութիւններուն, որոնց ամփոփումն է բանաստեղծը: Լոյսը շնչել, թափանցողութիւն անո՞վ, և դայն ցոլալ, արտաշնչել, ասիկա մեծագոյն իրողութիւնն է. կենդանութիւնը: Ձմայլիլն ու արտադրելը հզօրապէս թրթուալ է անո՞վ: Բոլոր գօրութիւնները միեւնոյն ուժն են. համատարած— ամենաթափանցելիութիւն թրթուումը: Ամէն ինչ կը վերածուի թրթուումին ու շարժման, աշխնքն սա բառին. ձգտում (tend.): Հանճարը, էլքարհասանքը, հաւատքը, կամքը, սէրը, ծանրութիւնը (gravita.), բարոյականը, աղօթքը, միևնոյն ձգտումին առումները, պարագայացումներն են: Երանի՛ր անոր որ առանձնապէս թրթուալին է, անո՞վ թրթուուն է արփով. ահա անիկա է տեսանողը, հանճարը, գիւցազնը, սուրբը: Մարմինները հիւլէկոյակեր են որոնք ուրիշ բան չեն այլ ցեղերի հոծոյթներ, ցեղերի եղափոխական, ձևափոխական վիճակներ: Նիւթը սոււածը խտացած, սահմանաւորուած Արփին է. և հողին՝ սահմանազերծ, անպարագիծ նիւթը: Երանի՛ր անոնց որ, կարող են զեղման, անեսականութեան, և կրնան թոյլ տալ Արփին՝ յորդակոհակ թափանցելու գիբենք...»:

Ահա հայ միտք մը, բացատրապէս միակը իր տեսակին մէջ, անհասկանալի իր օրուան զրական սերունդին, որ 30 տարի առաջ, արեւմտեան արդի գիտական ըմբռնողութիւնը կը ցոլացնէր բարձրօրէն: Լոյսին պաշտամունքը ակններէ է իր մէջ: Արեւելք, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր աշխարհ է եղած. հին Քաղզկական աշխարհը աստղերու լոյսով հմայուած էր, արեւապաշտութիւնը Արեւելքի ծնունդ է: Հեթանոսական Հայաստան անմասն չմնաց, «Մեհեանս շինեալ յԱրմաւիր՝ անգրիս հաստատէ արեգական և լուսնի» (Խորենացի. Բ. Ը.): Քաղզկական Բախալը, Ասորեստանեան՝ Աքուրը, Փիւնիկեան՝ Ադոնիսը, Պարսկական՝ Միւրը, Եգիպտական՝ Ոսիրիսը, լոյսի աստուածութիւններ էին: Չեմ յիշեր թէ հին Աթէնք և Հոնովմ, լոյսը յաւերժացնող աստուածութիւններ ունէի՞ն, Ողիմպոս կրցա՞ւ բնութեան մշտապայծառ կենսունակութիւնը առարկայա-

ցնել իր անմահներու շարքին մէջ, բայց ամէն ոք ծարաւն ունէր լոյսին, հեռաւոր Իֆրիժնիկն սկսեալ որ իր կուսական տարիքի շուշանափայլ երազէն աւելի կ'ողբար լոյսի կորուստը մինչև Կէօթէ որ իր օրհասական նոպաներու մէջ իսկ գեւ «լոյս, լոյս» կ'աղաղակէր:

Մօրիս Մէթէլլիքի «Կապոյտ Թռչունը» կը պատմէ՝ որ լոյսը օր մը աշտպէս բաժն է. «Ես ջուրի նման ձայն չունիմ, ստացուածքս միայն պայծառութիւնս է գոր Մարդը չի լսեր բնաւ...: Բայց ես կը հսկեմ իր վրայ մինչև իր օրերուն վերջը... Յիշեցէ՛ք որ ճառագայթող լուսնի իւրաքանչիւր շողին, ժպտող ամէն մէկ աստղին, փթթող անձնիւր արշալոյսին, լուսալառուող ս և է մէկ կանթիկին և ձեր հոգւոյն պայծառ և բարի բոլոր մտածումներուն մէջ ես եմ որ կը խօսիմ...»:

Լոյսը բնութեան ամենահսկայ և ծանօթ ուժերէն մին է գոր կը ստանանք լուսնին սկսեալ մինչև հեռաւոր աստղերէն, ինչպէս նաև երկրագնդին պատկանող բազմաթիւ մարմիններու տարրագնդութիւններէն և կազմաւորածումներէն և որոնց իօնիֆրաւ և էլիֆուրօնիֆրաւ ծածանման, թրթուման շրջանակին մէջ ենք մնալուներէն:

Կան նաև լոյսին ընկերացող ջերմութեան ալիքները որ նոյնքան կ'իշխեն մեր մթնոլորտային միջավայրին մէջ, չենք տեսներ դանոնք այլ կը զգանք: Ջերմութեան այս ճառագայթումները ստանձին գասակարգ մը չեն կազմեր, քանի որ էլքարամաղնիսական, Ռէօնիթ-կէնեան, լուսեղէն, գեր-մանիշակազոյն, յետկարմրագոյն, և Հերցեան ալիքները առանց բացատրութեան կ'արտադրեն նաև ջերմութիւն և ամէն մարմին որուն բարեխառնութեան աստիճանը բացարձակ գերօյէն վեր է, էլքարամագնիսական ալիքներու ձեւին տակ երևան կը բերէ շատ բարդ ճառագայթում մը որ լոյսի արագութիւնը ունի և ուր կան միշտ ջերմութեան ալիքներ:

Մեր տեսած, զգացած այս ուժերու կողքին կան նաև ձայնական ալիքները որ մեր լսողութեան միջոցաւ միայն հասկնալի կը դառնան, ահա՛ մեր զգայարանքներու գիտակցութեան սահմանը...:

Բայց կան, կան գեւ և մեր շուրջը այնպիսի հսկայական, բայց անձանօթ ուժերու ալիքներ և ճառագայթումներ որ եթէ օր մը

զիրենք բնորոշող հետազոտիչներ (détecteur) գտնենք, կրնայ աշխարհ յեղաշրջուիլ անհունօրէն: Ամէն ոք գիտէ ներկայիս ելեքտրական ուժին ունեցած հսկայ կարեւորութիւնը և մարդկութեան մատուցած աներեակայելի ծառայութիւնները և հաւանաբար գիտէ նաև որ երկիրս ելեքտրա-մագնիսական ուժով լիցուած է և մթնոլորտը, մանաւանդ չոր և սպիտակ եղանակին, միշտ որոշ չափով ելեքտրականացած է, հաւանաբար արեւէն հասած գեր-մանր-չափազոյն ճառագայթներու և արձակուած ելեքտրոններու և կամ երկրիս կեղեկն պարունակած ռադիոակտիւ մարմիններու շարժման արդեցութեամբ, նոյնպէս բացասական կամ դրական ելեքտրականութեամբ լի են ամպերը, այնպէս որ երբ այս վերջինները իրենց և կամ երկրի մէջ ստանան որոշ մէկ քանակ զօրութեակամ տարբերութեան (différence de potentiel), շանթը երեան կուգայ իսկոյն փայլակի և որոտման հետ որպէս էլեքտրական պարպում (décharge électrique) այդ ուժի երկու հազարը շնորհիւ միջև: Արդ, բնութեան ելեքտրականութեան այս ուշադրաւ պարագան, բազում դարերու ընթացքին աստուածութեան յարգանքը վայելելի վերջ, երկար ատեն անծանօթ մնաց իր բնոյթին մէջ: Քրիստոսէ վեց դար առաջ, Թալչա, Յոնիական ծովեզերքը պարտած պահուն երբ էլեքտրոն կոչուած սաթի կոտորը իր քղամիտին կը քսէր, չէր կասկածեր բնաւ որ օր մը փորձատու և վարժ ձեռքերու մէջ գտնուած այդ էլեքտրական պոտիլ ուժը կրնար մարդկային գիտակցութեան և գործունէութեան առջև անհուն հորիզոն բանալ: Երկար դարեր վերջ միայն մարդիկ կրցան ըմբռնել ելեքտրականութեան համատարած ուժի սահմանը, մինչդեռ ան վաղուց գոյութիւն ունէր և հազար ձեռք կ'արտայայտուէր մնալով միշտ անծանօթ:

Կը պատմուի թէ Հըքսլէյ օր մը իր գլուխը հսկայ մագնէսի մը երկու բեռններու մէջ զննելէ յետոյ գոչած է. «Այն ատեն արտասովոր բան մը տեղի ունեցաւ, այն է թէ ոչինչ զգացի»: Եթէ մարդիկ մագնէսին երկաթը քաշելու յատկութիւնը պատահմամբ տեսած չըլլային, այս հսկայ ուժը մեզ դեռ անծանօթ պիտի մնար և ելեքտրականութիւնը իր նախնական ձևէն դուրս ելած պիտի չըլլար: Եթէ Ապպէ Նօլէյ ապակեայ գունդի մը մէջ ելեքտրական

հոսանք տալու անհասկնալի հետաքրքրութիւնը չունենար, Քաթոտեան ճառագայթները հաւանաբար դեռ երկար ատեն մեզ անծանօթ մնային: Եթէ Հիթթօրֆ և նշանաւոր բնագէտ և հոգեբան Քրուքս (1879) Կայսլէրի խողովակին վրայ Քաթոտեան ճառագայթներու արտադրման իրենց հանձարեղ փորձերը ըրած չըլլային, ոչ միայն նիւթի համատարած կազմութեան է՛ն փոքրիկ տարրը՝ ելեքթրօնը մեզ անծանօթ պիտի մնար, ինչ որ ժողովուրդի ստուար մեծամասնութեան համար անկարեւոր բան է, այլ թերևս Ռէօնիկէնեան Ք. ճառագայթները՝ որ ամբողջ գիտական աշխարհն ու ըմբռնողութիւնները յեղաշրջեցին՝ գտնուած չըլլային: Այս Ք. ճառագայթները կարգ մը մարմիններու փոսփորականութիւնը (phosphorescence) գրգռելու յատկութիւնը ունին. Հ. Փուանքարէ, յենած փոխազարձութեան սկզբունքին վրայ, մտածեց որ կարգ մը մարմիններու փոսփորականութիւնն ալ կրնայ ուրեմն ճառագայթներ արտադրել: Տրամբարնական այս մտածումը ստուգելու համար Հ. Պէքրէլ փոսփորափայլ բազմաթիւ մարմիններով, բաց լրտին մէջ, ուզեց տպաւորել սև թղթերու մէջ ծածկուած լուսանկարչական ապակի մը, արդիւնքը բացասական եղաւ բաց ի մէկ մարմնէ որ Խրանիիւմի աղ մըն էր, և ոչ միայն լրտի, այլ երկար ատեն մթութեան մէջ մնալով հանդերձ դարձեալ իր տպաւորելու յատկութիւնը չէր կորսնցներ: 1896ին, Պէքրէլ, տպաւորող այս անծանօթ ուժը «հատագայթարձակում» (radioactivité) անունով միկրտեց. աէր և տիկին Քիւրիի ըրած Ռադիո-մական գիւտը, անուզակիրօրէն մէկ հանձարեղ յղացումն էր Հանրի Փուանքարէի մը լուսեղէն իմացականութեան և տպաւորման արդիւնքը լուսանկարչի մը ապակեայ հետազոտիչին: Այսօր կը հաստատուի որ բառիմական ուժերը ինչպէս նաև Ք. ճառագայթները, մագնիսականութիւնը, ելեքտրականութիւնը տիեզերքի ստեղծագործութեան մէջ իրենց դերերն են ունեցած և դժբաղդ մարդկութիւնը դեռ նոր կ'օգտուի այս անսպառ ուժերու գոյութեանէն: Ոչ միայն կան դեռ ճառագայթներ որ մեր զգայարանքներու ազդեցութեան ներքև չեն իջնար բնաւ, այլ և չունինք հետազոտող ու է միջոց, զիպուածը կամ արթնամիտ գննողութիւն մը հաւանաբար գտնենք օր մը երեան

Հանն: Տեսնուած էր 1903ին որ արտաքին օդէ զրկուած և մետաղեայ ամբարտակ սենեակի մը մէջ գրուած էլեկտրացայց (electroscope) գործիքը կը կորսնցնէր իր ելեքտրական բեռը, նախ կարծուեցաւ որ երկրի կեղեկն ռատիւմական հակազդեցութեան հետեանքն էր այս, բայց ստուգուեցաւ որ ընդհակառակը չորս քիլօմէթր մթնոլորտային բարձրութեան վրայ սոյն ելեքտրազէտքացումը աւելի արագ տեղի կ'ունենայ, իսկ 9 քիլօմէթր բարձրութեան մէջ, ելեքտրացայցին վրայ ազդող այդ անձանօթ ճառագայթները 8 անգամ աւելի զօրաւոր էին և ուրեմն աւելի աստեղային բնոյթ կը կրէին քան երկրագնդային. 1922էն 1925 Ամերիկացի նշանաւոր աստեղա-բնագէտներէն Մելիքան, Պատուէն, Քամբօն վերջնականօրէն ապացուցին այդ նոր ուժերու գոյութիւնը որ աստեղային բնոյթ ունին և որոնց թրթռական ալիքներու երկարութեան չափն ու յաճախականութեան (fréquence) թիւը զեռ ճշգրտած չէ, միայն յայտնի է որ Բէօնթիկէնեան Ք. ճառագայթներէն 100 անգամ աւելի խորաթափանց և զօրաւոր են: Ահա տասը տարի առաջուան համար անձանօթ ուժեր որ զէթ իրենց գերազանցօրէն ներթափանցող յատկութեամբ թրթռական աստիճանաչարքի վերջին բաժինը կը գրուեն և ուրեմն, ո՞վ զիտէ ի՞նչ արտափելի ուժգնութեամբ կը ոմբակոծեն մեր երկրագունդը, բարբաղդարար այդպիսի խորտակիչ ուժերու զէմ ան պաշտպանուած է իր մթնոլորտով որուն բարձրագոյն խաւերուն մէջ գտնուած էլեկտրօնները, յետոյ իօնները, կազային մարմիններու հիւլէներն ու մասնիկները կը յամբացնեն ոմբակոծող բոլոր կարգի ուժերու արագութիւնը և հակառակ ասոր զեռ 30 մէթր խորութեամբ ջուրի մէջ ամերիկեան այդ գեր-Անձանօթ ճառագայթները կը բանեցնեն իրենց ազդեցութիւնը:

Բնութեան այս բոլոր ուժերու արտակարգ գաղտնիքը գտնել կարելի եղաւ միայն նիւթի վերլուծման աշխատանքէն վերջ: Ըստ անդրապի աստեղագէտ Սըր ձէյմս ձէյնսի, հրաշքի վիճակի մէջ եղող բազմամիլիոն աստղեր իրենց մէջ կը պարունակեն երեք գասակարգ հիւլէ⁽¹⁾:

Ա. տեսակը ունի 92էն աւելի էլեկտրօն իր մէջ, այսինքն Uranium էն աւելի զօրաւոր մարմիններ որ արտասովոր կերպով պայթուցիկ են և անձանօթ մեզ համար: Բ. կարգի հիւլէները նման են երկրագնդին լատիւմական հիւլէներուն, իսկ Գ. կարգի պատկանողները երկրի սովորական մարմնոյ հիւլէներէն կը բազկանան: Բոլոր այս հիւլէները երկնային մարմնոց ահաւոր ջերմութեան տակ (անոնք որ շէն պագած, ինչպէս հրաշքի աստղեր որոնց կեղրոնական ջերմութիւնը ըստ ձէյնսի կ'ենթադրուի ըլլալ 50 միլիոն հարիւրամասնեայ աստիճան), մանաւանդ Ա. գասակարգիները, արտափելի ուժգնութեամբ կը կազմալուծուին, արտազրուելով իրենց միջ-հիւլէական ահեղ ուժը և վերածելով ազատազրուած ելեքտրօնները ճառագայթարձակ նոր մարմիններու որոնք իրենց կարգին կազմալուծուելով կը փոխակերպուին Գ. կարգի հիւլէներու: Տիեզերքի ստեղծագործութեան առաջին օրէն սկսեալ տեղի ունեցող այս ահագնազրուող խորտակումները պիտի շարունակուին մինչև նիւթի վախճանը և իրենց արտազրուած ճառագայթումներէն շատ քիչերը միայն կը ճանչնանք և կը կարծուի հաստատօրէն որ Մելիքանի և ընկերներու գտած գեր-Անձանօթ ճառագայթները կ'արտազրուին ձէյնսի ցոյց առած Ա. կարգի հիւլէներու պայթումով: Արեւ որ ամէն օր իր ծաւալէն կը կորսնցնէ 360 միլիառ տակառաչափ իր արձակած ուժերու հետեանօք, ըստ ձէյնսի անպատճառ իր կեղրոնական մասին մէջ կը պարունակէ Ա. կարգի հիւլէներ:

Բնութեան ծանօթ բոլոր ուժերու գասաւորումը զոր զիտուններ կրցան ընել երկար և համբերատար աշխատանքէ վերջ, կը կայանայ ճառագայթման ալիքներու երկարութեան չափի և յաճախականութեան թիւի բազդատութեան վրայ: Ուժերու այս ստեղծաբար հակիրճօրէն ներկայացնելէ առաջ՝ անօգուտ չէ ընթերցողներուս աւելի շօշափելի և հասկնալի ձևով զծել ալիք և յաճախականութեան բաղադրանքները արտայայտած գիտական պատկերը: Ամէն ոք զիտէ և տեսած է թէ ինչ է ալիք. երբ հանդարտ ջուրի մակերեսին վրայ քար մը նետենք, ջուրին վրայ, քարին ինկած կէտէն սկսեալ կը կազմուին ջրային ծալքեր, շրջանաձև փոթորկումներ, նոյն ձև փոթորկումներ կը նշմարենք նաև ցորենի արախ մը վրայ երբ նորածիլ

(1) Տեսնել էջ 36 «Les grands problèmes de la physique moderne par Aandry-Bourgeois», Revue métapsychique No Janvier - Février, 1920.

հասկերը կը ծփան փշոզ գեփիւտի մը շունչին տակ. ջուրի կամ ցորենի այս ծփանքներուն ալիք անունը կուտանք որ կրնայ ըլլալ կարծ կամ երկար. ջուրին մէջ նետուած աւազի հատիկի մը կամ հսկայ սպառածի մը յառաջացուցած ալիքները նոյն մեծութիւնը շունչին: Իսկ ալիքի երկարութիւնը երկու յաջորդական ալիքները իրարմէ գտող միջոցն է. աւազին արտադրած ալիքը կարծ է սրովհետեւ ալիք միջոցը սղօտիկ է, իսկ սպառածը միշտ երկար ալիք ունի: Շատ անգամ ալիքներու յաճախականութեան մասին յաճ ըլլալու էք, պէտք է հիմնովին թափանցել անոր իմաստին, մանաւանդ ֆաֆանչաւայնֆուազախանդէսֆերու (concerts radiophoniques) այս շրջանին: Ալիքի յաճախականութիւն (fréquence) ըստեւոր ալիքի երկարութեան բոլորովին հակառակն է: Երեւակայեցէք ճամբու երկու ընկեր որ ստանց իրարմէ հեռանալու քաղաքէ մը ուրիշ քաղաք կը մեկնին: Երբ մին 80 սանթիմէթր երկարութեամբ քայլով կը յառաջանայ և միւսը աւելի արագ քայլելով 40 սանթիմ. քայլ կ'առնէ, այս վերջնոյն քայլերուն յաճախականութիւնը երկու անգամ աւելի մեծ է քան ստաջին ճամբորդի քայլին յաճախականութիւնը և երկարութեան տեսակէտով երկու անգամ աւելի սղօտիկ: Ալիքի մը ուժը այնքան աւելի զօրաւոր է որքան շատ է իր յաճախականութեան թիւը: Երբ մէկ քիլօմէթր երկարութեամբ ճամբայ մը 80 սանթիմէթր երկարութեամբ քայլով կտրեմ, շատ աւելի քիչ ուժ կը վատնեմ քան երբ քայլերուս երկարութիւնը 40 սանթիմէթր ըլլայ, այն ատեն ստիպուած պիտի ըլլամ քայլափոխներուս թիւը կրկնապատկել, ուրեմն կարճ քայլափոխ անողներ աւելի ուժ կը սպառեն. ահա թէ ինչու համար երբ ուժի մը ալիքներու երկարութիւնը սղօտի, այդ ուժին ներթափանցող ուժգնութիւնը կը շատնայ: Այս հիմունքներու վրայ դասաւորուած ծանօթ ուժերու աստիճանաշարքը ներկայացնելու համար երեւակայեցէք 70-80 օգթալ (ութեակ) ունեցող հսկայ երգեսն մը, այլեայլ ուժերու ալիքի երկարութեան և յաճախականութեան թիւի զիտական չափը մեզ կուտայ հետեւեալը.

Ա.— Չարէն սկսելով երգեսնի առաջին 3 օգթալը կը համապատասխանէ անձե և հագիւ թրթռում նկատուող ճարտարարուեստական ալիքներու, օրինակ փոխակերպիչի մը

- (transformateur) ձայնը:
- Բ.— Այս բաժինը որ 7 օգթալ է՝ կը դրաւեն ձայնական ալիքները սրոնց թրթռումներու թիւն է (յաճախականութիւնը), է՛ն թաւ ձայնէն սկսեալ մինչև ամենարարձր լսելի ձայնը, 30 էն 4000 ամէն երկվայրկեանը:
- Գ.— Մեր ականջներու համար անլսելի եղող 2 օգթալ գեր-հնչական (ondes ultrasonores) ալիքներն են որ իրենց լուռ նշանագրութեամբ կ'օգնեն որ ընդծովեաները հարգակցին իրարու հետ:
- Դ.— Հոս կ'սկսին ծանօթ 22 օգթալ հսկայ տարածութեան վրայ գործող Բաաիօ-Էլեֆօնիկ ճառագայթումները իրենց ալիքներու 40 քիլօմէթրէն մինչև մէկ քանի միլիմէթր երկարութեամբ, և իւրաքանչիւր երկվայրկեանը 10,000 էն մինչև 50 միլիառ յաճախականութեամբ Անթելի շերցեան ալիքներն են ասոնք:
- Ե.— Ահա 8 օգթալ յետ-կարմրագոյն ճանչները որ միայն Չերմութեան յատուկ են, ալիքի երկարութիւնն է 314 միքրօնէն (միքրօն = մէկ հազարերորդ միլիմէթր) մինչև 0,8 միքրօն և 1 էն մինչև 375 եռալիոն յաճախականութեամբ:
- Զ.— Չերմութեան սահմանէն վերջ կուգան մեզ ծանօթ լոյսի ալիքները 1 օգթալ տարածութեան վրայ, 0,8 միքրօնէն 0,4 միքրօն ալիքի երկարութեամբ և 375 եռալիոնէն մինչև 750 եռալիոն յաճախականութեամբ:
- Է.— Գեր-մանիչակագոյն ճառագայթները որ արեային լուսապատկերի անտեսանելի մասը կը կազմեն և ամենէն կարեւոր ու կենսարար տարրը այդ լոյսին, ծանօթ արդի դարմանագիտութեամբ հետաքրքրող ամէն բժշկի, կը դրաւեն 5 օգթալ տարածութիւն, 0,4 միքրօնէն 0,015 միքրօն ալիքի երկարութեամբ և 750 եռալիոնէ 20 քառալիոն յաճախականութեամբ:
- Ը.— Ահա Բէօնթիէնեան Բ. ճառագայթները, 12 օգթալ տարածութեան վրայ (0,015 միքրօնէն 0,0000057 միքրօն և 20 քառալիոնէ մինչև 60 հնգալիոն, quintillions):
- Թ.— Ճառագայթարձակ (Radioactif) մարմիններու սահմանը կը սկսի հոս 6 օգթալով որոնց 4 ը հասարակաց է Բէօնթիէնեան ճանչներու հետ, ալիքի երկարութիւնը գուտ ուտիւմական բաժինին մէջ աւելի կարճ է և հսկայ յաճախականութիւն ունի (0,0001 միքրօնէն 0,000002 միքրօն երկարութիւն և 3

հնգալիտնէն 150 հնգալիտն յաճախականութիւն) :

Ժ. — Ահա վերջին աստիճանը մեզ ծանօթ ուժերու, Մելլիքանի գեր-Անծանօթ ճառագայթներով, խորթափանց 5 մէթր թանձրութեամբ կապարեայ տախտակները կարել անջնելու չափ և Բէօնթիկէնեան ճառագայթներէն 100 անգամ աւելի զօրաւոր : Իրենց չափը անծանօթ է գեռ :

Գասական գիտութեան համար ծանօթ ուժերու այս սահմանը որ գրեթէ 70 օգթայլ ստեղծաչար մ'ունի՝ բնականաբար վերջնական չէ, բնութեան մէջ կան գեռ բերաւոր անծանօթ ալիքներ զոր կորզելու կարող չենք մեր հետազօտիչ միջոցներու անբաւականութեան հետեանօք : Կայ կենդանական աշխարհը գեռ, շատ աւելի խորհրդաւոր և առեղծուածային որ ունի իր ինքնաշատուկ ուժերու ճառագայթումները : Ո՞վ գիտէ, ինչպէս շատ մը գիտուններ կը հաւատան գառ և դասաւորած ըլլալ նոյն իսկ, թէ կեանքի և մտածման գաղտնիքը իր որոշ ալիքներու և թրթռականութեան մանրամասնութեամբ ծածկուած չէ վերսլիշեալ դասաւորման ապագայ մէկ ստեղծաչարի ետին : Ճառագայթման գիտութիւնը դեռ նոր է, բայց խիստ արգասաբեր և բեղմնաւոր, թէ և դարեւ չի վեր գիտական Ակադեմիաներ և ընկերութիւններ ճանչցան և մերժեցին կարգ մը մարդոց կարծիքը անծանօթ ուժերու գոյութեան նկատմամբ : Քսաներբորդ գարը սակայն, տարբեր անունով և միջոցով իր բազմաթիւ գիտուններու և փրօֆէսօրներու, բժիշկներու և հոգեբաններու աջակցութեամբ, գիտութեան շաղկին մէջ առաջնորդեց ուժի ճառագայթումներու ուսումնասիրութիւնը : Այսօր բազմաթիւ փորձերով հաստատուած է որ աիեղերքի մէջ ամէն նիւթ իր ինքնաշատուկ ուժը ունի, մարդկային ուղեղէն սկսեալ, մինչև միքրոսլը, քարը, երկաթը, ծառը, ջուրը, նոյն իսկ մեր հոգման ենթարկուած առարկաներ : Վերջօր Հիւլօ 1843ին կ'ըսէր. «Թերևս օր մը ճանչնան որ ճառագայթումը ստեղծազորութեան ընդհանուր և գերագոյն օրէնքներէն մին է որ կը զեկալարէ ոչ միայն ջերմութիւն և լոյս արտադրող մարմինները, այլ կը կիրարկուել բոլոր առարկաներու նկատմամբ, ըլլան անոնք տեսանելի, լուսաւոր կամ մութ» :

Այո՛, ամէն ինչ կը ճառագայթէ բնութեան

մէջ. ոչ միայն ծանօթ, այլ անծանօթ ուժեր զոր դասական գիտութիւնը չէ նուիրագործած գեռ. անոնց գոյութիւնը փաստող դրական փորձերը շատ են և սղոյզուն, ամէն քանի մը տարին անգամ մը, աշխարհի ամէն կողմէ գիտնականներ, փրօֆէսօրներ, բժիշկներ և ամէն կարգի մտածողներ իրենց փորձարկութեան և գննողութեան արդիւնքները կը ներկայացնեն միջազգային գիտական համաժողովներու հակալոյն, տղայական խաղեր չեն այս բոլոր եղածները : Իրենց փրօսկրեայ աշտարակներու մէջ քաշուած պաշտօնական գիտուններու լուծիւնը երկար պիտի չսեւէ, քանի որ անոնցմէ ոմանք, Շարլ Բիշօի նման միջազգային հանձարներ, արդէն շարժման գլուխ կանգնած են և մանաւանդ Փրանս. կառավարութիւնը՝ փորձերու մօտէն հետեւելու համար իր պաշտօնական պատուիրակները կը զրկէ ժողովներուն : Մասնաւոր հետազօտիչներու, գաւազաններու միջոցաւ ջրի ստորերկրեայ հոսանքներ և հանքեր գտնելու մեթոտը ընդհանրացած է : Պատերազմի պահուն, գերման գիտնորներ այս միջոցով ջրի հոսանքներ կը գտնէին խրամներու մէջ : Սովորամոլ անհատներ, որոնց համար «ոչ գոյ փրկութիւն» իրենց դասական ծանօթութեան սահմանէն դուրս, շատ լաւ պիտի ընէին եթէ ուշադրութեամբ հետեւէին փրօֆ. Հէքթոր Տիւրվիլի, տօքթ. Մօնթանաօնի և Կ. Մօնտէյի գործերուն(2) :

Ատենօք, կային աստղաբաններ, մոգեր, անսանոզներ որ դուշակութիւններ կ'ընէին և մարդկային ճակատագիրը կը կապէին երկնային մարմիններու ազդեցութեան հետ. երկար ատեն գիտուններու արհամարհանքին ենթարկուելէ վերջ, այսօր կը հաստատուի որ անոնք իրական նախակարապետներն են եղած արդի գիտական բազմաթիւ ըմբռնողութիւններու. եթէ գեռ գիտութիւնը չկրցաւ դասաւորել անծանօթ շարժողականութեան մը թրթռումները, մարդկային օրկանիզմը սակայն չի խուսափիր անոր ազդեցութենէն, ըլլալով նաև ինքը ծնուցիչ մը այլազան ուժերու որ կ'երթան աւելնալ աիեղերական ուժերու համազուծաբին վրայ :

(2) Physique Magnétique par H. Durville, Paris. Radiations Humaines par R. Montandon chez F. Alcan 1927. Le Fluide Humain par G. Mondeil, Paris, 1927.

Տօքթ. Քրէօշէ խիստ հետաքրքրական աշխատութիւններ ունի աստեղագիտի ուժերու մարդկային կազմին վրայ բրած ազդեցութեան մասին: Ապրիլ Մօրէօ ազդեցուցուց արեւային ազդեցութիւնը՝ արձանագրող գործիքներու վրայ, մագնիսական շեղման ձեւ տակ, նաև երկրաչափի և մարդկային առողջութեան վրայ: Վալէյ, Սարաու, Փօր հաստատեցին արեւային բիծերու հակազդեցութիւնը քրօնիկ հիւանդութիւններու ախտանիշներու վրայ: Բօմարի, Պինէ-Սանկլէ, Մարթինէ, ցոյց տուին այն յարաբերութիւնը որ գոյութիւն ունի արեւային երեոյթներու և ախտաբանական ալլազան արտայայտութիւններու մէջ: Շահօրն Մի-նօրքի մէջ, ժաքօն Մարթինիքի մէջ կրցան որոշել լուսնոյ ազդեցութիւնը արնահոսման և ջրայնութեան, ջերմական նոսրաներու և թոքախտաւորներու արնաթթւան վրայ: Ժիւլ Բէնօ, Տիւշաթել, Վարդօլիէ, Բէյլէնպախ ցոյց տուին երկրազնի մագնիսական արդիւնքները մարդկային հանգստի, անոր մկանային և ջրայնական գործունէութեան վրայ: Ահա ուրեմն նոր վերլուծարում մը Ագառուքեան և Որոշակառուքեան փիլիսոփայական հարցերու շուրջ: Մարդկային օրկանիդմը նաև ուժերու մթերանոց մըն է, ան անգործ չի մնար բնազինքը չըջապատող անհամար ալիքներու ցանցին մէջ, ինքն ալ կը ճառագայթէ ելեքտրամագնիսական ուժեր որ կարող են տալու մեքենական, ջերմական, ելեքտրական և լուսնային արդիւնքներ որոնց գաղտնիքը կապուած է բջիջի կազմութեան հետ, ուր կան ճառագայթարձակ (radioactif) յատկութեամբ խալիոն (potassium), իօնիք և սոսնձակերպ (colloïde) մարմիններ, որոնց ամբողջութիւնը ելեքտրական բարդի կը վերածէ կենդանական բջիջը: Տօքթ. Մէրսիէ Մարի, բջիջային ելեքտրականութեան ուժի մասին Journal des Praticiens բժշկական թերթի 9 Յունիս 1928 ի թիւին մէջ, սքանչելի յօդուած մ'ունի, որ խիստ հետաքրքրական ծանօթութիւններ կուտայ կենդանական հիւլէի և էլեքտրօնիքու ուժի և մեքենականութեան վրայ, ուր երևան կը դնէ բազմաթիւ գիտուններու և բնագէտներու փորձերը բջիջային ելեքտրամագնիսական ճառագայթման մասին: Իսկ Յունուար 9 - 26 և Փետր. 26 թիւերուն մէջ (նոյն բժշկ. թերթի 1929 տարուան) քաղցկեղին (cancer), կենդան-

նական բջիջներու ելեքտրազնի ման որպէս արդիւնք, արդի տմենահետաքրքրական գարմանումները ցոյց կուտայ՝ հաստատելով հան ելեքտրական հաւասարակշռութիւն: Տօքթ. Մէրսիէ-Մարի առանձին չէ իր լմբուման մէջ, Պօրտօյն տօքթ. Բընէ Փրու կ'ըսէ «Քաղցկեղին բջիջները ստրատիլի կերպով կը բազմանան և իրենց ելեքտրական ուժի նման կը շատնայ մեր գտած ելեքտրական գործիքը ոչ միայն բջիջային ելեքտրական յաւելումական ուժը չէ գոքացնելու կը ծառայէ այլ նաև հան կը վերահաստատէ բջիջային նախկին հաւասարակշռութիւնը, ահա մեր գարմանման գաղտնիքը»:

Փետր. 27-ին, այս տարի, փրօֆ. աՄերսօնվալ, Բժշկ. Ակադեմիոյ ներկայացուց կաթօլաքիէ հնարած ելեքտրական մէկ գործիքը, որու միջոցաւ՝ ըստ աՄերսօնվալի, Ֆրանսացի և օտար բազմաթիւ բժիշկներու ձեռքին տակ, նոյն իսկ անբուժելի վիճակի մէջ կողո քաղցկեղին բազմաթիւ գարմանումներ և բարելաւումներ ձեռք ձգած են: Ահա ինքը՝ կաթօլաքի որ 35 տարի է վեր կը գործէ Հերցեան ալիքներու հետ և որ Սարլէթթիէր (Փարիզ) հիւանդանոցի նշանաւոր վերարոյժ փրօֆ. Կօստէի և Փարիզի Փասթէօրեան Հաստատութեան փրօֆէսէօրներէն Պէրէպաքայի մօտ քաղցկեղին միքրոպներու վրայ կատարած փորձերով հաստատեց որ հիւանդ բջիջներուն և միքրոպներու արտադրած ուժերու թրթռականութիւնն է որ խանդարում յառաջ կը բերէ մարդկային կազմի մէջ, կ'ըսէ հետեւալը⁽³⁾. «Մտներն անգամ ունին իրենց ճառագայթումները որոնց ազդեցութեամբ կը տեսնուի որ ձիւնը աւելի շուտ կը հալի ծառերու և տունկերու շուրջ քան հողին վրայ: Ալիքներու արձակումը համատարած երեոյթ մըն է և կը հաստատէ կատարելապէս ապրող էակներու ճառագայթման վարկածը: ձօճող շրջանակը (circuit oscillant) որմէ կը ծնի ելեքտրական ալիքը, կը գտնուի բջիջին մէջ: Այդ կենդանական բջիջի մանրադիտային քննութիւնները ցոյց կուտան որ իր արարչահիւթով, կեդրոնական կորիզով ելեքտրական

(3) Տեսնել էջ 190էն 201 «l'Universon» ինչպէս նաև «l'Origine de la vie» par Georges Sakhovsky chez Gauthier - Villars Paris. 1927.

կատարեալ ծնուցիչ մըն է և մարդկային էակ մը այդ բջիջներու մէկ բարդ կազմութիւնն է, այսինքն անհուն համախոնում մը ճօճող շրջանակներու, մասնաւորուած և զանազանուած, ծծելու համար տիեզերական ուժի ալիքներ և արտադրելու համար իր ներսիդին ստեղծուած ուժերու թրթուումներ: Կենսական հաւասարակշռութիւնը, այս խտացուած և արձակուած ալիքներու բնութեան, ձևի, քանակի և ուժ-գնութեան միջև գտնուած յարաբերութենէն կախում ունի. այս հիման վրայ մարդկային կազմը ճաճանչաճայնի (radiophone) արտադրող-ընկալուչ գործիքին կը նմանի, և հիւանդութիւնը այս ճառագայթներու իրարու հետ ունեցած պայքարին, կռիւին մէկ հետեանքն է: Բարձրագոյն էակներու քով, օրկանիդմի բարդութիւնը կ'աւելցնէ իր մասերուն բեկանելիութեան աստիճանը և անհաւասարակշռութեան պատճառները: Այս անհաւասարակշռութիւնը կրնայ ունենալ միջբրոպային կամ նոթակերտային (néoplasiqne) բնոյթ: Առաջին պարագային մէջ, հիւանդութիւնը արդիւնք է ենթակային բջիջային թրթուման և միջբրոպային ճառագայթման պայքարին, ուր միջբրոպները կը ջանան հարկադրել իրենց ուժերու ծածանումները օրկանիդմի այն մասին վրայ գոր պարտութեան մասնել կ'ուզեն: Բջիջները յաճախ գորտուր հակազդեցութեամբ կը պահպանեն իրենց անկախութիւնը և միջբրոպային թոյներու դէմ ալ շարժման մէջ կը գնեն իրենց քաջարի ձերմակ գնդակները սրպէս հակաթոյն: Ուրեմն բջիջային թրթոտական անհաւասարակշռութիւնը կրնայ դալ ուժերու չափազանցեալ կամ անբաւական իւրացումի հետեւանօք: Քաղցիկեղային պարագաներու մէջ, բջիջներու արտասովոր աճման պատճառաւ ելեքորական ուժերու չափազանց բարդում կը ստեղծուի հոն և ձևով մը ուրեմն՝ թրթոտական անհաւասարակշռութիւն: Այս պայմաններու մէջ կարգկանոն հաստատելու համար, հարկաւոր է, ըստ պարագային կամ գորտցնել և կամ տկարացնել անբաւական կամ յաւելուածական ճառագայթումները...»:

Ահա՛ արդի գիտութեան և դարմանագիտութեան orientationը որ մարմին առանիւթի վերլուծմամբ հասկնալի դարձած ճառագայթման հիմերու վրայ:

Կենդանական աշխարհի այս տարօրինակ

ուժերը դեռ կատարելապէս ուսումնասիրուած չեն, վստահ եմ որ ապագան խոր անսկիւղներ պիտի պատճառէ մեզ: Հ. Մաթէ, 1923 ին իսկ, Փարիզի Bois de Boulogne ի մէջ⁽⁴⁾, բազմաթիւ գիտուններու և բժիշկներու ներկայութեան ապացուցուց որ հաւելիթն անդամ ուժի այնպիսի ճառագայթում մ'ունի որ 200 մէթր հեռուէն կարելի է գանազանել մասնաւոր հետախուզիչներու միջոցաւ և հաստատել նոյն իսկ անոր սեռը. ևս անձամբ ներկայ եղած եմ այս փորձերուն և տեսած՝ նաև թէ ինչպէս փրօֆ. Պօսէ, Լօզանի Համալսարանէն, հաւելիթէն կամ թոչուելի մը փետուրէն արձակուած ուժերու շարժման ուղղութիւնը կը գտնէր մասնաւոր հետազօտիչ շղթայով մը: Թէև վերջերս Գերմաններ գտան բոլորովին անկախ հետազօտիչներ, այսինքն հետազօտման այնպիսի միջոցներ որ կապ չունենան ենթակայական զգայնութեան հետ, ընդհանրապէս ցարդ զորձածուած միջոցները որ անսխալօրէն ցոյց կուտան ամէն տեսակ հանքային մարմիններու տեղն ու ճառագայթման ձևը, իրենց այդ հրաշալի յատկութիւնը աւելի կը պարսին զիրենք զորձածող բացատրիկ անհատներու ունեցած վեցերորդ զգայարանքին⁽⁵⁾: Այլևս անուրանալի է որ կան մարդիկ որ հասարակ մահկանացուներէն աւելի զգայարանք մ'ունին, որու միջոցաւ անոնք յարաբերութեան մէջ են Փիզիքական կամ հոգեկան այնպիսի ալիքներու հետ որ կուզան ամէն կողմէ, տիեզերքի անհուն հեռաւորութենէն ինչպէս նաև մարդկային մտածման անիմանալի խորքէն: Կրօնքի և ընկերային վարդապետութիւններու հիմնադիրներ, տեսանողներ, մարգարէներ, հանձարեղ արուեստագէտներ և մտաւորական արտասովոր գէմքեր յաճախ ունեցած են դեր-զգայնորնաւորութիւն որ արտաքին յատկանիչներէն մին է այդ յաւելուածական և հիւանալի զգայարանքին: Ըստ Լաբրուսքի, նշանաւոր mediumi մը 40 զար առաջ ապրող փարաւոնի մը մէկ առարկան իր ձեռքն առնելով անոր կեանքի

(4) Տեսնել էջ 179 «3me Congrès International de Psychologie Expérimentale. H. Durville. Paris.

(5) Տեսնել «Notre Sixième Sens», par Prof. Charles Richet, chez Montaigne, Paris.

մանրամասնութեան և մտածման պատկերը ճշգրտորէն դժած է: Լաքոփսքի կ'ըսէ. «Մտածումը խիստ բարդ և զօրաւոր ալիք մըն է. երբ հազորդուի ուէ առարկայի, կրնայ ամբողջ դարեր ճառագայթել այլ առարկայի միջոցաւ»: Բնականաբար շատ խրթին հարց է բացատրութեան եզանակը, բայց ոչ մէկ ձեռով հակադրատական չէ: Տեսնուած է որ շուներ, տարիներ վերջ անգամ, բազմաթիւ հագուստներու մէջ գտած են այն որ օր մը կը պատկանէր իրենց բացակայ տիրոջ: Բնականաբար հագուստին փոխանցուած հոտին պարագան է առաջին բացատրութիւնը, ինչ որ քննադատութեան չի դիմանար երբեք, քանի որ հոտի, բուրումի ճառագայթումը երկար չի շարունակուիր. ուրեմն ուրիշ ճառագայթումներ են որ իրենց անհատական կիւղը կը դրոշմեն ամէն մէկ առարկայի վրայ: Ձեռագիր նամակներու ճառագայթման պարագան ոչ միայն դեռ ուսումնասիրութեան առարկայ չեղաւ, այլ նոյն իսկ դեռ կատարելագոյն անձանօթ կը մնայ գիտական և հոգեբանական շրջանակներու համար: 1924 ին, Փարիզ, գրադէտ բարեկամի մը հետ ըրած մեր փորձերուն մէջ խիստ հետաքրքրական արդիւնքներ ստացանք: Նամակի այն մասը որ յուզիչ և զօրաւոր զգացումներ կան, կը ճառագայթէ աւելի զօրաւոր ուժ քան անտարբեր դրուած տողերը. զարմանալու ոչինչ կայ, զարմանալին այն է որ մարդիկ կ'անդրադառնան դեռ այս պարագան: Արդարեւ ի՞նչ է ձեռագիր մը, եթէ ոչ առարկայ մը որուն կը փոխանցենք մեր մտածման զօրաւոր թրթուումները: Ժամանակին դժուար կը հաւատայի մտածումներու փոխանցման, հեռագրացութեան. 1921 ի ամբան, Մերսինի մէջ իմ կատարած անձնական փորձերը բոլորովին այլուր դարձուցին իմ համոզման դեկը: Առանց կանխօրօք զեկուցման, քանի մը քիլօմէթր հեռուէն հիփնոտական քունի ենթարկեցի անհատներ որ կը ծառայէին Մերսինի Քաղաք. Հիւանդանոցին մէջ: Հօմսի երկաթուղային արդի զեղագործ Պ. Ր. Հէքլմեան միայն ներկայ եղաւ այս փորձերուն: Ուրեմն մտածումները կը փոխանցուին:

Միլանի Համալսարանէն փրօֆ. Կազամալի, 1927 ին Փարիզ գումարուած Միջազգային Հոգեբանական Համաժողովին մէջ հետեւալը կ'ըսէր.⁶ «Այսուհետեւ կարելի է ըսել թէ չկայ

այլևս կեանքի ուէ արտայայտութիւն առանց ելեքտրական երեւոյթներու արտադրման. ջղային կեղբորոններն են որ կը յառաջացնեն ելեքտրա-մագնիսական հոսանքներ, լուսաբանելով այսպէս Պրանիլի առաջարկած՝ ջղային և ելեքտրական հոսանքներու նոյնութեան պարագան. հետեւաբար ուղեղը ոչ միայն կրնայ արտադրել, այլ նաև դէպ ի դուրս ճառագայթել ելեքտրա-մագնիսական հոսանքներ »: Ըստ ասօքթ. Կ. Լը Պօնի, տիեզերքին մէջ ամէն մարմին առաւել կամ նուազ չափով ճառագայթարձակ յատկութիւն ունի և այս միայն Բառլիւմի յատուկ չէ: Տօքթ. Եուրիէէվիչի, Պ. Տը Պօզանի և Կրիւնվալտի աշխատանքներէն ի վեր հաստատուած է որ մարդկային հոգեկան ուժերն ու երեւոյթները, ինչպէս նաև մտածման փոխանցումն ու հեռագրացութիւնը իրենց հետ ունին միշտ ուղեղէն ճառագայթող ելեքտրա-մագնիսական ալիքներու թրթուումներ և մտածման ալիքներու արտադրութիւնը կը հաւասարի Հերցեան անթելի կամ ըյսի արագութեան, այսինքն երկվայրկեանին մէջ 300,000 քիլօմէթրի: Տասնեակ մը տարի չ'ըներ, գիտուններ իրենց վարանման մէջ անգամ խիզախօրէն կ'արտայայտուէին այս մասին: Եօթը տարի առաջ, Ֆրանսակ. հինգ Ակադեմիաներու տարեկան հաւաքոյթին առթիւ, «Անտեսանելի ալիքները» նիւթին շուրջ ըրած իր բանախօսութեան մէջ, ողբացեալ Տանիէլ Պէրլըլօ, հաստատել յետոյ թէ մարդկային մարմինը այլազան ալիքներու ովկէանի մը մէջ կը լողայ, հետեւալ զգայացունց յայտարարութիւնը կ'ընէր. «7«Եթէ մարդ ձեռքի շարժում մ'ընէ, շնասողի (Sirius) ձգողական զօրութեան ուժգնութեանը մէջ փոփոխութիւն կը յառաջացնէ. եթէ Սէն գետի մէջ քար մը նետուի, Սան-Փրանչիսկօյի առջև ովկէանոսի մակերեսը վեր կը բարձրանայ...» Քսաներբորդ դարու գիտական ըմբռնողութեան այս հարագատ պատկերը, հպարտօրէն գծուած նոյն ինքն Ֆրանս. Գիտական Ակադեմիոյ պատուիրակին կողմէ, մարդկային երեւակայութեան համար երազ կը թուի ըլլալ, միայն նիւթի և ուժի խորհուրդ-

IIIeme Congrès International 'de Recherches Psychiques Paris.

(7) Տեսնել «Journal des Débats, 25 oct, 1922.

(6) Տեսնել էջ 46 «Compte rendu du

ներու լաւատեղեակ անհատներ կրնան դայն լլտվին հասկնալ: Իսկ զեռ որքա՞ն ճշմարտութիւններ կան զոր երեւակայելն անգամ անկարելի է շատերու համար և որ ուշ կամ կանուխ երեան պիտի դան անկասկած: Լաւագոյն է դարձեալ մտիկ ընել Պէրթըլօն, որու բանախօսութեան վերջին բաժինը մեզ կ'ստաջնորդէ անձանօթ իրականութիւններու խորհրդաւոր մեհեանը. «Ատտեղագարդ երկնակամարէն մեզ հասնող լոյսի անհամար ալիքները, հիւլէներու և ելեքորօններու որպէս թաքուն լեզու, միջոցի անհուն պարապութեանը մէջ միօրինակօրէն ճառագայթելով մեռնող նիւթին որպէս հեծկլտանքը, միլիոնաւոր տարիներէ ի վեր կ'արձագանդեն և կը թափառին աշխարհէ աշխարհ: Իսկ անոնց կողքին կան զեռ անձանօթ, անտեսանելի բիւրաւոր թրթռումներ՝ որոնց գոյութեան մասին այլ ևս կարելի չէ կասկածիլ և որ մը հաւանաբար մեր գաւակները ճանչնան զանոնք: Ստո՞յգ է արդեօք, ինչպէս կը կարծէին 18րդ դարու կարգ մը գիտունները⁸, թէ ջրային արտայայտութիւնները ելեքորական երեսփներու մէկ ձևն են: Չեմ գիտեր: Մեր գիտութիւնը այս կնճռալի հարցին պատասխանելու դեռ ի վիճակի չէ, բայց թոյլատրելի է ըսել որ ջրային նեարդերու վերջաւորութեանց վրայ եղած գիտերը սոյն վարկածին չեն հակասեր: Ոչինչ զարմանալի՝ եթէ իրական ըլլար այդ և մարդկային մտածողութիւնը արտայայտուէր միջոցի մէջ որպէս ելեքորական թրթռում՝ օդապարծելով ուժի ամենապզտիկ քանակութիւններ, նման անթելի շէրցեան ալիքներու, և կարող արտայայտուելու այս վերջիններու պէս բաւականաչափ նուրբ հետախօզիչներու կողմէ: Այս ձև վէտովէտումները, թրթռումներն անգամ ենթակայ պիտի ըլլային թիւի և կշռոյթի (rythme) օրէնքներուն, որ ըստ հին յունական ըմբռնողութեան ոչ միայն լուրջ ֆիզիքական, այլ նաև բարոյական աշխարհին կը տիրապետէին: Թե՛րևս մեր յաջորդները գտնեն այն պարզ համեմատութիւնները զոր առաջին անգամ ճանչցաւ Պիւթագորաս, երկաթագործի մը մուրձին՝ սալին վրայ իյնալը լսելով: Անոնք թերևս յա-

ջողին ներթափանցել նաև Պլատոնի սուղծուածային արամարանութեան այն իմաստը որ ցարդ գայն լուծելէ յուսահատ մեկնիչներու հասկացողութենէն իսպառ հեռի մնացած է: Այս մեծ փիլիսոփան, երկար վիճարանութենէ մը վերջ, եղբակացուց որ մաթեմատիկական կատարելագոյն որոշ և հաստատուած համեմատութիւն մը գոյութիւն ունի արդարին և անարդարին միջև և այս համեմատութիւնը համաօր է (72) թիւին»:

Նախնեաց՝ բարոյական ըմբռնողութիւնները մաթեմատիկական թիւերով արտայայտելու այս անօրինակ և խորհրդաւոր պարագան երբ Պէրթըլօյի «Անտեսանելի ալիքներ»-ուն հետ այսքան հեղինակօրէն կը շղթայուի, մեզ ցոյց կուտայ որ մտային և հոգեկան գործունէութիւններն անգամ, հաւանաբար իրենց որոշ ալիքներու երկարութեամբ և յաճախականութեան թիւերով, ուղեղային բջիջներու, հիւլէներու և ելեքորօններու ներքին կեանքին հետ կապուած են: Յիշեցինք արդէն այն բոլոր աշխատանքները որ իրականացուցին մասամբ Պէրթըլօյի կարծիքները: Բայց ինչ որ կը մնայ զեռ կարօտ գիտական խոր վերլուծման, այդ անշուշտ հիւլէին և կենդանական հիւլէին միջև գտնուած կարևոր տարբերութիւնն է: Եթէ երբեք մարդկային զգացական և կամեցողական սեղ վիճակի արտայայտութեան հետ ուղեղային հիւլէները կ'արտադրեն ելեքորամազնիսական գորաւոր հոսանքներ, արդեօք նոյնութիւն գոյութիւն ունի՞ հոգեկան և մտային այդ ներքին շարժման և ուղեղային նիւթի բնագլտա-տարրաբանական ուժերու միջև: Եւ կամ, նիւթի բնական ուժերու կողքին կա՞յ արդեօք գիտակից, կենսական ուժ մը որ նիւթական հիւլէներու միջոցաւ մտածման, զգացման և արամարանութեան աշխարհ մը կը ստեղծէ: Հարցը իրատ կարևոր է նոյն լսկ մարդկային ճակատագրի տեսակէտով, որ ո՛չ կարգ մը ողհհարցներու թեթեամիտ արամարանութեամբ և ո՛չ ալ զբաղաջտ կամ նիւթապաշտ մաածողներու կիսատ եղբակացութիւններով կը լուծուի: Ֆ. Լը Տանթէքի կարծիքները անբաւական են նոր իրականութիւններու դիմադրելու. ամէն ինչ նիւթին կապելու և բնագլտատարրաբանական ուժերով բացատրելու իր եղանակը անընդունելի է սեղ մէկու մը համար որ սուր աչքերով կը գիտէ կեանքի երեսփը:

(8) Պերբրոյի այս ակնարկութիւնը 18րդ դարու մագնիսագեհներու՝ Մեամբի եւ իր հաւախոհներուն մասին է:

Այս մասին կ'արժէ զիտնալ նախ թէ ի՞նչ կը մտածէ դարուս նիւթապաշտներէն և զիտուններէն՝ աօքթ. Կ. Լը Պօն կենդանական ուժի մասին⁹ : «Ապրող էակներու քով, կ'ըսէ Կ. Լը Պօն, կը տեսնուին իրարմէ անկախ ուժի արտայայտութիւններ, օրինակ՝ բնագիտական ուժ, ինչպէս ջերմութիւն, լոյս, էլեքտրականութիւն, և նաև կենսաբանական կոչուած ուժերը որոնց բնոյթի և գործելու եղանակի մասին կատարելապէս անտեղեակ ենք : Մարդկային բջիջը, մթերանոցը այդ ուժերուն, խիստ բարդ կազմաւորութիւն մը ունի, իսկ իր յատկութիւնները աւելի բարդ են : Բջիջին կեանքը ուսումնասիրելով միայն մարդ կրնայ լաւագոյն կերպով ըմբռնել կեանքի խորհուրդը և իր արտասովոր բարդութիւնը : Անբերակայելի միջոցներով բջիջը կը շինէ իր կազմութեան հարկաւոր բոլոր տարրերը և կը տարբազարէ ամէնէն աւելի տոկոսն և կայուն մարմինները : Հրաշայիտօրէն նպատակի մը յանգող և այնքան ճշգրտօրէն յառաջացած իր գործունէութիւնները կ'առաջնորդուին նոյնպիսի ուժերէ որոնց վրայ ոչ մէկ դադափար ունինք և որոնք կարծես մեր տրամաբանութենէն շատ աւելի պայծառ և զօրաւոր իմացականութիւն մը ունին : Իսկ ինչ որ կը կատարեն գոյութեան իւրաքանչիւր վայրկեանին, կը գլխէ կ'անցնի ամենայնուրէ զիտութիւնն անգամ» :

Այս արտայայտութենէն քան տարի վերջ, Պրանսայի է՛ն խորունկ և հանձարեղ զիտուններէն մին, փրօՓ. Շարլ Հանրի, որ ամբողջ 35 տարի Սորպոնի Զգայութիւններու Բնախօսութեան Աշխատանոցին ղեկավարը մնաց, կը գտնէր կենդանական հիւլէն և անոր երեք կարգի ճառագայթումները : 1925 թուականը կենսաբանութեան համար պատմական նշանակութիւն ունի : Մինչև այն առնել կենդանական նիւթին մէջ, զիտութիւնը միայն էլեքտրամագնիսական ճառագայթում գտած էր, իսկ Շ. Հանրի հոն կը գտնէր ծանրական (gravitique) և կենսաբանական ճառագայթում :

Պրահամ, երբ 1861 ին, բազմաթիւ փորձերէ վերջ հելուէ մարմինները կը բաժնէր երկու դասակարգի, բերեղակերպ (crystal-

loïde) և սոսնձակերպ (colloïde) անուանալ, հաւանաբար շնախատեսեց թէ ի՞նչ խոր ծառայութիւն կը մատուցանէր ապագայ զիտութեան, քանի որ այդ բաժանումէն ծնաւ բնագիտա-տարբարանական նոր վարդապետութիւն մը որ ըստ Մ. Լիւմիէրի, կեանքի խորհուրդը պիտի պարզարանէ օր մը և այդ բաժանումը առաջնորդեց նաև Շ. Հանրին, իր կենսաբանական հնչակներու (Résonateurs biologiques) արտասովոր և հաճախեղ գիտիւն¹⁰ որ արդի բնագիտութեան բարձրագոյն հարցերէն մին կը կազմէ արդէն : Այս գիւտով Շ. Հանրի ցոյց կուտայ որ օրկանական հիւլէն իր կեանքը կը պարտի կենսական, էլեքտրամագնիսական և ծանրական ուժերու հաւասարակշռութեան : Կենսական ուժի անկախ գոյութիւնը կը հաստատէ մաթեմատիկական բարձրագոյն հաշիւներով և բնագիտական ամենանուրբ փորձերով : Իր բազմաթիւ հրատարակութիւններուն մէջ, 1925 ին երեան դրած «Ճառագայթման վարկածին ընդհանրացման փորձը» գիրքը¹¹ բովանդակ զիտական աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրեց իր վրայ, ուր Շ. Հանրի խիստ ձեռնհասօրէն բջիջին բնագիտա-տարբարանական ուժէն դուրս ունեցած կենսական ուժին, հաւասարակշռութեան քանդումէն վերջ, այսինքն մահուանէ վերջ կուտայ կատարելապէս անկախ զիրք, դնելով զիտական, փիլիսոփայական աշխարհը, հոգե-կենսաբանական նոր ըմբռնողութեան մը անհերքելի և գերազանցօրէն զիտական ապացոյցներու առջև որ այս անգամ կուզան Սորպոնէն, բարձրագոյն զիտութեան անունով : Կենդանական հիւլէն խոր ուսումնասիրութիւնը, ձեռք ձգուած արտասովոր և յեղաշրջիչ արդիւնքները, մարդկային զգացական և հոգեկան երևույթներուն՝ մաթեմատիկական և բնագիտական բարձրագոյն հաշիւներու և փորձերու ենթարկուելը, բարոյական և նիւթական աշխարհի թիւերու միջոցաւ իրարու հետ կապ-

(10) Տեսնել Revue Métapsychiqueի քիւնր 1927 եւ սեպտը 1928ր եւ շարունակութիւնը. Edition F. Alcan, Paris.

(11) Տեսնել Essai de généralisation de la théorie du rayonnement. Résonnateurs gravitiques et Résonnateurs biologiques, par Ch. Henry, chez Hermann, Paris.

(9) Տեսնել էջ 358 «L'Evolution des Forces» par Dr. G. Le Bon, chez Flammarion, Paris.

ուելը կը կազմեն եզական և գլխաւոր գծերը
 Ծ. Հանրիի աշխատութեան: Խորունկ, շատ
 խորունկ այս աշխատութեան կատարեալ հաս-
 կացողութիւնը, բայտ Ֆ. Տիվուարի, գիտական
 աշխարհի մէջ իր տեսակին պատկանող հազիւ
 քսանեակ մը հանձարներու միայն արուած է,
 ահա թէ ինչու համար այս զգայացունց գործը
 դեռ անմտաչելի կը մնայ բազմաթիւ գիտուն-
 ներու և կենսաբաններու որոնք յաճախ մատե-
 մաթիկոս չեն և ոչ ալ իմաստասէր, իսկ ինքը
 Ծ. Հանրի, անձանօթ՝ հասարակութեան բազ-
 մաթիւ խաւերուն: Մօտիկ ապագան հաւանա-
 բար պիտի անմահացնէ այս հանձարեղ իմա-
 ցականութիւնը որ խորհրդաւոր անձանօթի իր
 անորինակ հետապնդման մտախլապատ արա-
 հետին մէջ, լուսեղէն հանգրուաններու մար-
 մարակերտ հիմունքը պատրաստեց:

Փօլ Վալերի, Ֆրանս. Ակադեմիոյ այս
 մատեմաթիկոս բանաստեղծը, «Ճառագայթման
 վարկածի» առթիւ Ծ. Հանրիի ուղղած իր մէկ
 նամակին մէջ հետեւեալը կ'ըսէ. «Չեմ կարծեր
 թէ վերլուծողական նշաններով ամբողջական
 ծանօթութեան նկրտող ու է փորձի տարբեր
 օրինակ մ'ալ գոյութիւն ունեցած ըլլայ: Դուք
 ըմբռնեցիք խիստնը յարաբերականութեան և
 ձեր կամքի ամենավերջին ճիգն ի գործ գնելով,
 ոչ միայն բնագիտական, այլ նաև զգացական
 և հոգեկան տուեալները փոխադարձ վիճակի
 ենթարկելու ձեռնարկեցիք: Բովանդակ կեան-
 քիս մտածողութիւնը եղաւ փորձել ինձ պատ-
 կերացնել ընդհանուր և համալրական այս
 յարաբերութիւնը և անկէ քաղել մշակոյթի,
 նոյն իսկ արուեստի համար կիրարկելի հետե-
 ւանք¹²...»:

(12) Տեսնել էջ 7 «Charles Henry et L'I-
 déalisme Scientifique, par R. Miraboud»,
 chez Fischbacher. Paris, 1926.

Ծ. Հանրիով խոր անջրպետ մը բացուեցաւ
 անշունչ և կենդանական աշխարհի միջև.
 ապագան յգի է այս տեսակէտով:

Նիւթի ներթափանցման աշխատանքը, հիւ-
 լէի և ելեքարօններու գիւար, ճառագայթում-
 ներու և ալիքներու նոր ուսումնասիրութիւն-
 ներն ու ծանօթութիւնները անսահման հորիզոն
 բացած են արդէն մարդկային իմացականու-
 թեան և հետաքրքրութեան առջև: Բազմաթիւ
 գիտուններու համար հետախուզման գերա-
 դանցօրէն խորհրդաւոր դաշտ մը կայ. դարձ-
 եալ անձանօթն է այն որ մեր շուքին նման կը
 քայլ և կ'արշաւէ մեզ հետ և չենք գիտեր թէ
 միլիոնաւոր տարիներ վերջ իսկ կարելի պիտի
 ըլլա՞ց հասնիլ անոր: Ճառագայթման գիտու-
 թիւնը որ դեռ անձանօթ է ոչ միայն մեր,
 Հայոց, այլ նաև Արևմուտքի բազմաթիւ մտա-
 ւորականներու, որովհետև բնագիտական և
 հոգեբանական լայն հասկացողութիւն կը պա-
 հանջէ՝ ինչ որ յաճախ կը պակսի, միակ բա-
 նային է ապագայ յառաջգիտութեան և այնքան
 բնդարձակ է իր սահմանը որ կ'ընդգրկէ միւս
 բոլոր գիտութիւնները, ինչպէս բժշկութիւն,
 քիմիաբանութիւն, բնագիտութիւն, աստղա-
 գիտութիւն, հոգեբանութիւն և ամէն կարգի
 արուեստներ: Ան այնպիսի հսկայ տեղ մը կը
 դրուէ որ բնաւ չափազանցութիւն պիտի չըլլայ
 յայտարարել որ ապագայի համաշխարհային
 գիտութիւնը պիտի գտնայ, անով միայն
 մարդիկ օր մը պիտի նկրտին մօտենալ յաւի-
 տանական Անձանօթին և բացարձակ ճշմար-
 տութեան գաղափարին:

ՏՕԲԹ. ՄԻՀՐԵՆ ՔԷՃԻՇԵԼԵՆ

Փ Ա Յ Լ Ա Կ Ն Ե Ր

Ձեղև փողփողումով՝ ծուխին մէջ փթթող կըրակին նըման...
Տո՛ւր ինձ երագել՝ մըշուշին մէջէն դէպ ի կայքըդ քու...—
Վերցո՛ւր լեռն ուսէս՝ կ'ուզես մըղէ՛ գիս աստղերն համրելու...—
Տուր ինձ ցցուիլ վեր՝ գիշերն ակօսող գերթ սիւն բոցեղէն... :

Կ'ուզես ջուրն ըլլամ ու ես բաժնըլիմ ամէն պապակի...
Բայց մի՛ մըղեր գիս դուրս հանել ըստուերն հայելոյն մէջէն...—
Գիհենէն խուժած մըրիկներով է արեւն ըսքողուած...—
Ես գիշերն իսկ եմ ու դուն, Տէր, եղի՛ր արշալոյսն անոր... :

Կոթող մ'եմ մըուրի՛ կարծես խաւարն է գիս կեանքի կոչեր,
Կամ թէ կեանքն արդէն՝ երկնքին վիժած յըղուժիւնն իսկ է...—
Շողիւն մ'ըրէ գիս ու բընակեցուր ամպերու մէջ մուժ,
Ինչպէս արեւը՛ մշտնջենաւոր աղջամուղջին մէջ...

Երբ գիշերն ըղձայ լոյսին սըլանալ՝ կուգայ լո՛յսն անոր...
Երբ այսօրն ուզէ վաղուան սաւառնիլ՝ կուգայ վա՛ղն անոր...—
Եթէ ուզեցի դուրս քաշել երկնի կապուան իր հունէն...
Գոնէ գիս անոր չը դրկելըդ, Տէր, ի՞նչպէս բացատրել:

Սըտիս մէջ ունիմ ամէն ոխ ու ցաւ՝ բայց սիջտս է դատարկ...
Երկինք չ'ե՛ղողուիր մուժով ու լոյսով՝ ու թափուր է միշտ—
Արդ սիրան իմ ունայն հուրովըդ լեցուր՝ որպէս զի անով
Քու եւ իս միջեւ երկարող ճամբուն մուժն անօսրանայ...

Ձի ծընիր, աւաղ, ժրպիտ մը սրտէս որ հասնի դէմքիս,
Ձի բերկրուժիւնն իմ վառ մոմ մ'է պատուած մըթուժեամբ խորին...—
Ըսէ՛, Տէր, ինչպէս թողլըուած սիրտն այս չուռի ցասուժով,
Ձի երբ տօթին իմ՝ ամէն շուք յանկարծ փոս մը կը դառնայ... :

Ես մի՛շտ կը կըքիմ ու շուք մ'իմ մէջէս կը սկսի բարձրանալ...
Ա՛յ մըրըրկէ գիս՝ որ ցցուիմ ինչպէս լոյսի շատըրւան...—
Կ'ուզես մընամ հոս՝ բայց գիս հանգչեցուր անդունդին վըրայ...
Քանգի, Տէր, կը զգամ որ ամէն անդունդ լոյսով է ծածկուած...:

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍՈՓՈԿԼԵԱՆ

ԱՆՔՈՒԱՆ ՊՈՒՐՏԷԼ

Միգքիէվիչի յուշարձանի սիւնին վերեւ թեւաբաց սուսերակիր ոգին որ լեիական
ինքնապաշտպանութիւնը կը խորհրդանշէ.

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Կիւսթա՞վ Շլումպերժէ.— Տիկին Սեփուին.—
Միցքիէ՞վիչի Յուշարձանը.—

Կիւսթա՞վ Շլումպերժէ եւ Տիկին Սեփուին,
որ վերջերս վախճանեցան, թէ եւ իրարմէ ի-
րենց խառնուածքով ու դաստիարակութեամբ,
իրենց կեանքին ու գործին նկարագրով՝ շատ
տարբեր, Թրանսայի հինաւորաց աւանդու-
թեանց վեհանձն ու իրապէս ասպետական
հոգին իրենց մէջ կրող լուսաւոր դէմքեր
էին: Անոնց յիշատակին, այս հանդէսին մէջ,
յարգանքի քանի մը խօսք ուղղելը՝ պարտք
է, ոչ միայն որովհետեւ անոնք մեր ազգին
ամենէն սրտագին ու գորովոտ բարեկամնե-
րէն եղան, այլ մանաւանդ որովհետեւ բարձր-
օրէն զեղեցիկ հոգիներ էին:

Շլումպերժէ պատմութեան բանաստեղծ
մըն էր: Հայրենասէր ու քրիստոնեայ ամէն
բանէ առաջ, ու նաեւ խանդավառ սիրող զե-
ղեցկութեան ու քաջութեան (ուր եւ ինչ
ձեւի տակ ալ անոնք յայտնուէին), ան մաս-
նաւոր խանդաղատանքով մը հետաքրքրուած
էր Խաչակրաց տարօրինակ դիւցազներգու-
թեան ու Բիւզանդական մոլեգին, խորհրդա-
ւոր, վիպաձեւ պատմութեան, եւ իր ստուար
գործը գլխաւորապէս այդ երկու շրջաններու
ինչ ինչ կարեւոր դրուագներուն ու դէմքե-
րուն արտայայտութիւնն է: Իր մտքի լայն
հետաքրքրութեան կրցած ըլլալով միացնել
նիւթական առատ միջոցներ ունենալու բա-
րեբաստութիւնը, ան կարողացած էր բազմա-
թիւ ուսումնասիրական ճամբորդութիւններով,
հազուադիւտ ձեռագիրներ, զրքեր, վաւերա-
թղթեր եւ զեղարուեստական ու պատմական
առարկաներ հաւաքելով եւ այդ բոլորին մէջ
անցեալի իր նախասիրած այդ բոլորները

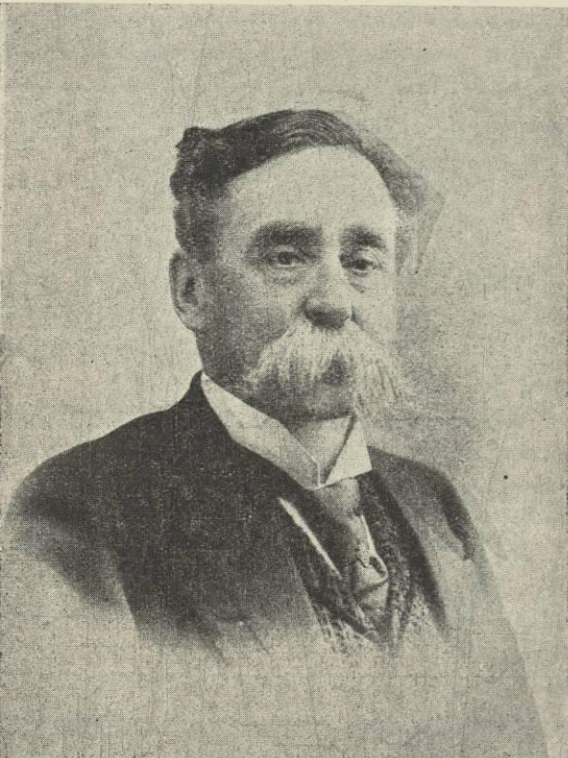
մտքովն ու հոգովը վերապրելով, հասնիլ
արտադրելու գործեր որ, հեռու չոր հմտու-
թեան կուտակումներ ըլլալէ, վերակենդանա-
ցում մըն էին որոշ պատմական ժամանակա-
շրջաններու, որոշ մեծ կամ շահեկան դէմ-
քերու:

Պատմութիւնը գիտութիւն մը չէ եւ չի
կրնար ըլլալ, անհնար է անցեալի ո եւ է
շրջան կամ դէմք ցոյց տալ իր բացարձակ ու
ամբողջական ճշդութեամբ: Ինչքան ալ ու-
սումնասիրութիւն կատարողը հմուտ ըլլալ,
մեթոտ ունենայ, ժամանակակից վաւերա-
թղթերէն օգտուիլ գիտնայ, անկարելի է որ
յաջողի ամբողջութեամբ ունենալ շրջանի մը
կամ անձնաւորութեան մը բոլոր կազմաւորիչ
տարրերը (անհունապէս բարդ եւ որոնց անա-
գին մէկ մասը միշտ թաքուն կամ կիսասքօղ
կը մնայ): Անոնք որ յոյսերնին միմիայն վա-
ւերաթղթերուն վրայ կը դնեն եւ անոնց դա-
սաւորման, համեմատութեան, մեկնաբանու-
թեան մէջ կը գտնեն իրենց յօրինելիք պատ-
մական գործին բոլոր տարրերը, օգտակար եւ
յարգելի արտադրութիւններ յառաջ կը բերեն
յաճախ, բայց որոնց սխալներն ու պակաս-
ները ետքէն կը յայտնուին՝ նորանոր վաւե-
րաթղթերու երեւան ելլելով, եւ կը տժգու-
նեցնեն, հին եւ կեղծ ցոյց կուտան գործը
եթէ հոն բանաստեղծի, վիպասանի կենդա-
նացնող շունչը, ներհայեցական բնագոյր եւ
արտայայտման ուժը գոյութիւն չունի: Եւ
արդէն միեւնոյն վաւերաթղթերը, տարբեր
քննողներու ձեռքին տակ յաճախ տարբեր
եզրակացութեանց առաջնորդած են ուսում-
նասիրողը: Պատմութիւնը արուեստ մըն է,
զրականութեան մէջ ճիւղն է, եւ այն գործերը

որ իբր այդ յղացուած և յօրինուած են խորագրաց ու արուեստագէտ մտքերու կողմէ, կը ներկայացնեն հին շրջան մը և հին դէմքեր՝ թերեւս ոչ ճիշդ ու ճիշդ ինչպէս եղան անոնք, բայց իրենց անձնադրոջմ պատկերացման մէջ այնքան ներդաշնակ, միաձոյլ ու կենդանի, որ հարագատ, ուղղակի, ամենաճշգրիտ արտայայտումի մը տպաւորութիւնը կը թողուն և իբր պատմական գրականութեան գործեր անթառամ հրապոյր մը կը պահեն: Շլումպերժէ այդ բնագոյր, այդ տաղանդը, այդ «կեանքի ձիրքը» ունէր: Իր «Ռընօ աը Շաթիյոսը», իր «Երուսաղէմի թագաւոր Ամօրի Ա.ի պատերազմները», «Բիւզանդիոնի և Խաչակրաց պատմութիւնները», «Պոլսոյ պաշարումը, առումն ու թալանը», և մանաւանդ «Բիւզանդական դիւցազներգութիւն» կոթողական գործին երեք խոշոր հատորները՝ այդ ձեւով ըմբռնուած պատմական գրականութեան գմայլելի արտադրութիւններ են:

Այդ ուսումնասիրութեանց ընթացքին է որ ճանչցած, «գտած» էր հայ ցեղը, որ թէ՛ Բիւզանդական շրջանին (Բիւզանդիոնի ինչպէս և Անիի մէջ) և թէ՛ Խաչակրաց շրջանին իր կիլիկեան սխրագործութիւններով՝ այնքան փառաւոր կացուցած է իր անունը, և սիրոյ ու յարգանքի խոր, անջնջելի զգացում մը ունեցած էր այդ հեռաւոր փոքր ցեղին համար որուն կատարած գերին սրտաշարժ մեծութիւնը զինքը հմայած ու խանդաղատեցուցած և անոր ընդ միշտ զինքը բարեկամ դարձուցած էր: Ու և է չայ չէ ըրած, բիւզանդական պետութեան մէջ հայ ցեղին կատարած հսկայ գործը ի վեր հանելու համար, ինչ որ Շլումպերժէ ըրաւ իր «Բիւզանդական դիւցազներգութիւն» երեք հատորներով: Նախ իբր պատմաբան մեր ցեղով զբաղած, անիկայետոյ՝ երբ Համիտեան կոտորածներով հայկական հարցը օրուան խնդիր դարձաւ՝ իբր հրապարակագիր ալ ասպարէզ իջաւ, սակայն է՛ն առաջ բողոքելու համար «Չարգոռոզ, դժբաղդ, տկար, խեղճ հայ ազգ» ի ընթացիկ եղանակին դէմ, պոռալու համար իր հիացումը այդ հինաւուրց, արի, բազմավաստակ ցեղին հանդէպ որուն դիւցազնական անցեալը կը տարփողէր, որուն քրիստոնեայ Եւրոպային մատուցած թանկագին ծառայութիւններն ի վեր կը հանէր, որուն այժմեան գերութիւնը

ու տառապանքները ամօթ մը կը նկատէր քաղաքակիրթ, քրիստոնեայ ու զօրեղ Եւրոպային համար. ան կը ներկայացնէր Հայութիւնը ոչ իբր աղերսարկու թշուառ մը՝ իր ցաւերով միայն շահեկան, այլ իբր պարտապահանջ մը Եւրոպայի հանդէպ, արեւմտեան քաղաքակրթութեան մատուցած ծառայութիւններով յարգալից աջակցութեան մը լիովին արժանի (1): Իր այդ ազնուաշունչ յօդուածներէն, որոնցմէ զրեց նաեւ մեծ պատե-

Կիւրապ Շլումպերժէ

րազմի ընթացքին, ոմանք անցած են իր հատորներուն մէջ և մեր ցեղին ի պատիւ բարձր հոգիներու կողմէ գրուած շքեղ վկայութեանց շարքին մէջ գեղեցկագոյններէն պիտի մնան: Եւ ինքն էր որ, պատերազմի վերջին շրջանին, սիրայօժար զիմեց՝ ինծի հետ՝ իր հին բարեկամ հնազէտ ու պատմաբան ժաք աը Մորկանին, — ան ալ իրեն պէս վիհոզի և

(1) Անիի նուիրուած իր գեղեցիկ յօդուածին թարգմանութիւնը կուտանք մեր ներկայ թիւով:

տաղանդաւոր Ֆրանսացի մը, իրեն պէս բանաստեղծ ու հմուտ, իրեն պէս Հայաստան դացած, հայ ժողովուրդը մօտէն ճանչցած և յարգանքով ու սիրով անոր կապուած,— և անոր առաջարկեց՝ մեր դատին յաջողման նպաստելու համար՝ գրել Հայոց պատմութիւն մը, պատմութիւն զոր Մորկան, թէպէտ հիւանդ ու լուսնած, գրեց՝ մեծ ճիգ մը յանձն առնելով, զոր իր ճարտար ձեռքովն իսկ հարիւրաւոր գեղեցիկ նկարներով ու քարտէսներով զարդարեց և որուն ջերմ ու սրտաբուխ յառաջաբանը շարադրեց նոյնինքն Շլումպերժէ: Այսօր Շլումպերժէ դացած է իր մտերիմ բարեկամին կամիանալ յաւերժական հանգիստին ծոցը: Բայց այդպիսի օտար բարեկամներու դէմքը հայ սրտերուն մէջ միշտ կենդանի կը մնայ:

Տիկին Սեվոնի պատմաբան մը շէք հին ասպետութեանց, ալ ինքն իսկ՝ Խաչակրաց շրջանէն կարծես մնացած գործօն ասպետութեան հրեղէն հողի մը:

Երիտասարդ աղջիկ, զրականութեան սիրահար, գործելու աշխոյժով բռնկած, ան իր ճամբան գտեր և իր անձնաւորութիւնը կազմեր էր ազդեցութեանը տակ բոցավառ ու հուժկու յեղափոխական հրապարակադրի մը՝ Ժիւլ Վալէսի (1). և իր պատմութեան «պուրժուա» միջավայրի ողին թօթափելով՝ վճռականօրէն նետուեր էր, նախ իբր աշակերտ և աջակից իր վարպետին, յետոյ՝ անոր մահէն յետոյ՝ իբր անոր գործին շարունակող մը, թշուառներու, չքաւորներու, կեղեքուածներու դատին ի նպաստ յաւիտենական պայքարին մէջ, եւ այդ պայքարին ինքնանուէր ու մեծ մարտիկներէն մին մնաց մինչեւ իր մահը: Ան օժտուած էր զրական տաղանդով, իրեն յատուկ ջիւղուտ, հզօր սրտաշարժ ոճ մը ունէր. կրնար վիպասան մը, զուտ զրական արուեստագէտ մը դառնալ եւ մնայուն գործեր թողուլ. հրայրքը որ իր սկզբնաւորութեան օրերէն իսկ իր մէջ վառած էր՝ իր տաղանդն ու կեանքը ժառանգագուրկներու եւ հարստահարուածներու դատին նուիրելու,

(1) Վալէսի մահուան առթիւ Սեվոնի գրեալ գեղեցիկ էջին Խարգմանութիւնը կուտանք մօր ներկայ թուով:

զինքը միշտ մղեց զրականութիւնը գործունէութեան միջոց, պայքարի գէնք նկատելու. իր յօդուածները արարքներ էին, եւ իր գեղեցկագոյն գործը իր կեանքն իսկ է, ծայրէ ծայր՝ խանդավառ այլասիրութեան, արդարածարաւ եւ արի պայքարասիրութեան կեանք մը: Կը յիշեմ պաշտուած զոր ունեցայ իրեն համար, հեռուէն, առանց զինք ճանչնալու, երբ 1893—94ին եկած էի Փարիզ ուսումնասիրութեանց տարի մը անցընելու, պաշտում զոր ստեղծեր էին իմ մէջս իր յօդուածները, որոնց իւրաքանչիւրը պայքար մը եւ բարեգործութիւն մըն էր. իրեն նուիրուած յօդուածը զոր Պոլսոյ Հայրենիքին զրկեր էի այդ օրերուն, զմայլանքի երգ մըն էր դէպ ի հէքեաթի էակ մը. դէպ ի մարդասիրութեան գինուորուհի՝ տեսակ մը մերօրեայ ժանտ՝ Արքի խլոխտ ու քաղցր դէմք մը: Ամենէն բնական բանն է որ այդպիսի հողի մը՝ Համիտեան կոտորածներուն լուրն առնելուն եւ այդ մասին որոշ տեղեկութիւններ ստանալուն՝ առաջիններէն եղած ըլլայ մեր բզբքտուած ժողովուրդին դատը պաշտպանելու: Ան նախ մեր տառապանքը միայն գիտէր եւ անոր սոսկումն արտայայտած, անոր վերջ դրուիլը պահանջած էր պերճախօս ու յուղիչ բազմաթիւ յօդուածներով. բայց յետոյ ան ճանչցաւ նաև քաղաքակրթական արժէքն այդ տառապող ցեղին, և այլեւս ինքն ալ՝ ինչպէս Շլումպերժէ կամ Մորկան՝ մաքսոցեան ջախջախուած և անիրաւուած հայ ցեղին մէջ մարդկային քաղաքակրթութեան իսկ կոխտուիլը մատնանշելով: Իր հայանպաստ յօդուածները կրնան հատոր մը կազմել: Անոնց վերջիններէն մին ան գրեց՝ Բլոտ Ֆարերի հեռոտ յարձակումներէն զայթակղած՝ Պալքանեան պատերազմի օրերուն, պատասխանելու համար Ֆարերին, բարեկամարար, բայց ուժգնօրէն, թուրք կառավարութիւնը խարանելով՝ առանց թուրք ժողովուրդն ամբողջութեամբ դատապարտելու, եւ մանաւանդ պաշտպանելով զրպարտուած հայ ցեղը, անոր ճշմարիտ դէմքը նկարելով, անոր արժէքին ինչպէս տառապանքին ճշմարտութիւնն ու խորութիւնը փաստելով:

Սեվոնի ու է կուսակցութեան շէք պատկաներ. յեղափոխամիտ ազատ պայքարող մըն էր, մարդկութեան կրօնքի մը առաքեալը, Յիսուսի հարազատ աշակերտը: Կեղե-

քողներու համար ատելութեանն աւելի զօրեղ էին իր մէջ սէրն ու անձնուիրութիւնը դէպ ի կեղեքեալները: Եւ, հակառակ մերթ ընդ մերթ դձուձ զրպարտիչներու կողմէ տարածուած ստալոյ չարախօսութեանց, ի՞նչքան անշահախնդիր, էականօրէն զաղափարապաշտ էր իր հոգին: Հրապուրիչ կին, տաղանդաւոր զրազիտուհի, փայլուն եւ կորովի գործիչ, ան կրնար շքեղ ու հանգստաւէտ կեանք մը ապահովել իրեն համար՝ եթէ միմիայն իր անձնական շահուն նկատումն ունեցած ըլլար: Իր բոլոր ժամանակն և ուժերը բարիք ընելու, հանգանակութիւններ սարքելու, այս կամ այն արդար դատին համար պայքարելու նուիրած, իր հանգստութեանը չէր խորհած երբէք. իր ծերութեան օրերուն իսկ, — ինչպէս լրագիրները գրեցին մահուընէն յետոյ — ան ստիպուած էր շաբաթը տասնըչորս յօդուած գրել՝ ոչ միայն իր զաղափարներն արտայայտելու անսպառ եռանդէն մղուած, այլ եւ իր ապրուստն ապահովելու համար: Այդ մշտական ճիգը ան կը տանէր անվրդով ու խրոխտ հաճոյքով մը, ու գրիչը ձեռքը պէտք է նուազած ըլլալ, յարաբորբոք տենդի կեանքէ մը յանկարծ անցնելով վերջնական հանգստին, ինք որ իր կեանքին մէջ ո եւ է հանգիստ չէր կրցած եւ չէր ուզած ունենալ: Կը յիշեմ իր անկեղծ շուարումը, երբ 1896ին իրեն տարի Պոլսոյ խումբ մը Հայուհիներու գործած մէկ սիրուն գորգը որուն վրայ ոսկի տառերով «Տիկին Սեվոնին» Հայուհիները երախտագէտ» վերտառութիւնը բանած էին. «Ամօթ կը զգամ ընդունելու, կ'ըսէր, ի՞նչ ըրած եմ որ այսպիսի նուէր մը ինձի կ'ընեն»: Ու տարիներ յետոյ, երբ իր սիրելագոյն բարեկամուհիներէն մին, տաղանդաւոր վիպասանուհի Տիկին Կապրիէլ Ռէվալ, աղուոր բանախօսութիւն մը արտասանեց հայկական հարցն ու մշակութիւն վրայ. Սեվոնին անոր կը դրկէր այդ գորգը՝ «Այլ եւս դուն ես, գրելով, որ արժանի ես այս նուէրը պահելու»:

Սեվոնին ոչ միայն իր ժամանակի մեծագոյն հրապարակագիրներէն մին եղաւ, — ոչ ոք մոռցած է, օրինակի համար, 93—94 թուականներուն Ռօշֆորի հետ իր ունեցած մեծագորգ ու շողշողուն բանակոխը որուն մէջ անարկու պարսաւագրողին գիտցաւ դիմադրել ու յաղթել. — այլ և արտասովոր ջէրմութեամբ ու հրապոյրով ատենաբան մըն էր

ան: Ապահովապէս իր ժամանակին մեծագոյն բեմբասացուհին եղաւ Սեվոնին: Առաջին անգամ զինք լսելու առիթն ունեցայ Ժօրժ Պրանտէսի ի պատիւ հացկերոյթի մը, և ապշած ու շլացած մնացի այն բնական, յորդաբուխ, լուզիչ ու հմարիչ խօսքի ուղիւնն որ կը հոսէր կենդանի քնարի մը պէս թրթռացող այդ զմայլելի էակէն. եւ այդ խօսքը ոչ միայն քնքուշ զգացմամբ օծուն էր, այլ եւ արու մտածման մը վրայ կը յենուր ու ձեւին մէջ գրական ճոխութիւն, փայլ ու շնորհ ունէր, եւ ձայնը որ գայն կ'արտաբերէր՝ քաղցր

Տիկին Սեվոնին

ու թաւ էր միայնգամայն, սրտի մը եւ նկարագրի մը միանգամայն արձագանգ: Բայց ամենէն հոյակապ ճառը զոր իրմէ լսած եմ, եւ մին ամենէն վսեմներէն զոր լսած ըլլամ կեանքիս մէջ, այն է զոր Սեվոնին արտասանեց Ռոտէնի թաղման հանդէսին՝ մեծ պատերազմի օրերուն: Այդ ահաւոր շրջանին, Սեվոնին կ'արտայայտէր զաղափարներ որոնց համաձայն չէի կրնար ըլլալ: Ան բոլոր կառավարութիւնները հաւատարապէս պատասխանատու կը նկատէր ազէտին եւ փոխանակ իր երկրին յաղթութիւնը ցանկալու եւ անոր նպաստելու, պատերազմին զաղաբիլը միայն կը ցանկար: Այդ կեցուածքը, սակայն, որ ուրիշներու մէջ անտանելի էր եւ մերթ՝ շահախնդիր նկատումներէ թելադրուած՝ զդուրի,

Սեվոբինի գուտ մարդասիրութեամբ տոգորուած կնոջական հոգիին մէջ՝ բնական կը թուէր ու իր գեղեցկութիւնն ունէր. Սեվոբին մը ուրիշ կերպ չէր կրնար զգալ. եւ թերեւս ալ, այդ դժոխսալին օտերուն, ուր մարդկային «յառաջդիմութեան» հաւատքը կը սասանէր իրար բզբտող մարդագանգուածներու հրէշալին տեսարանին առջեւ, ուր քաղաքակրթութեան դարաւոր ճիգը արեան ջրհեղեղի մը խորն ընկղմելու, նաւարկելու վտանգին մէջ կ'իյնար, պէ՛տք էր նոյն իսկ որ գէթ Սեվոբիններ գտնուէին՝ պատերազմի արհաւիրքն անիծող, ազգերն իրարու դէմ զազաններու պէս արձարկող կիրքերն ու հաշիւները խարանող, հաշտութիւն պահանջող, համամարդկային համերաշխութեան երազին կտոչիլ յամառող... Ռոտէնի թաղուած տեղի ունեցաւ Մէօտոնի կանաչազեղ բարձունքներուն վրայ, մեծ արձանագործին աշխատանոցին առջեւ, որուն կից՝ սիւնաշարժի մը առջեւ, երկու կամարներու տակ, գետեղուած էին իր սքանչելի Ադամն ու Եւան: Արևոտ գեղեցիկ օր մըն էր. Փարիզի ուղեղն ու սիրտը ներկայացնող ընտրանին հոն էր խոնուած. եւ ասա պաշտօնական գորշ ճառերէ եւ մտաւորականներու եղբայրակիցներու հմտալից, սըրտազին, բայց գիտցուած բաներ կրկնող և այդ մեծվախիւռչ լայնատարած թատերարեմին վրայ՝ անգոյն տկար ձայնով՝ հագիւ լսելի դամբանականներէն յետոյ, յանկարծ տիկին Սեվոբին ցցուեցաւ եւ իր յստակ, թրթոռն, ուժեղ ձայնովն ուղղուելով Ռոտէնի հոգւոյն, որ իր մնաք բարովն ըսած, ընդ միշտ թոշելէ առաջ զէպի Անձանօթը՝ կը թուէր սաւառնիլ իր սգաւոր բաքեկամներուն եւ իր հանճարին այրիացած բոյնին վերեւ, ըսաւ անոր թէ ի՛նչքան ինքը, որ մարդակերտ գեղեցկութեան մեծագոյն ստեղծագործներէն մին եղած էր երկրի վրայ, երջանիկ էր որ կ'ազատէր մարդկութեան ներկայացուցած սոսկալի տեսարանէն, այդ տգեղութեան, քրտութեան, վայրենութեան տիրապետութի օրերուն, ուր բոլոր վեհ իտէալները՝ որոնց կը հաւատային մարդասիրութեան ու գեղասիրութեան յարած հոգիները՝ կը խորտակուէին...

Իր վերջին ճառերէն մին Սեվոբին Հայոց համար արտասանեց: Զինադադարի շրջանին էր, Մարաշի կոտորածէն յետոյ. Լիլ ակէջուտաւ ար լ'օմէն խնդրած էինք կազմակեր-

պել բողոքի միթինկ մը, որ տեղի ունեցաւ Ֆէրտինան Պիլիսոնի նախագահութեան տակ, եւ ուր խօսեցան Փօլ Փէնլըվէ եւ Վիքթոր Պէրար ու կարդացուեցան նամակներ Լորտ Պրայսի, Կարտինալ Մերսիէի, Տընի Բոշէնի, Լուծձաթթիի, Վանտերվէլտի, Լէոփոլտ Ֆալրի եւ ուրիշ կարեւոր անձնաւորութեանց. Սեվոբին, որ, արդէն տարիքոտ, գիւղը քաշուած, քիչ կ'երեւար հաւաքումներու մէջ, ընդունեցաւ սակայն մեր խնդրանքը՝ զալ անգամ մը եւս բարձրացնելու իր ձայնը, պահանջելու համար որ վերջ գտնէ Դաշնակիցներու յաղթանակէն իսկ յետոյ Հայերու ջարդի այլանդակ խաղքութիւնը: Հաւաքումին ամենէն փայլուն, ամենէն յուզիչ խօսքը՝ իրը եղաւ. սպազութիւնը որ տպուած է երեկոյթին եկած նամակներն ու արտասանած ճառերը բովանդակող զբքոյկի մը մէջ, հապճեպ ու անխնամ կերպով կատարուած, իրմէ չսրբագրուած, տժգոյն ու անկատար զաղափար մը միայն կուտայ այդ հոյակապ ճառին վրայ. անոր մէջ անիկա արտայայտեց իր ցաւն ու ամօթը՝ որ տարիներէ ի վեր իրեն պէս խուժը մը մտաւորականներու մղած ամբողջ պայքարը հայ ժողովրդի դատին համար, այդ խայտառակ արդիւնքին յանգած ըլլար, նոյն իսկ այդ մեծ պատերազմէն յետոյ, որուն համար կ'ըսէին թէ կեղեքեալ ազգերու ազատման ի նպաստ կը մղուէր: Ըսաւ անգամ մը եւս իր յարգանքը Հայ ազգին համար, «Արուեստագէտ Հայաստանին, Բանաստեղծներու Հայաստանին, Հայաստանին՝ ուր հրաշակերտ գորգեղու մէջ խոնարհ բուրգն իսկ սքանչելի բոնուածքի մը մէջ այնպէս կը փողփողի, կ'երանդաւորուի, կը դաշնաւորուի որ մետաքսի հոգին կ'առնէ, գոհարեղէններով ու նրբահիւտ առարկաներով գեղազարդուած Հայաստանին, այդ գերագանցապէս արուեստագէտ Հայաստանին որ թերեւս կենդանի մնացած է այդքան աղէտներէ յետոյ՝ որովհետեւ բաց ի իր քաջութենէն ու մարտիրոսութենէն, ան աշխարհիս սքանչելի օրինակ մը տուած է ապացուցանելով թէ բուն ուժը ոչինչ է մտածութիւն քով որ կը դիմանայ, կամքին քով որ կը յամառի...»: Եւ վերջացուց իր կեանքին նշանաբանը եղող առաքելական անխախտ սկզբունքին արտայայտիչ տեսակ մը աղօթքով. «Ես կը հաւատամ Արդարութեան մը, որ գրուած է. կը հաւատամ ժողովրդական խղճի մը որ պիտի

ածի. կը լուսամբ բաներու որ անխուսափելի կերպով պիտի պատահին, եւ որ պիտի ստիպեն պատերազմը, իր ռազմամթերքը, իր պահեստները, իր էնթրիկները, իր շահերը, իր փառամոլութիւնները, իր ոճիրները՝ անհետանալ Արդարութեան յաղթանակին մէջ. կը հաւատամ որ բոլոր ազգերն այն ատեն պիտի ազատագրուին իրենք իրենցմով կամ իրենց դրացիներուն ձեռքով, ուժովն այն ամէն բաներուն զոր մարդ կարող է իրականացնել երբ կը կամենայ. կը հաւատամ որ այդ Արդարութեան օրը պիտի հասնի եւ ոչինչ պիտի կարենայ դայն կասեցնել»)

Այս հաւատքին մէջ, ան իր ամբողջ կեանքի ընթացքին՝ վառելէ յետոյ իբր կերոն մը ուղղաբերձ ու մաքուր, իր շուրջ շերտութիւն ու լոյս սփռելէ յետոյ, իրիկուն մը՝ խաղաղիկ՝ իր մտերիմներուն գիրկը՝ իր գիւղական առանձնոցին մէջ՝ քաղցրօրէն մարեր է:

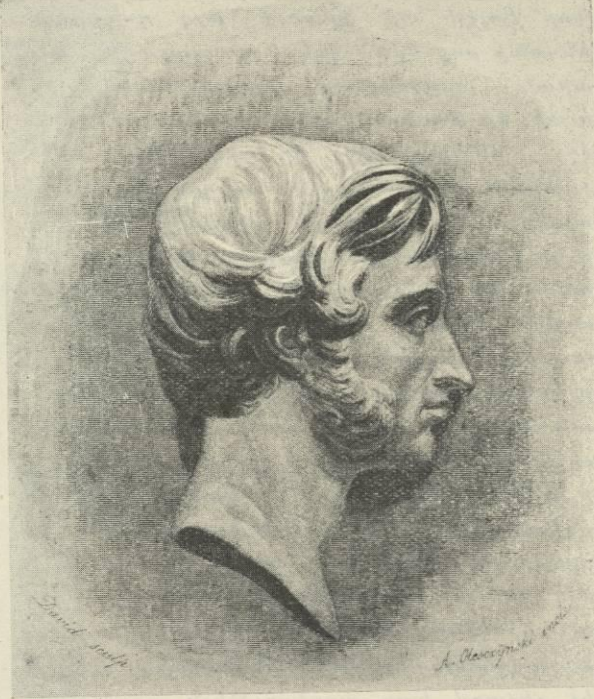

Ատամ Միքիէվիչ, որուն յուշարձանը կանգնուեցաւ քանի մը ամիս առաջ Ալմայի հրապարակին վրայ, ինքն ալ եղաւ ասպետ մը, Հայրենասիրութեան ու Քնարերգութեան ասպետը, շղթայակապ Լեհաստանի Առաքեալ - Ասպետը:

Ան ոչ միայն Լեհաց ու թերեւս բոլոր սլաւ ցեղերու մեծագոյն քնարերգակն է եղած, այլ աւելին, երեք լուծերու տակ կքած իր ազգին բողոքին, պայքարին ու վերականգնուծի հաւատքին անձնաւորումը, ճշմարտապէս եւ ամբողջապէս «ազգային բանաստեղծը»:

Ան, նախ, իր հանճարի եղբայր Շոփէնին հետ, իր գործին գեղեցկագիտական բարձր արժէքով իր ժամանակի միջազգային մեծագոյն մտաւորականներէն մին հանդիւանալով, ոչ միայն Լեհական գրականութեան զարգացման ու բարձրացման հզօրապէս նպաստած է, այլ եւ իր գործին համաշխարհային ճանաչելիութեամբ լեհ ազգին իր գերութեան մէջ կենդանի, բեղմնաւոր ու զօրեղ մնացած ըլլալն ապացուցած է: Ան իր բանաստեղծական հրաշունջ արտադրութիւններով, զլիսաւորապէս Նախախայրեր թատերական քերթուածով եւ կրափնա վիպերգով, արժարժած է իր հայրենակիցներուն հաւատքն իրենց հայրենիքի վերականգման, եւ բնութեան դէմ իրենց

պայքարին մէջ զանոնք զօրացուցած է (1830ի ապստամբութեան մէջ մեծ դեր կատարող էմիլիա Փլաթերը կրափնայի հերոսուհիէն ներշնչուած էր). Այդ ապստամբութեան ջախջախումէն յետոյ, Միքիէվիչ, որ արդէն իսկ ատկից առաջ Վիլնայի մէջ բանտի ու Մոսկուա աքսորի կեանքը ճանչցած էր, հալածանքներու տակ ճգմուած Լեհաստանէն հեռացող ու օտարութեան մէջ ցրուող հայրենասէր բազմաթիւ գաղթականներուն հետ, ելաւ հայրենիքէն եւ եկաւ Փարիզ, ուր մնաց երկար ատեն եւ շարունակեց աւելի լայն ու բուն

Ասամ Միքիէվիչ
(Մետայլ՝ Տափիտ տ'Անժէի)

ձեռով Լեհական հայրենասիրութեան բանաստեղծ-առաքեալի իր դերը, խօսքով, զրնով ու գործով. արտադրեց նոր քերթուածներ որոնք ամբողջ Լեհ ժողովրդին մէջ լատալ կը բերէին մեծ ոգեւորութիւն եւ որոնց ոմանց Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը փարիզեան կարեւորագոյն հանդէսներուն մէջ հրատարակուելով իր անունը համաշխարհային յարգանքի լուսապսակով մը ճաճանջաւորեցին: Բարեկամն ու ընկերը եղաւ ժամանակին մեծագոյն ազատամիտ Ֆրանսացի խորհողներուն,

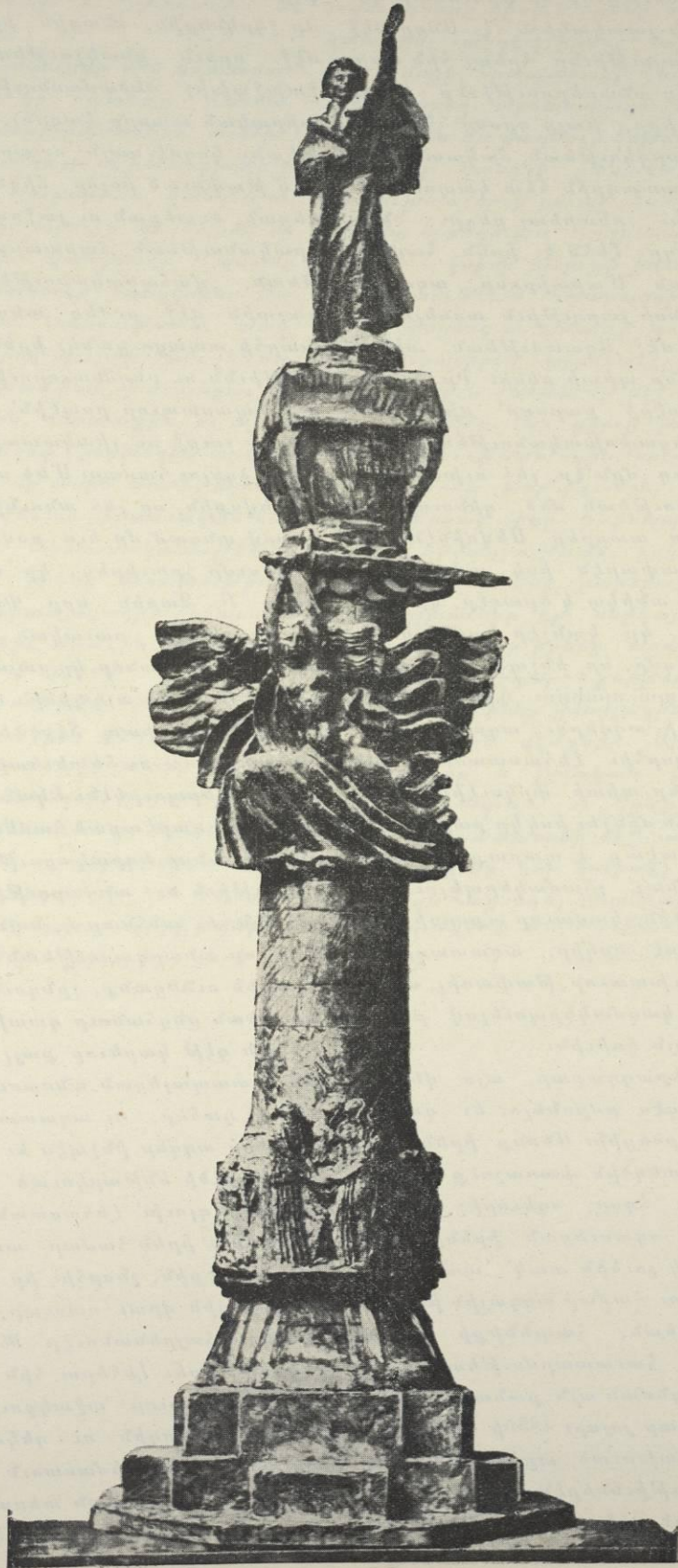
զրազէտներուն եւ բանաստեղծներուն, որոնք իրեն Բոլէժ տը Ծրանսի մէջ սլաւ զրականութեանց դասաւանդութիւն մը յանձնել տուին, եւ իր դասերուն մէջ, ուր կը խոնուէր փարիզեան ընտրանին, ան Աստուծոյ, Հայրերենիքի եւ Ազատութեան երրեակ նուիրականութեանց միաձոյլ հաւատքի մը պերճախօս ու խանդավառ ուսուցումով՝ կը յափշտակէր, կը դմալլեցնէր ունկնդիրները եւ իր հայրերենիքին ու իր անձին հանդէպ համակրութեան, սքանչացման, սիրոյ հոսանք մը կը յարուցանէր: «Մենք զինքը երբեմն մարդէ աւելի բարձր տեսանք, կը զրէր Միշլէ՝ ակնարկելով անոր Բոլէժ տը Ծրանսի այդ դասերուն, կենդանի բոց մը, — վսե՛մ ու ցաւաղին տեսարան, — արցունքներ՝ փայլակներով խոնուած, կը թափառէին իր արիւնոտ աչքերուն մէջ...»: «Միցքիէվիչ, կը զրէ Ռընան, հին դարերուն հետ թաքուն հաղորդակցութեան կապեր ունէր, որ զինքն անցեալի Տեսանող մը կը կացուցանէին: Բայց միանգամայն Տեսանող մըն էր ապագային: Իր ցեղին կը հաւատար, բայց կը հաւատար մանաւանդ աստուածային սպիտի որ կը բորբոքէ ամէն ինչ որ կեանքի շունչը կը կրէ. եւ բոլոր ամպերուն մէջէն կը տեսնէր փայլուն ապագայ մը ուր խեղճ մարդկութիւնը պիտի մխիթարուի իր տառապանքներէն»: Իր կեանքի այդ փարիզեան շրջանին է որ Միցքիէվիչ զրեց իր ֆոլոնիացի Ուստաւորին Գիրքը, Աւետարանի ոճով վեհաշունչ ու խիզախ քնարերգական արձակի էջերու շարք մը, որ իր միտտիքական ազատականութեան ինքնատիպ ու յուզիչ շեշտով խոր ազդեցութիւն գործեց ոչ միայն լեհ հայրենասէրներուն, այլ եւ ֆրանսական մտաւորականութեան, մասնաւորապէս Մոնթալամպերի, Լամընէի պէս ազատամտ կաթոլիկ մեծ խորհողներու վրայ, որ զինքն իրենց վարպետը հռչակեցին. Լամընէ, որ այդ գրքէն ներշնչուելով շարադրեց իր սքանչելի Հաւատացեալի մը խօսքերը, ֆոլոնիացի Ուստաւորներու Գիրքին հրատարակումէն քանի մը օր առաջ անոր մասին կը զրէր. «Բիշ օրէն լոյս պիտի տեսնէ փոքր հատոր մը Միցքիէվիչի, որ անվիճելի կերպով առաջին բանաստեղծն է մեր ժամանակին: Զմայլելի բաներ կան այդ գրքին մէջ... Հաւատքի եւ ազատութեան այդպիսի մաքուր արտայայտութիւն մը հրաշալիք մըն է մեր ստրկութեան

եւ անհաւատութեան դարուն մէջ»: Եւ Ժօրժ Սան զինքը կէօթէի եւ Պայրընի քով կը դնէր՝ ժամանակին օտար մեծ բանաստեղծներուն նուիրած իր հատորին մէջ:

Գրելով ու խօսելով չշատացաւ Միցքիէվիչ, փորձեց գործել: Դառնացած, Միցքիէվիչ կոչ մ'ուղղեց Պապին, հրաւիրելով զայն գլուխ կանգնիլ Ազատութեան համար զինուորագրուած միջազգային լեզէոնի մը կազմութեան՝ որպէսզի ան Լեհաստանի ազատագրման համար պայքարի. Պապը ոչ մէկ քայլ առաւ այդ ուղղութեամբ: Կեանքին վերջերը զնաց Պոլիս եւ հոն, հաւանութեամբ Թուրքերուն, որ իրենց մեծ սոսիս Ռուսիոյ սարսափէն՝ լեհասէր էին դարձած, աշխատեցաւ կազմելու լեհական լեզէոն մը որ, ինչպէս այն հերոսական լեհ լեզէոնը որ մասնակցած էր պատերազմներուն Լեհաստանի ազատագրումն իր ծրագիրներուն մէջ արձանագրած Նափոլէոն Ա.ին, մասնակցէր ապագային Ռուսիոյ դէմ մղուելիք պատերազմներու, եւ այդ պատրաստութեանց մէջ, պատնէշին վրայ ինկող զինուորի մը նման, վախճանեցաւ, 1855ին, այն տարին իսկ երբ կը սկսէր Խրիմի պատերազմը, ուր Ծրանսացւոց, Անգլիացւոց, Սուրտենիոյ իտալական բանակին եւ Թուրքիոյ հետ՝ լեհական կամաւորներ ալ մասնակցեցան արգարեւ Ռուսիոյ դէմ պատերազմին, — ինչպէս լեհական լեզէոն մը պիտի մասնակցէր քանի մը տարի յետոյ Աւստրիոյ դէմ Իտալացւոց մղած ազատագրական պատերազմին, ինչպէս որ, վերջ ի վերջոյ, 1914—18ի համաշխարհային պատերազմին՝ Դաշնակիցներու կողքին լեհական լեզէոն մը պիտի զար կուռիլ, եւ այս անգամ պիտի ձեռք ձգէր լեհ ազգային դատին յաղթանակը:

Ներշնչման, նուիրման, պայքարի կեանք մը ամբողջ, վերին զեղեցկութեամբ մը մեծաշող:

Միցքիէվիչի քերթողական գործը, իբր ամբողջութիւն, զուտ մտածման եւ արուեստի տեսակէտով, կէօթէի, Լէօփարտիի, Պայրընի, Շէլլիի, Հիւլօի, Հալսէի գործին չի հաւասարիր, — բաց ի ինչ ինչ քնարերգական ու զիւցագներգական էջերէ որ իր քնարը մեծագոյն քնարներու բարձրութեանը կը հասցնեն: Ան չափազանց լեհական է, ան ծայրայեղօրէն տիրապետուած է իր ազգին ցաւով, ու իր քիչ մասերուն մէջ ունի այն համա-

Միգրիեվի Յուշարձանը

մարդկային տարողութիւնը որ արուեստի գերագոյն գործերուն յատկանիշն է: Անոր մէջ կը վերերեւայ մտայութիւնը հրեայ հին մարգարէներուն, որոնց քնարերգութիւնը աւելի եւս հզօր էր քան իրը, բայց որոնց համար՝ ինչպէս իրեն՝ մարդկութեան ճակատագիրը իրենց ցեղին ճակատագրին հետ կապուած է: Նոր ժամանակներու «ընտրեալ ցեղը», «նախասահմանեալ ցեղը» լեհն է. իրեն համար, ան է Ազատութեան Մարտիրոսը, ազգերու Քրիստոսը, եւ անոր յարութիւն առնելովն է որ մարդկութեան մէջ Ազատութեան տիրապետման թուականը պիտի սկսի: Իր հաւատացեալ հայրենասէրի քարոզը՝ միատեքականութեան ու յեղափոխականութեան տարօրինակ խառնուրդ մըն էր. լեհ ուխտաւորը մարդկային ազատութեան մեծ զինուորն էր իրեն համար: Շատ տարբեր Սեփոնէն, որ պատերազմի գաղափարէն իսկ պժգանք ու սոսկում կը զգար, անիկա կ'երագէր, կը բաղձար, կը գուշակէր, կը կանչէր համերոպական մեծ պատերազմը, որ, ինչպէս որոշապէս գրած է լեհ Ուխտաւորներու Գիրքին մէջ, պիտի մղուէր զերի ազգերու ազատագրման համար եւ որու շնորհիւ լեհաստանն ու ամբողջ մարդկութիւնը պիտի փրկուէին բռնութեան խաւարէն: Ան մինչեւ իսկ կը քարոզէր որ լեհ հայրենասէրը պէտք է պարտք նկատէր հայրենիքէն հեռանալ՝ չհամակերպելու համար բռնակալ լուծին, կամաւոր աքսորի ճամբան բռնել եւ երկրէ երկիր, ազատագրուելիք հայրենիքին ուխտաւոր, թափառիլ, պատրաստուելով ու կազմակերպուելով բռնութեան դէմ գերագոյն կռիւին:

Լեհերը, բարեբաղդաբար, այս վերջին խորհուրդը տառապէս ըմբռնելու եւ գործագրելու սխալը չգործեցին: Անոնք իրենց ազգային մեծ բանաստեղծին փառաշուք ու մաքուր կեանքէն եւ հզօր, ոգեւորիչ, հաւատարմարժ գործէն օգտուեցան իրենց վրայ ծանրացող երբեակ լուծին տակ՝ պահպանելու եւ զարգացնելու համար ազգային խրոխտին քնադիտակցութեան, հայրենիքի գաղափարին անայլայլ հաւատարմութեան զգացումը եւ վերականգնման այն քանանգրդուելի որքան համբերատար յոյսը: 1830ի — ինչպէս եւ 1863ի — ջախջախուած, արիւնի մէջ խեղդուած ապստամբութիւններէն յետոյ, տրուած որոշ պայմաններուն մէջ ազէտի միայն յան-

գելու դատապարտուած նմանօրինակ փորձ մը չկրկնեցին, մնացին իրենց՝ հայրենիքին մէջ որուն բնակչութեան շարունակեցին ջախջախիչ մեծամասնութիւնը, էական ու տիրական տարրը կազմել, բռնակալ տէրութեանց կողմէ զայն օտարացնելու նպատակով թափուած բոլոր ճիգերուն դէմ մաքանեցան, ձգտեցան ու յաջողեցան արուեստից, գրականութեան, ճարտարարուեստի, գիտութեան, վաճառականութեան միջազգային դաշտին մէջ ուժեղ տեղ մը գրաւել եւ աշխարհի ապացուցանել իրենց ազգին կենդանութիւնն ու բեղմնաւորութիւնը, եւ սպասեցին նպաստաւոր բողբոջին՝ իրենց արդար երազին լուրջ ու լիակատար իրականացումը ձեռք ձգելու համար: Մեծ արուեստագէտ Փատերեկսփին, որ լեհ անունին վրայ՝ իր հանճարով անգամ մը եւս բովանդակ աշխարհի հիացումը հրաւիրեց, կը պատասխանէր Նիքօլա Բ. Չարին երբ Փեթերպուրկի մէջ՝ պատերազմէն բաւական տարիներ առաջ՝ այդ վերջինն անոր կը յայտնէր թէ հպարտ էր որ Ռուսիա այդպիսի արուեստագէտ մը ունի, «Վեհափառ Տէր, ես Ռուս չեմ, Փոլոնիացի եմ», ու հետեւեալ օրն իսկ կը մեկնէր Փեթերպուրկէն: Եկաւ իրապէս Միցքիէ-վիչի մարգարէացած համերոպական պատերազմը, անոր եզրակացութեան մէջ՝ անարդարութիւն ու արդարութիւն խառնուած երեւցան. եւ անհնար է, նոյն իսկ Հայոցս համար, որ անարդարութեան ամենէն կսկծալի բաժինն ունեցանք, չընդունիլ որ ան Ազատութեան ընդհանուր դատին եթէ ոչ ամբողջական գէթ կարեւոր քայլ մ'առնել տուաւ. անով տապալեցան անսասան կարծուած բռնակալ գահեր, եւ ազատագրուեցան խուճար մը գերի ազգեր ինչպէս եւ ինչ ինչ անգերու օտար լուծի ենթարկուած հատուածներ, եւ ատոնց ի գլուխ՝ լեհաստան տեսաւ, շնորհիւ դէպքերու իրեն համար առած բարեբաստիկ դարձուածքին, շնորհիւ իր ժողովուրդին հայրենի հողին վրայ ստաւար, հզօր ու հաւատաւոր, հայրենանուէր մնացած բլլալուն, շնորհիւ նաեւ լեհերու հին բարեկամ Ճրանսայի մասնաւոր աջակցութեան, եւ իրենց իսկ ժողովուրդին ու ղեկավարներուն ցոյց տուած այնքան իմաստուն որքան արի ընթացքին, լեհաստան տեսաւ իր երեք մասերը գերութենէ փրկուած, նորէն իրարու

միացած, նորէն անկախ ու բարգաւաճ Տէ-ղովուրդները գիտեն իրենց պարտքը լիովին բուծելն մը դարձած:

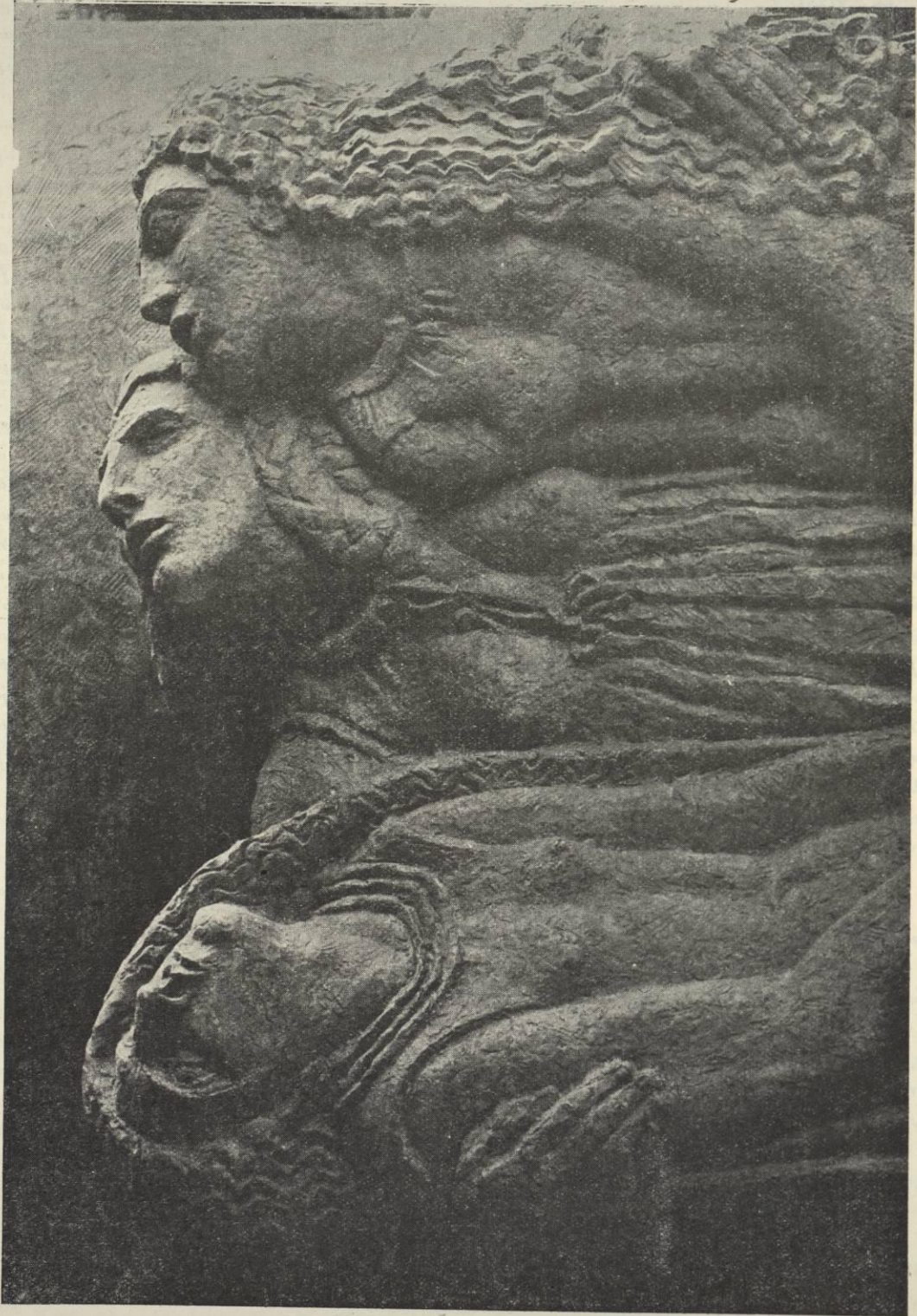
1899ին, լեճ ժողովուրդը մեծ դժուարութեամբ հաւանութիւն կը ստանար, բանաստեղծին ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ, վարչաւայի և Քրաքովիայի մէջ Միցքիէվիչի ի պատիւ մէկ մէկ յուշարձան կանգնելու, քայց հաւանութիւն կը տրուէր պլումանով որ յուշարձանը պիտի կանգնուէր առանց որ ունէ ճառ արտասանուէր հանդէսին: Ուտիկանական խիստ հսկողութեան տակ, ծայրայեղ սեղմումներով պաշարուած, լեճ ժողովուրդը, լուռ, ինքնամիտի, խոնուեցաւ իր հանճարին, պալքարին, հաւաքին ու լոյսերուն անձնաւորումն եզոզ քերթողին արձաններուն շուրջ: Քանի մը ամիս առաջ, Ալմայի հրապարակին վրայ, լեճ ու Քրանսական կառավարութեանց ու մտաւորականութեանց ներկայացուցիչները իրենց ուրախութիւնը հպարտութեամբ կ'արտայայտէին Լեհաստանի մարզարէին ազնիւ երաչին լիակատար իրականացումը տօնախմբելով:

Լեհաստանի յարութիւնը խորհրդանշական տարողութիւն ունեցող դէպք մըն է արդարեւ Պատերազմէն առաջ, շատեր անհնար կը կարծէին երեք մեծագոր կայսրութեանց թաթին տակ անդամատուած ու ճղմուած Լեհաստանին միացումն ու վերականգնումը, և սակայն այդ դէպքը անգամ մը եւս ապացուցուց որ Ազատութեան դատը վերջ ի վերջոյ սահմանուած է յաղթանակելու, երբ գերի ժո-

կատարել հանդէպ իրենց հայրենիքին:

Ալմայի հրապարակի յուշարձանը գործն է հանճարեղ արձանագործ Անթուան Պուրտէլին: Ան կը կազմուի կոթողէ մը սրուն կատարը կը կանգնի բանաստեղծ-առաքեալը իր «ուխտաւոր»ի ցուպը ձեռքը, երկրէ երկիր իր պանդուխտ հայրենակիցներուն հաւատքի և կոխի քարոզը խօսող, Լեհաստանի և Ազատութեան շտաբազգի բարեկամները ցնցել փորձող ու զանոնք գործօն աջակցութեան հրաւիրող հայրենասէրը, զմայլելի կեցուածքի մը և ժեսթի մը մէջ: Կոթողին մէջտեղը հոլաթեւ կը ցցուի լեհական ինքնապաշտպանութեան ոգին, սուրի մը կառչած՝ որ կը թուի խորհրդանշել յամառ ու պլքկուած երկար ճիգը ինքնապահպանման, բողոքի և զիմադրութեան, իսկ կոթողին ոտքը կը զարդարեն վեց բարձրաքանդակներ, որոնց գլխաւորը կը ներկայացնէ երեք Լեհաստանները որ իրենց ազատագրումը ծանուցանող մարզարէ-քերթողին կը յառեն, դէպ ի վեր, իրենց զմայլագին, երախտազէտ ու օրհնարան դէմքերը: Այդ յուշարձանին լուսանկարը, և լեհական ինքնապաշտպանութեան Ոգւոյն ու Երեք Լեհաստաններուն (աշխատանոցի մէջ հանուած) վերարտադրութիւնը, զոր Պուրտէլ ինքն իսկ հաճեցաւ մեզի հաղորդել Անանիտին համար, կը հրատարակենք այս թիւին մէջ:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Յուշարձան Միգրիեկիչի. — «Ազատագրումը երեք կենսականները զմայլագին կը ծախողունեն իրենց մարգարէ բանասեղծը
 որ ազատագրուի մարտագու. Եսիկեց»:

Վ Ի Լ Լ Ի Ն Ե Ր Ո Ւ Լ Ի Ճ Ը ⁽¹⁾

Պ Ա Լ Լ Ա Տ

Ով որ ալ ըլլաս, գուն որ Նովոկրտոսէ-
քի մօտերը կը ճամբորդես, ճիերդ կեցս'ւր
Փլիւզինիի անտառին մուտքը, եւ գիտէ՛
Սուիթէզը:

Սուիթէզը, ահա Սուիթէզը, իր փայ-
լուն պատաններով, ինչպէս՝ երկնային
մարմին մը անհուն՝ թանձր ու սեւ գօ-
տիով մը շրջապատուած, եւ ողորկ ինչպէս
սառսյցի ստուար հասուած մը:

Եթէ գիշերն անոր մօտենաս, ճակատդ
գէտի լիճը դարձուցած, գլխուդ վրայ
աստղեր, սօքիդ տակ աստղեր, եւ երկու
համանման լուսիններ պիտի երեւան աչքիդ:

Որոշ չգիտնալով թէ ասպակեայ գա՛շա
մըն է որ քու սօքիդ տակէն կը բարձրա-
նայ մ'ինչեւ երկինք, եթէ ոչ երկինքն է որ
մ'ինչեւ քեզ խոնարհեր է իր թափանցիկ
գո՛րէթները:

Աչքդ չկարենալով զանազանել խարիս-
խը կատարէն, ինքզինքդ մ'իջոցին մէջ առ-
կախ կը կարծես՝ շափուլայ անդունդի մը
մէջանդ:

Այսպէս, երբ օրը գեղեցիկ է, աչքդ
պիտի հմայուի գիշերուան այդ խաբէու-

թենէն. բայց գիշեր ասեն Սուիթէզին մ'օ-
տենալու համար՝ պէտք է մարդոց ամենէն
անվահերն ըլլալ:

Որովհետեւ Սասանը հոն տարօրինակ
հանդէսներ կը սարքէ, ուրուականներ հոն
իրարու կը բաղխին մեծաշօխագ ... կը գո-
ղամ երբ ծերունիներն ասիկա պատմեն, ու
մեր գիշերային հաւաքմանց մէջ չեմ հա-
մարձակիր ասոնց վրայ խօսիլ:

Շատ անգամ, ալիքներուն տակէն մեծ
քաղաքի աղմուկ մը կը լսուի, սրմէ յետոյ
մուխ ու բոցեր կը տեսնուին. կոիւներու
ժխոր մը կը լսուի, կամայցի աղաղակներ,
մահազանգին թհդիւնն ու զէնքերու շա-
ջիւնը:

Յանկարծ մուխը կը փարատի, ժխորը
կը հանդարտի. մ'իայն ափունքներուն վրայ
կը լսուի կուենիներու սօսափիւնը, շուրին
մէջ աղօթքներու մրմունջը եւ կանանց սղ-
բադին պաղատանքներու հեծիւնը:

Ի՛նչ են ասոնք. ամէն ոք ատոր վրայ
իր ուզած ձեւով կը խօսի, բայց ոչ ոք խօ-
րը թափանցած է. շատ մը զրոյցներ կան
այդ մասին ժողովուրդին մէջ, բայց ի՛նչ
պէս ճշմարիտը զանազանել առասպելէն:

Փլիւզինիի իշխանը, որուն նախահայ-
րերը տէր եղած էին Սուիթէզին, շատոնց

(1) «Վիլլի»ներ կիրումացուց ծովահա-
ւերն եմ (sirène):

ի վեր կ'երազէր այդ գաղտնիքին թափանցել, եւ ամենուրեք տեղեկութիւն կը հաւաքէր:

Պատրաստութիւններ տեսնել կը հրամայէ մերձակայ քաղաքին մէջ եւ ահագին գումարներ կը ծախսէ. երկու հարիւր ոտնաչափ ուռկան կը գնեն, նաւակներ ու նաւեր կը համարիմբեն:

Ես հոգ տարի նախազուշացնել որ այսպիսի գործի մը մէջ՝ լաւ էր է'ն առաջ Աստուծոյ դիմել. շատ մը եկեղեցիներու մէջ պատարագ մատուցուեցաւ, եւ Սիովնի քահանան եկաւ անձամբ:

Նաւերէն մէկուն վրայ ելաւ, փայլուն շուրջառ մը հագաւ, խաչակնքեց, շուր սրկեց, աշխատանքներն օրհնեց ու նուիրագործեց: Իշխանը նշանը կուտայ, նաւակներն ավուռքէն կը հեռանան, ուռկանը շուրերուն մէջ աղմուկով կը մ'ըրծի ու կը սուզի:

Կը սուզի ու նոյն իսկ սունկերը հետը վար կը քաշէ, այնքան խոր է լիճը. չուանները կը սրկուին, կը թրթուան, ուռկանը կը յառաջանայ անձայն. յաջող թէ անյաշող պիտի ըլլայ ձկնորսութիւնը:

Հիմայ ցանցը նաւուն վրայ կը տարածեն, եւ ուռկանին մնացորդը կը քաշեն վեր. ըսե՛մ՝ ինչ հրէշ դուրս բերած են լիճէն. եթէ նոյն իսկ ըսե՛մ, ոչ ոք պիտի հաւատայ:

Պիտի ըսե՛մ՝ սակայն... Այդ հրէշը՝ կենդանի կին մըն է, գունազեղ երեսով, ժըպտուն շրթներով, կապոյտ շուրերուն մէջ թաթխուած գունատ վուշէ մազերով: Կ'իջնէ լճափը. եւ, մ'ինչդեռ ոմանք քաջաբար կը փախչին, մ'ինչ այլք տարտափէն քարացած կը թուին, կը ըսե՛մ՝ սա քաղցր խօսքերը որ իր բերնէն կը հասին.

«Երիտասարդներ, դիտէ՛ք որ մ'ինչեւ հիմայ ոչ ոք իմ շուրերուս վրայ նաւակ մը պաշտպան է առանց պատժուելու: Այս լիճն անյատակ անդուռներ կը ծածկէ եւ այդ անդուռները կուլ կուտան յանդուռն ձկնորսը:

«Եւ դուն՝ խիզա՛խ իշխան, եւ դուք, իր

ընկերները, ամենքդ ալ հեղձամ'ահ պիտի ըլլայիք. բայց այս կալուածը մեր նախահօրը կը պատկանի, մեր արիւնն է որ ձեր երակներուն մէջ կը հոսի:

«Թէպէտ եւ դուք պատժուելու արժանի եղաք, սակայն է'ն առաջ Աստուծոյ դիմեցէք, եւ Աստուած իմ բերնովս ձեզի կը յայանէ խորհուրդներն ու հրաշալիքներն այս անդուռներէն:

«Այս ավուռքներուն վրայ ուր այժմ աւազը տարածուած է, ուր շուրերու շուշանն ու կնիւնը իրենց գլուխը կը հակեն ձեր խուսափուկ թեւձակներուն ճիգին տակ, ատենով մեծ քաղաք մը կը բարձրանար:

«Սուիթէզ, որ ժամանակաւ հռչակաւոր եղաւ իր պատերազմիկներուն քաջութեամբ որքան իր ազջկանց գեղեցկութեամբ, դաւրերէ ի վեր կը ծագկէր Թուհանի իշխաններուն մականին տակ:

«Անտաններու այս սահմանադիժը՝ դիտողին աչքը դեռ չէր արտմեցնէր. արգաւանդ գաշտերուն մէջէն, կը տեսնուէին այսպեղէն պարիսպները Նովոկրոտէքի, որ այն ատեն մայրաքաղաքն էր Լիթուանիոյ:

«Անգամ մը, Ռուսիոյ Չարը հզօր բանակով մը եկաւ հոն յանկարծակիի բերաւ ու պաշարեց Մենտոք թագաւորը. ամբողջ Լիթուանիան՝ իր իշխանները վտանգի մէջ տեսնելով՝ դողաց:

«Հեռաւոր տեղուանքէ իր ռազմիկները կանչել կարենալէ առաջ, Մենտոք գրեց իմ հօրս՝ Թուհա'ն, շու'ա՛՝ ասպետներդ հաւաքէ՛՛ ու եկո՛ւր մայրաքաղաքը պաշտպանելու:

«Արքային նամակը հազիւ ստացած, Թուհան հրաման կ'արձակէ, ու հինգ հազար ասպետներ կը ներկայանան, ամենքն ալ լաւ զինուած եւ իրենց առո՛յգ երիվարներուն վրայ հեծած:

«Փողերը կը հնչեն, գունդը կը քալէ, Թուհաններու դբօշը կը դողայ մեծ գրան տակ. բայց Թուհան յանկարծ կանգ կ'առնէ բազուկները գալարելով ու վազելով իր գլխակը կը գամնայ:

«Ու կ'ըսէ ինձի՝ Կրնա՞մ իմ հպատակներս զսհել՝ օտարը սրաշարումէն ազատելու համար: Գիտես որ Սուրբութեղը մեր կուրծքերէն գատ պատուար ու մեր սուրբէն գատ սրաշարուան չունի:

«Եթէ իմ փոքր բանակս երկու մասի բաժնեմ, օգնութիւն մը չեմ կրնար բերել իմ ազգականիս. իսկ եթէ ամենքս ալ գաշար իջնենք, ի՞նչ պիտի ըլլան մեր ազջիկներն ու կիները:»

«— Հա՛յր, պատասխանեցի, քու վախճանը է. գնա՛ ուր որ փառքը քեզ կը կոչէ, Աստուած մեզ պիտի սրաշարունէ. այս գիշեր երազիս մէջ տեսայ հրեշտակ մը որ քաղաքին վերև կը սաւառնէր:

«Ասիկա Սուրբութեղի չորս բոլորը իր սուսերին փայլակով շրջանակ մը գծեց և գայի իր սակի թեւերով ծածկեց, ըսելով ինձի՝ Յորչափ դուրսը մնան էրիկմ'արգիկ, ե՛ս պիտի սրաշարանեմ՝ կիներն ու ազջիկները:

«Թուճան համարուեցաւ ու գնաց իր բանակին գլուխն անցաւ: Բայց երբ դժնեատեսիլ գիշերը եկաւ իջաւ, լսեցինք հեռուէն սոսկալի ժխոր մը, գէնքերու և ճիւղարներու ազնուկ մը և Ռուսիոյ հուրան:

«Բաբանները կ'սրտան, գանբու բեկորները կը փլչին, նետերու կարկուտ մը քաղաքին վրայ կը տեղայ. ծերունիները, սարսափահար մայրերը, կոյսերը, երախտները գէպի գզեակը կը պանան:

«Գուները գոցեցէք: Վա՛յ մեզի. Ռուսիա մեր վրայ կը խուժէ: Ա՛հ, լաւագոյն է որ մեռնինք. ամենքս ալ ինքզինքնիս սպաննենք. աւելի լաւ է մահը քան անպատուութիւնը:

«Իսկոյն յուսահատութիւնը կը յաջորդէ սարսափին. գանձերը կը գիզեն, կը բերեն փայտ ու կրակ, ու կը լսուի ահաւոր ձայնը որ կ'ըսէ.

«Անէ՛ծք այն կիներուն, անէ՛ծք այն ազջիկներուն որ պիտի չհամարձակին մեռնիլ»: Վայրկեան մը ջանացի հակառակիլ. գո՛ւր ընդգլխութիւն. ոմանք, ծանկի եկած, իրենց վիզը գէպի գլխատակուծը

կ'երկնցնէին, ուրիշներ տապարը կը բերէին:

«Ոճիրը մեր գուռն է. պէ՛տք է Ռուսները կանչել ու անարգ շղթաներն ընդունիլ, կամ ամբարիշտ անճնատարմութեամբ մը ամօթէն ազատիլ: Տէ՛ր տէրանց, ազգակեցի,

«Եթէ չենք կրնար թշնամույն ձեռքէն ճողոտիլ, կը խնդրենք որ դուռ մեռցնես մեզ. թող քու շանթերդ մեզ ջախջախեն կամ հողը թող մեզ սղջ սղջ կլլէ:

«Յանկարծ չեմ գիտեր ինչ սպիտակութիւն մը զիս սրաշարեց. մ'առլ գիշերը ցորեկուան պէս սլայձաւ գարձաւ. շլացած աչքերս գէպի հողը լանարհեցի, բայց հողը կը փախչէր սաքերուս տակէն:

«Ահա այսպէս է որ մենք ազատեցանք ամօթին ու սուրին մասնուելէ: Կը տեսնե՛ս սա տունը որ հեռուն լճափունքը կը ծածկէ. Սուրբութեղի կիներն ու ազջիկներն են զոր Աստուած ծաղիկներու փոխեց:

«Անոնք անդուլին վերև կը ձօձեն իրենց գլուխները գիշերային թիթոսնց նման սպիտակ. իրենց տերևը կանանչ է ինչպէս կուենիներուն տեղը զոր եղեամներն արծաթագօծած են:

«Էնոնք որ անմեղութեան սրտակերներ էին՝ սղջ եղած ատենին, անոր կուտական սրտամուճանը պահած են մահուընէ ալ ետքը. ստուերին մէջ կ'ապրին և ազարտով չեն հանդուրժեր. մահկանացու ձեռքեր չեն յանդգնիր անոնց գոչիլ:

«Չարն և իր հրտակը որ մը տար փորձը տեսան, երբ այդ գեղեցիկ ծաղիկները քաղելէ յետոյ ուզեցին անոնցմով իրենց քունքերն ու սրտզատէ սաղաւարտները զարգարել:

«Ամէն անոնք որ իրենց ձեռքերն այս ջուրերուն վրայ տարածեցին (ա՛յնքան ահաւոր է այդ ծաղիկներուն զօրութիւնը) լուսնատութենէ բնուեցան կամ յանկարծամահ եղան:

«Յետոյ ժամանակն այս բաները ջընջեց մարգոց մաքէն. մ'իտի՛ն՝ սրտահառն յիշատակը ժողովուրդին մէջ պահպան-

ուած է. և ժողովուրդը, իր զրոյցներով
զայն յաւերժացնելով, մինչև այսօր Սուր-
բէզի ծաղիկները ձար կ'անուանէ»:

Այս ըսելով, Լեին Տիկիեր Տեոսացաւ յամ-
րաքայլ. նաւերն և ուսումները ջուրերուն
սակ անհետացան այգ ամալի վայրերուն
արձագանգն արժնցնելով. կոհակները բարձ-
րացան ու մեծ ժխտով ափունքը սղոյե-
ցին:

Լիճը ճեղքուեցաւ մինչև Խորն իր ըն-
դերքներուն. մեր հայտաւճ.քներն ի զուր կը
վնասէին գեղանի անձանօթուհին, վասնզի
էնիկա ցատկեց լճին մէջ, գլուխը կոհա-
կով մը ծածկեց, և անկից ի վեր էնոր վրայ
սչ մէկը բան մը լսած է:

ԱՏԱՄ ՄԻՅՔԻԷՎԻՉ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԿՈՐԻԻՆԻ ՇՈՒՐՁ

Բ.

ԿՈՐԻԻՆ ԵՒ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Կորինի իբր մատենագիր մեծութեան (թողլով իբր պատմիչ գերակշիռ կարևորութեան) ստոյգ չափանիշը կ'ընծայէ նմանողներու, բանաբաղներու խումբը, մանաւանդ երբ նկատի առնուի սա իրողութիւնը թէ ասոնք կը պատկանին մեր հնագոյն պատմագիրներու դասին որոնց սովոր ենք գիմել մեր պատմութեան յորինման համար, ինչպէս Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Փարպեցի, Խորենացի են: Երբ գիտել արուի թէ ասոնց ամէնքն ալ աղբիւր ունեցած են Կորինը, և անոր փոքրիկ մատենանէն «Վարք Մաշթոցի»էն մեծ թուով հատուածներ, երբեմն կարծ, յաճախ երկար, բանաբաղած են, մերթ նոյն նիւթին վրայ և մերթ տարբեր նիւթի և անձերու յարմարցնելով, ոչ միշտ յաջող կերպով իսկոյն կ'ըմբռնուի Կորինի երկնագոյն գիրքը և գերազանց նշանակութիւնը մեր մատենագրութեան մէջ:

Եւ ոչ մէկ ուրիշ մատենագիր նոյնօրինակ պատիւ ընդունած է իր համարուեստներէն, ո՛չ իսկ Եգնիկ Կորինի աշակերտակիցը և սննդակիցը, որ բոլորովին տարբեր հանգամանքներով, ուրոյն արժանիքով կրնայ յիշուի ոչ նուազ նշանաւոր նկատուի իբր մատենագիր: Եւ շատ դժուար չէ բացատրել Կորինի լեզուն այսպէս նախամեծար համարուելու գաղտնիքը: Իր գարուն՝ ժամանակին, հիացում գրաւուցն էր հռետորական արուեստ, պերճ և յորդ ասացուածք, քաջութիւն՝ հնչական բառեր, պարբերութիւններ, ծիրանագլխաց՝ փոքրփոքուն վայելչութեան արտայայտութիւն քան սուղ, սեղմ, կուռ, պնդակազմ, կանոնա-

ւոր, ճշգրիտ բայց անգարդ լեզու ինչպէս Եգնիկինը որ յունական հակիրճ ճշտութիւնը, չափոյքը, ախանակիտ յտակութիւնը, անսեթեթ կորովը կը յիշեցնէ: Երբեք անհատականութեան գրոշմին գորութիւնը ոճին վրայ, «Ոճը մարզն իսկ է» ասացուածին ճշմարտութիւնը այնքան ազնիւր, այնքան պայծառ չեն եկած յայտ քան այս երկու մատենագիրներուն ոճին հակադրութեան մէջ, որոնք նոյն ժամանակ ապրած, նոյն ուսուցչէն ուսած, միասին մեծցած, նոյն նիւթական և մտաւորական շրջանակին մէջ զարգացած, միասին Բիւզանդիոն կեցած, շատ հաւանօրէն նոյն Յոյն գրքերը կարդացած (Եգնիկ յունագիրութենէ դատ, ասորագէտ ալ էր, Կորինի յունագէտ բլլալը յայտնի է, բայց ասորագէտ ևս բլլալուն վկայութիւն չունինք) այնքան ծայրայեղօրէն կ'անջրբկատուին լեզուով իրարմէ: Բայց բնաւ տարակոյս չկայ թէ Կորին անհամեմատ աւելի բարձր գրող կը նկատուէր իր ժամանակակիցներէն և նոյն իսկ աշակերտակիցներէն, եթէ ոչ մեծ ուսուցիչին աւետարանողին և գրողին՝ Մաշթոցի կենսագրութիւնը ընելու յատկապէս իրեն չէր վար հրաման Յովսէփ կաթողիկոսէ, և ոչ ալ խրախուսանք՝ Կորինի աշակերտակիցներէն:

Առնենք Կորինի բանաբաղներուն մէջ հնագոյնը Ագաթանգեղոսը, զոր Ղազար Փարպեցի մեր պատմագիրներուն զլուխը կը գասէ, «առաջին» յորջորջելով: Համեմատելով իր նմանատիպ գուգակշիռ հատուածները Կորինի հետ, ամենամեծ բանաբաղը կը գտնենք գան:

Չափազանցութիւնն չ'ըլլար ըսել թէ թողով «Վարք Մաշթոցի»-ի նախարանը, Կորիւնի մատենիկին գոնէ մէկ-երրորդը իւրացնել չէ իրզճած Ազաթանդեղոսի բանաքաղը, թեթեւփոփոխութիւններով, զեղչում կամ յաւելուած, աւելադրութիւն, մէկ մասը հարկաւոր արդարեւ իր պատմուածքին ժամանակին, անձերուն, նիւթին յարմարցնելու համար, իսկ մաս մըն ալ անտեղի, և աւելորդ: Քանի մը անգամներ ալ Կորիւնի մէկ հատուածէն մաս մը անելով փորձած է կցել ուրիշ մէկ հատուածին մասին՝ անյարիր, անողորկ կարկտան մը ձեւացնելով: Այսպիսի մօղայիքներ քիչ չեն դանուիր Ազաթանդեղոսի մէջ: Թողու՛նք Կորիւնի բառերուն իբր թէ պարզուած ձե տարւծիդը Ազաթանդեղոսի բանաքաղին կողմէ, ինչպէս ամենապարզեւող, ամենաշնորհող ի տեղ «ամենապարզեւ, ամենաշնորհ», «յորդորագոյնս եւ պարարագոյնս»-ի տեղ «յորդագոյնս եւ պարարագոյնս», «յորդորելով առ ի բարեացն քաջութիւն» (լուութիւն) ի տեղ «առ ի բարեացն քաջութիւն», «ողջապատում»-ի տեղ «ողջունապատում»: (որ բոլորովին կ'ալլայէ իմաստը), «աշխարհածնին»-ի տեղ «աշխարհածնուն» և այլն: Երկար շարք մը կայ Ազաթանդեղոսի մէջ՝ Կորիւնի նախադասութեանց մէջ անտեղի աւելադրութիւններ մուծանող — սովորական նշան բանաքաղութեան: Այսպէս Կոր. «իբաց իբաց օգտակարաց», Ազաթ. ունի «իբաց իբաց պիտոյից օգտակարաց», Կոր. «իւրով մարմնովն իսկ օրինակ ցուցեալ», Ազաթ. ունի «իմեաւր իւրով մարմնով անձաւր իսկ օրինակ ցուցանէր», Կոր. «Անդաղօթք աղերսալիք և պաղատամք փարեւիք և խնդրուածք հաշտեցուցիչք», Ազաթ. ունի՝ «Անդաղօթք աղերսալիք և պաղատամք փարեւիք և խնդրուածք հաշտեցուցիչք»: Կորիւն կ'ըսէ Մաշթոցի բարեպաշտական օրինակէն և պատուէրներէն օգտուողներուն համար. «Այնպէս յառաջ՝ ամենայն աստուածեղէն դանձուցն վայելչութեամբք լցեալք՝ պարարտացեալք, խաղացեալք գային ի բարում ժամանակս», Ազաթ. ունի. «Պարարտացուցանէր (Ս. Գրիգոր) ամեքութեամբք գամենեսեան, խաղացեալ գայր ի բարում ժամանակս». քաղող եկողը հոս Ս. Գրիգոր է, մինչ Կորիւնի մէջ աւելի պատշաճօրէն «աստուածեղէն դանձուցն վայելչութեամբք» լցուողները: Այս աւելադրութեանց մէջ կը հանդիպի մարդ պատկերի,

նմանութեան խառնակութեան, օրինակի համար Կորիւն պատշաճօրէն կ'ըսէ՝ «Յորդագոյնս և պարարագոյնս և անխակ բերանով զվտակս վարդապետութեանն ի սիրտս լսողացն ծաւալեցուցանէր», Ազաթ. խառնակելով աւելադրութիւն մը կ'ընէ «... զվտակս վարդապետութեանն ի սիրտս սերմանեալ ծաւալեցուցանէր», — վարդապետութեան վտակներ որոնք կը ցանուին!!!

Կորիւնի առաջին տողերէն իսկ սկսած է Ազաթանդեղոսի բանաքաղութիւնը.

Կորիւն

ՉԱզբանապեան ազգին և Հայաստան աշխարհին գաստուածապարգև զրոյցն և թէ երբ և յորում ժամանակի մատակարարեցաւ, և ո՛րպիսի արամբ այնպիսի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհս երեւցաւ... և վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեանն և հրեշտակաբար կրօնիցն առաքինութեան ևն»:

Ազաթ. (էջ 20—1)

«Ընթերցեալ զթորոգումայ ազգին՝ զՀայաստան աշխարհիս գաստուածապարգև աւետեաց աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց, ո՛րպէս կամ զիարդ ընկալան, և ո՛րպիսի արամբ կամ ո՛րք ուստեք որ գայս նորոգատուր գառաքելաբար շնորհս յանձին ցուցանելով, այնպիսին (սխալ զըշաղբի, ուղղելի՛ այնպիսի) աստուածեղէն շնորհաւ երեւցաւ»:

Առաջին ակնարկով իսկ կը տեսնուի թէ այս երկուքէն Կորիւնինն է սկզբնաղբը, և Ազաթանդեղոսինն է անկէ բանաքաղութիւն: Կորիւնի հատուածին մէջ բառ մը չկայ աւելորդ և ոչ ալ սղեղ կրկնութիւն: Ազաթանդեղոսի հատուածին մէջ «աւետեաց աւետարանին» սղեղ է, ինչպէս նաև «շնորհ» բառին կրկնութիւնը, մէկ անգամ «առաքելական շնորհ» որ Ս. Գրիգորի վրայ կերելի, երկրորդ անգամ «աստուածեղէն շնորհ» (կենաց բանին քարոզելոյ) որով Ս. Գրիգոր երեցաւ Հայաստան աշխարհի: Կորիւն պարզաբար կ'ըսէ «որպիսի արամբ աստուածեղէն շնորհս (Գրոյն) երեւցաւ» բայց Ազաթ. գայս փոխ առնելով հանդերձ չի բաւականանար, այլ «ո ոք ուստեք» մը կ'աւելցնէ «որպիսի արամբ կամ ո՛րք ուստեք որ... այնպիսի աստուածեղէն շնորհաւ երեւցաւ»: Երկուքը միասին չեն երթար: Կամ ըսելու էր «որպիսի արամբ... այնպիսի

աստուածեղէն շնորհս երևեցաւ» ճիշտ Կորինեի պէս, և կամ լոկ «ո՛րք ուստեք... այնպիսի աստուածեղէն շնորհաւ երևեցաւ»: Աւելի նշանակելի է «Հայաստան աշխարհիս»ի (Կորինե՛ իբր Վրացի՛ աշխարհին) քով աւելցնելը «Թորգոմայ ազգին» յորջորջումը, զոր երբեք չի գործածեր Կորինե, և որուն ներմուծման կը հանդիպինք ուրիշ բանաբաղեալ հաստուածի մը մէջ:

Կոր.

«Քանզի յԱյրարատեան գաւառին ի կայս քաղաքաց և քահանայապետացն բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ»:

Ազաթ. (էջ 579)

«Քանզի յԱյրարատեան գաւառին ի քաղաւորանիստ կայեանսն բղխեցին Հայոց տանն Թորգոմայ շնորհք քարոզութեան աւետարանին պատուիրանացն Աստուծոյ»:

Դարձեալ Կորինե գերծ է կրկնութիւններէ և աւելագրութենէ մինչ Ազաթ.ի մէջ «շնորհք քարոզութեան աւետարանին»է ետքը «պատուիրանացն Աստուծոյ» այլ ևս աւելորդ է. կամ մէկը գործածելու էր կամ միւրը:

Այս երկու հաստուածներուն մէջ «տանն Թորգոմայ»ի ներմուծումը (Հայաստան աշխարհի համար) նոր յորջորջում մըն է որ կ'երևի Կորինեէն ետքը գործածութեան մասած է Ս. Գրոց թարգմանութիւնը տալածուելէ, ծանօթ գտնայէ յետոյ, երբ անոր մէջ գտնուած Թորգոմ անունին՝ Հայաստանի վերիպական վերագրումը սկսաւ (ինչպէս նաև Ասքանազի վերագրումը, որ իրօք Skuza = Skyths, Սկիւթացիք կը նշանակէ): Թորգոմի երկիրը՝ ծայրագոյն հիւսիսի երկիր մը պէտք է ըլլայ զի Եգեկիէլ մարգարէին մէջ կը կոչուի Թորգոմը «ի ծագաց հիւսիսայ», և շատ աւելի կը պատշաճի Կիմմերացոց՝ Սկիւթական մեծ ցեղին այդ ճիւղին: Եթէ եօթներորդ դարուն Ն. Ք. Սկիւթական մեծ արչաւանքը ընդհանուր Յատաջակողմեան Ասիա (մէջն ըլլալով Հայաստան) որ զգրկեց, խախտեց ամէն ինչ, ի վերջոյ Սկիւթական հաստուած մը Հայաստանի հողին վրայ թողելուն համար Հայաստան աշխարհը Ասքանազեան ազգ և տուն Թորգոմայ և հիւսիսական ազգ (հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» Խորենացիի բառերով) յորջորջել ներելի է, պէտք է ընդունել թէ այդ յորջորջումը մասամբ և փոքր մասամբ ուղիղ կրնայ

նկատուել՝ Հայաստանի նոր բնակչութեան մեծագոյն բաժինը պատկանելով Հատեան — Փոռեգացի եւ Իրանեան եկւորներու:

Կորինեէ՛ բանաբաղելը Ազաթ.ի մանաւանդ յայտ կուգայ հետեւեալ հաստուածի մէջ ուր Ազաթ. գործածելով նոյն խօսքերը՝ յայտնի հակասութեան կամ աւելագրութեան մէջ կ'իյնայ:

Կոր.

«Եւ նորա (Մաշթոցի) իւրովք հաւասարօք գտովորականն առաջի եղեալ գաղօթս և գործութիւնս, և զպաղատանս արտասուալիցս, զխրատամբերութիւնս, զհոգս աշխարհահեծս, յիշելով գասացեալսն մարգարէին, եթէ «Յորժամ հեծեծեցես, յա՛նժամ կեցցես»: Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ: Որում պարզեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհէն Աստուծոյ, հայրական շարուն ծնեալ ծնունդս նորոք և սքանչելի՛ սուրբ աջովն իւրով՝ նշանագիրս հայերէն լեզուին:

Ազաթ. (էջ 615—6)

«Եւ իւրում անձինն գտովորականն առաջի դնէր (Ս. Գրիգոր) և իւրովքն (անդուստ անելովքն) հաւասարօքն, զպսսս և գաղօթս, գորքնութիւնս, զպաղատանս արտասուաբերս, զխրատամբերութիւնս: Յիշէր (այդ յիշել) գասացեալսն մարգարէին, եթէ «Յորժամ հեծեծեցես, յա՛նժամ կեցցես»: Այսպէս բազում աշխատութեամբ կատարեալ վասն համաշխարհին բարեաց ինչ օճանս գտանելոյ: Որում պարզեւէր իսկ վիճակ (ուզկեցինք սխալ տպեալը վիհակն) յամենաշնորհէն Աստուծոյ, հայրական շարուն ծնանէ ծնունդս նորոք և սքանչելի՛ պարզեարաշխ աջովն իւրով, զամենայն ի վրոյ և ի հոգւոյ յարգանդէ մկրտութեանն (սխալ տպուած՝ մկրտութեամբն) միւս անգամ վերստին ծնանէլ են»:

Ստորագծած ենք այն տեղերը ուր բանաբաղը աւելագրութիւններ ունի կամ աւելորդ, անտեղի փոփոխութիւններ, ինչպէս արտասուաբերս փոխանակ արտասուալիցսի, վասն համաշխարհին (= համայն Հայ աշխարհի) փոխանակ վասն իւրոյ ազգիկի, յամենաշնորհէն Աստուծոյ, փոխանակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, փոփոխութիւններ գորս երբեք Կորինե ինքը չի կրնար բրած ըլլալ այնքան աւելորդ կերպով իր իսկ գրածին վրայ: Դարձեալ, «բա-

գում աշխատութեանց համբերեալ» բնական, հասկանալի խօսք է, բայց Ազաթ-ի «բազում աշխատութեամբ կատարեալ վասն... օճանս գտանելոյ» անյաջող բացատրութիւն մըն է: Իսկ դալով ամբողջին իմաստին, Կորիւնի գրածը շատ աւելի յարմար է զրոյց գիւտին համար յանձն առած տքնութեանց, խտամբերութեանց նկատմամբ, քան Ազաթ-ի գրածը Ս. Գրիգորի պահքի, աղօթքի տքնութեանց գիմելուն որպէսզի Հայաստանի մեծ նպաստ, օժանդակութիւն բերէ, որուն համար պարզեւ ելաւ իրեն Աստուծոյ, մկրտել և վերստին ծնիլ հոգևոր ծնունդներ ևն: Բայց այս ամէնը արդէն եղած կատարուած ըլլալը քանի մը էջեր առաջ պատմած է Ազաթ-, Տրդատ, արքունիքը, աւագանին դարձած էին քրիստոնէութեան, Տրդատ, Թագուհին, քոյրը ընդ առաջ ելած էին Ս. Գրիգորի ի Բագաւան, և Տրդատի միաբանութեամբ, Ս. Գրիգոր իր քարոզութիւնը կ'ընէր, կը յորդորէր, «Թագաւորն և գորականքն ամենայն աշխարհախումբ բազմութեամբ յանձն առեալ զինդրեալն կատարել» հրամայածները ի գործ արկանել ևն: Ուրեմն ի՞նչ հարկ կար նոր պահքի, աղօթքի, տքնութեանց, հեծեծանքի, ևն. «վասն համաշխարհի բարեաց ինչ օճանս գտանելոյ» այսինքն բարիքի ձիր մը, օժանդակութիւն գտնելու համար: Ս. Գրիգոր արդէն գտեր էր ատ, երկնքի շնորհը Հայաստանը քրիստոնէութեան դարձնելու, ալ ի՞նչ կը փնտռէ նոր օճան: Մաշթոց կը փնտռէր այդ բարիքի օժանդակութիւնը Հայ այրուբէնքի գիւտէն, որպէսզի Ս. Գրիգորը Թարգմանէ և իր ազգին աւետարանէ իր լեզուով, Հայ սրտին խօսի ուղղակի, Հայ սրտին, հոգւոյն մէջ մուտ գործէ կենաց խօսքը:

Կորիւն

(Ս. Գրքի Թարգմանութենէն Եաքը Հայաստանի համար)

Յայնմ ժամանակի երանելի ցանկալի և անպայման սքանչելի լինէր Երկիրս Հայոց, յորում յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, և յառաջագէմ Պաղոս՝ բովանդակ առաքելական զնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկու հաւասարելոցն՝ հայաբարբառք հայերէնախօսք գասն:

Ազաթ. (էջ. 633)

(Ս. Գրիգորի քարոզութեանց պատշաճեցնելով) Յայնմ ժամանակի երանելի ցանկալի և անպայման սքանչելի լինէր Երկիրս Հայոց: Որպէս և Մովսէս յանկարծուրեմն օրէնսուսոյց Հեբրայականին՝ ամենայն մարգարէական դասուն, և կամ իբրև յառաջագէմ Պաղոս բովանդակ առաքելական զնդովն՝ հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի, աշնպէս և սա եկեալ հասեալ երևեալ հայաբարբառ հայերէնախօս գասաւ:

Որքան պատշաճ, միաբան, իմաստալից է Կորիւնի գրածը, այնքան անյարմար, անյարբիր և անիմաստ է Ազաթ-ի բանաբազինը, որ խիստ անյաջող կերպով Մաշթոցի և Սահակի վրայ բուռածը կը ճգնի Ս. Գրիգորի յարմարցնել: Ըստ Կորիւնի՝ երկու միաբան գործողներու (հաւասարելոց) ջանքով Ս. Գրիգոր՝ ճին և նոր կտակարան՝ քարգմանուելով, յանկարծ Մովսէս՝ ամբողջ մարգարէներով, Պաղոս՝ առաքելներով, և Քրիստոսի Աւետարանը միանգամայն եկան հասան Հայաստան և հայախօս դարձան: Գեղեցիկ նմանութիւն: Իսկ Ազաթ-ի խօսքով անոնք չեն հայկական դարձողը, այլ Ս. Գրիգոր է որ անոնց նմանելով՝ կուզայ կը հասնի կ'երևի և հայախօս կը դառնայ՝ երբայախօս Մովսէսի և յունախօս Պաղոսի և Աւետարանին պէս! Երբ դեռ Հայ գիր և հայերէն Ս. Գրիգոր գոյութիւն չունէին: Ահաւաստիկ ո՛ւր կը հասնի անձարակ բանաբազին անհեթեթութիւնը:

Միթէ կարելի՞ է վայրկեան մը մտածել թէ Կորիւն ինքը գրած ըլլայ Ազաթ-ի մէջ՝ ինքզինքը կրկնելով ա՛յսքան անպատեհօրէն, այսքան ծիծաղելիօրէն!

Անտեղի և անիմաստ փոփխութեան օրինակ.

Կորիւն

«Մտեալ առաջի պատուակալ աթոռոյն յանդիման լինէր աստուածակարգ Թագաւորացն և հայրապետին՝ սրբոց կաթողիկոսին՝ աշխարհամուտ դրանն որում Աստուծոս կոչէին, յորոց և գտեալ շնորհս, հրամայեալ լինէր ժամանակս ինչ անդէն ի արեգեբական քաղաքին մեծարել գարմանօք կարգելովք ևն»:

Ազաթ.

Չոր իբրև լուա Աստուածակարգ Թագաւորն պատուակալ աթոռոյն Կոստանդիանոս և ... Հայրապետն մեծ արքեպիսկոպոս աշխար-

համուս դրանն որում անուն կոչէր Սեղբեսարոս, որք մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ ընդ առաջ ելանէին: Եւ տուեալ հանդիսս, չնորիս ունել ժամանակս ինչ անդէն ի տիեզերական քաղաքին:

«Յանդիման լինէր», «ընդ առաջ ելանէր», «մեծարեալ», «չնորհս ունել»: Հատուածին մեծ մասը օրինակելէ ետքը, ինչ հարկ կար՝ երկու բառեր համանիչներով փոխանակել, արդեօք բանաբազուժիւնը ծածկելու համար:

Աւրիչ անպատէհ բանաբազուժեան օրինակ ուր Կորինի Մաշթոցի յուզարկաւորութեան համար պատշաճօրէն գործածած բառերը՝ փոքրիկ յաւելումով մը Ազաթ ի բանաբազուժը կ'ընդօրինակէ բոլորովին տարբեր հանդէսի մը, Ս. Գրիգորի բազմաթիւ հայեր մկրտելուն համար:

Կորին

«Ձոր (Մաշթոցի մարմինը) առեալ վահանայ և Հմայեկի... սաղմոսիք և օրհնութեամբ և հոգևոր ցնծութեամբ; կանթեղօք վառելովք և ջահիք բորբոքելովք» են:

Ազաթ. 618

Մեծաւ ցնծութեամբ, և սպիտակ հանդերձիւք, սաղմոսիք և օրհնութեամբ, կանթեղօք վառելովք, և մոմեղինօք լուցելովք և ջահիք բորբոքելովք:

Ինչ հարկ կար այս գլխովին տարբեր հանդէսը նկարագրելու համար Կորինի նոյն բառերուն գիմել ճիշտ ու ճիշտ: Ո՛ւր յուզարկաւորութեան հանդէս, ո՛ւր մկրտութեան:

Կորին

(Սահակ և Եգիսիկ միասին Ս. Գրոց ճշգրտաւ թարգմանութիւնը ընելէ ետքը)

«Եւ այնպէս գամենայն ժամանակս իրեանց յընթերցուածս գրոց ծախէին հարքն գաիւ և զգիշեր, և նովիմր ծաղկեալք և շահաւետեալք օրինակ բարեաց՝ ուսումնասէր սուրնթերակայից լինէին»:

«Եւ այսպէս հանդերձ թագաւորան և ամենայն աշակերտելովքն գամենայն ժամանակս իրեանց ընթերցուածոց գրոց ծախէին գաիւ և զգիշեր, և նովին ծաղկեալք և շահաւետեալք օրինակ բարեաց՝ ուսումնասէր սուրնթերակայիցն ցանգ լինէին»:

Դարձեալ Ազաթ ի մէկ բանաբազուժիւնը որ չէ յաջողած: Հարբը (Մաշթոց և Սահակ) դուրս ձգելով տեղը գրեր է Տրդատ թագաւորը

և բոլոր աշակերտեալները (բաւական մեծ բազմութիւն մը, ո՞՞ք էին ատոնք) որոնք գիշեր ցերեկ իրենց բոլոր ժամանակը գիրք (Սուրբ Գիրք բաւ կ'ուզէ թերես) կարդալու կուտային: Բիչ առաջ Ս. Գրքի վրայ կը խօսէր: Եթէ անոր կ'անարկէր, եզակի պէտք է գրուէր «ծախէր», ոչ «ծախէին», բայց Կորինէ ընդօրինակած ըլլալով՝ անոր մէջի յոգնակին պահեր է: Սակայն հաւատարմէ է որ Տրդատ թագաւոր իր բոլոր ժամանակը գիշեր ցերեկ աշակերտեալներու ստուար թուի հետ գրոց ընթերցման տուած ըլլայ, ատոնց իր թագաւորութեան հոգեւոր բնաւ գրագելու: Ատոր համար հարկ է որ բոլորովին թողած ըլլար թագաւորութիւնը: Թերես ներքի հոտորական չափազանցութիւն բուռի, սակայն՝ ըստ մեզ՝ Կորինէ անճարակ բանաբազուժեան վերագրելի է չափազանցութիւնը:

Կորին

(Մաշթոցի Ազուանից աշխարհը երթալով ուսուցանելէ ետքը)

«Երկուցունց գուգացեայոց՝ կարկապոսին և թագաւորին յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ, տային և հրաման ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ամէլ և գումարել, ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրաց, և ոռնիկս կարգել ի դարման»:

Իսկ իբրև հրամանն այն արդեամբք և գործովք յանկ ելանէր, ապա այնուհետև երանելոյն Երեմիա կարկապոսի ի ձեռն առեալ վազվազակի գաստուածային գրոց թարգմանութիւն ի գործ արկանէր, որով յական թօթաթիւ՝ վայրենամիտ և դատարկասուն և անտանարարոյ աշխարհն Ազուանից մարգարէտք և առաքելածանօթք և աւետարանաթատանգք լինէին, և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւիք անտեղեակք»:

Ազաթ. (էջ 622)

Ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն Հայոց տայր հրաման թագաւորն Տրդատ իւրոյ իշխանութեանն յաշխարհաց և ի գաւառաց բազմութիւն մանկաւոյ ամէլ յարուեստ դպրութեան և կարգել ի վերայ. . . զգրոցապետս, առաւել զազգս պղծադորձ քրմացն գմանկունս նոցս ի նոյն ժողովէլ գումարել յարժանաւոր տեղիս դասս դասս և դարման ոռնիկաց կարգել: Եւ

զնոսա յերկուս բաժանեալ գոմանս յԱսորի դպրութիւն կարգեալ և գոմանս ի Հելլէն, որ (ուղղելի որով) և անդէն յական թօթափել վայրենամիտքն և դատարկասունքն և անասնարարոյ աշխարհքն՝ մարգարէագէտք և առաքելածանօթք և աւետարանաժառանգք լինէին, և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւրք անտեղեակք»:

Գարձեալ ակներև է Ազաթ . ի բանաքաղելը, և Աղուանից թագաւորին ու եպիսկոպոսին վրայ ըսուածը Տրդատի յարմարցնելը խիստ անյաջող կերպով: Անշուշտ հարկ էր դուրս ձգել Երեմիա եպիսկոպոսի Ս. Գրոց թարգմանութիւն ընելը, որուն տեղ դրեր է բանաքաղը քուրմերուն զաւակներուն մէկ մասը Ասորի լեզուն, և մէկ մասը Հելլէն լեզուն սորվելու զնելը — կարկտան: Սակայն ասոնք սորվիլ սկսելուն, ի՞նչպէս յական թօթափել «մարգարէագէտք ևն» կը լինէին «վայրենամիտ դատարկասուն և անասնարարոյ» աշխարհները — երկիրները: Ինչո՞ւ յոգնակի (ածականներուն պէս): Եթէ աշխարհքն գրչագրի սխալ է, և եզակի պէտք է փոխել, Կորինի հետեւելով, այն ատեն Հայաստան աշխարհի կը հայի խօսքը, և ի՞նչպէս կարելի է այդ անուանարկ ածականները տալ Հայաստանի ու Հայերու, մինչ Կորին շատ աւելի պատշաճօրէն Աղուաններուն կուտայ այդ ածականներուն որակումը:

Կոր. (Մաշթոցի համար, Բիւզանդիոնէ հրաման ստնելուն)

«Ի գաւառս կէս ազգին Հայոց յիշխանութեանն կայսեր՝ բազմութիւն մանկանց ժողովել և նոցին ոռճիկ կարգել ի պատեհագոյն տեղիս յոր և երանելին զվարդապետութիւն իւր ի գործ արկեալ և ժողովրդոցն քաղցրացուցանէր»:

(Կը հետեւի բարբարիանոս աղանդին հալածանքը զոր դուրս կը ձգէ Ազաթ.)

Իսկ երանելոյն զիւր վարդապետութեանն պայժման արարեալ՝ սակեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատենանս դճարցն եկեղեցւոյ ստացեալ, ծովացուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւն և լցեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբը:

Կորին (գրած է այլուր Սիւնեաց աշխարհին համար)

«Բազում օգնականութիւն գտեալ (յիշխանէն Սիւնեաց) վասն իրացն առաջի արկելոց,

մինչև հասանել նմա բովանդակ ի վերայ սահմանացն Սիւնեաց»:

Ազաթ. (էջ 620)

Յորում և երանելոյն Գրիգորի զվարդապետութիւնն իւր ի գործ արկեալ, և ժողովրդոցն առընդունել քաղցրացուցանելով... և ծովացուցեալ զվարդապետութեանն խորութիւն և լցուցեալ զամենայնսն հոգևոր բարութեամբ (հոս կարկտան մը՝ դարձեալ Կորինէ) հասանել նմա բովանդակ ի վերայ ամենայն երկրին սահմանացն Հայոց՝ մեծութեան աշխարհին:

Վերջի մասը Ազաթանդղի մէջ ակներև կարկտան է, և հասանել անկապ կը մնայ, մինչդեռ Կորինի մէջ «մինչև հասանել» կապակից է և արամբարանական: Ասկէ գատ, հասնիլ, օգնել, ուսուցանել Սիւնեաց աշխարհին բովանդակ սահմանաց մէջ կրնայ քիչ մը չափազանցեալ թուիլ Կորինի պատմածին մէջ, բայց չուտով հասնիլ, քարոզել Հայաստան՝ մեծ աշխարհի ամբողջ երկրին սահմաններուն մէջ բովանդակ, չափազանցութեանց չափազանցութիւն է:

Կորին

«Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետև աստուածադործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն ի թարգմանել ի գրել և յուսուցանել, մանաւանդ հայեցեալ ի տեառնաբարբառ հրամանացն բարձրութիւն որ առ Մովսէս եկեալ վասն ամենայն եղելոցն... մատենագրել առ ի պահեստ յաւիտեանցն որ գալոցն էին, նոյնպիսիք և այլոց մարգարէիցն հրամայեալք... կատարեաց Քրիստոսի շնորհատուր հրամանն եթէ «եղէք ընդ ամենայն ազգս» քարոզեսցի աւետարանս ընդ ամենայն տիեզերս»: Ուստի և երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն առեալ յուսալից փութով, և երևելի և արդիւնահատար զիւրեանց մշակութիւնն ցուցանեն»:

(Ազաթ. (էջ 657—8))

«Իսկ մեք որպէս ընկալաք զհրամանս թաղաւորութեանդ, Տրդատ՝ զրբել գայս ամենայն որպէս օրէն է զհամանակագիր մատենաց՝ ըստ այնմ ձեռոյ... ոչ եթէ զըրշմեցաք ըստ օրինակի յունական ճարտարութեանն... բայց նայեցաք իբրև ՚ի ցուցող հայելի՝ յաստուածագիր բարձրութեանցն սուչութիւն հրամանացն որ առ երանելին Մովսէս եկեալ և եթէ «քարոզեսցի աւետարանս ի ներքոյ

Երկնից. փութով երևելի և արդիւնակատար ըստ աւետարանին զիւր մշակութիւնն ցուցանէր »:

Ահաւասիկ Ագաթ.ի կողմէ յայտնի բանաբազուժիւն մը որ կատարեալ կարկտան մըն է: Կորիւն կը գրէ թէ ինչպէս երանելի հայրերը Մաշթոց և Սահակ՝ Ս. Գրոց մէջ իրենց հրամայուած քարոզելու և «առ ի սահեստ յաւատեանցն» ի գիր արձանացնելու պատուէրը ինչպէս մարգարէները կատարած էին, առկէ համարձակութիւն առնելով երևելի և արգիւնակատար կ'ընեն իրենց հոգեւոր մշակութիւնը: Իսկ Ագաթ.ի բանաբազուժ իրրե թէ Տրդատի ժամանակակից և անոր հրամանը առնելով ժամանակագրելու՝ Ս. Գրոց մէջ ի մարգարէներուն արուած քարոզելու, գրելու հրամանին նայելով ինքը գրել կ'առնէ իր ժամանակագրութիւնը — և ասոր կը հետեցընէ բոլորովին անկապակից՝ երրորդ գէմքով՝ ուրիշ անձի մը համար (Ս. Գրիգորի ակնարկելով) փութով երևելի և արգիւնակատար զիւր մշակութիւնն ցուցանէր — որ բնաւ չի հետեիր նախորդին որուն մէջ առաջին գէմքով ինք իր անձին վրայ կը խօսի:

Կորիւն

Եւ պայտք և պերեկ պահօք և աղօթիւք և ուժգին խնդրուածովք և բարձր բարբառովք՝ գաստուածագիր պատուիրանացն հրամանս յուշ առնելով, զգուշացուցանելով ամենայն մարդոց, մինչև բազմագոյնս և գլծուաբազոյն վարուց կրթութիւնս, մանաւանդ զի և գմտալ իսկ անձեր՝ ըստ տէրունական հասակին՝ գոր վախճանին. շտայր քուն աչաց, ևն:

Ագաթ. (էջ 655)

Ձցայք և պերեկ պահօք և աղօթիւք և ուժգին խնդրուածով և բարձր բարբառովք՝ գաստուածագիր պատուիրանացն զհրամանս յուշ առնելով զգուշացուցանէր ամենայն մարդոց: Չտայր քուն աչաց, ևայն:

Յայտնի է Ագաթ.ի բանաբազուժը Կորիւնէ, մանաւանդ դուրս ձգելէն «մինչև բազմազոյնս գոր վախճանին» հաստուածը, անշուշտ չափազանց յայտնի Մաշթոցը ակնարկելուն, մինչ Ագաթ.ի բանաբազուժ Ս. Գրիգորի վրայ յարմարցուցած էր:

Կոր.

(Մաշթոցի վրաց նշանագիր հնարելէ, զպրոց բանալ առկէ, սուտցանելէ և քարոզելէ յետոյ կ'ըսէ)

«Եւ արգ գնտա որ յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լիզուացն ժողովեցան (միաւորեցան) միով աստուածարարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ՝ փառարանիչք միոյ Աստուծոյ յորինէր»:

Ագաթ. (էջ 642)

(Կորիւնի Մաշթոցի վրայ գրածը Կոստանդինոսի վրայ յարմարցնելով)

«Եւ ուխտէր գայս բան ընդ ամենեսին զի առ հասարակ ամենայն ոք ճշմարտութեան հաւատասցէ. միով աստուածարարբառ պատգամօք մի ազգ՝ կատարեալ (= յորինեալ) փառաւորիչ միոյ Աստուծոյ լինել:

Կորիւնի աւանդածը շատ բնական է և ճշմարտաման — Վրաց աշխարհի մաս մաս բաժան բաժան ժողովուրդները նշանագրի գիւտով և Ս. Գրոց թարգմանութեամբ միացնել, մէկ ազգ կապել, նոյն կրօնի հաւատացեալներ ընել, սակայն ոչ այնքան կը պատշաճի Կոստանդինոսի որ հագիւ թէ կարենար իր մեծածաւալ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները մէկ ազգ յորինել, միևնոյն կրօնի հաւատացեալ ընել, բան մը որ նոյն իսկ Մեծն Թէոփոսի օրով գլուխ չէր ելած, և հագիւ թէ Յուստինիանոսի օրով (Ձրգ դար) մօտեցաւ իրականացման:

Կորիւն (Մաշթոցի վրայ)

Եւ նովին հոգեկրօն արուեստին հանէր աւուր բազումս յանապատ տեղիս մինչև ազգ լինէր յերիցանց՝ իրաց ինչ օգտակարաց եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ հասանել յօգնականութիւն, շնորհօքն Աստուծոյ: Եւ նորստանց իրիք զբաղելոյ՝ հանդերձ գործակցօք. իջեալ ի թիկունս զիսացն պատահելոց և վճարեալ զօրութեամբն Աստուծոյ:

Ագաթ. էջ 629 (Ս. Գրիգորի վրայ)

Եւ թէ երբէք երբէք իջանել չըլել զօրացուցանել զաշակերտեալսն ճշմարտութեամբ հոգևով, իրաց իրաց պիտոյից օգտակարաց ամենայն եկեղեցեացն հասեալ յօգնականութիւն ի շնորհացն (սխալ տպուած՝ շնորհացն) Աստուծոյ, առանց իրիք զբաղելոյ, հանապազ իջանէր ի թիկունս զիսաց զիսաց պատահելոց, և վճարէր զօրութեամբն Աստուծոյ:

Այս երկու գուղակչիւ հաստուածներուն մէջ քաջայայտ է թէ Կորիւնինը սկզբնագիրն է, որովհետև ամբողջը կապակից է, արամբարանական և քաջայարմար: Իսկ Ագաթ.ի բանաբազուժ Ս. Գրիգորի վրայ յարմարցնելու համար,

իմաստը խանդարող փոփոխութիւններ մուծեր է: Թողլով անտեղի աւելադրութիւններ «զիպաց զիպաց», «իրաց իրաց պիտոյից օգտակարաց», «ամենայն եկեղեցեացն», փոխանակ շատ աւելի բանաւոր Կորինեի խօսքին «եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ» (իր ճգնութեան տեղերուն մօտ եկեղեցիներուն կը հասնէր օգնելու), ի՞նչ կը նշանակէ Ազաթ.ի հատուածը զոր կը համարուենք սապէս՝ «Եւ թէ երբեմն երբեմն կ'իջնէր (ուրկէ՞) չըջել զօրացնել աշակերտեալները, ամէն եկեղեցիներուն պիտոյ և օգտակար ինչ ինչ բաներուն հասնելով օգնելու, միշտ կ'իջնէր օգնելու պատահած զէպքերուն»: Ի՞նչ անհամ կրկնութիւն, ի՞նչ հակասութիւն, ի՞նչ թույլ անքերական կազմուածք, — կատարեալ հակապատկեր Կորինեի որ զանց չ'ընէր յիշել նաև թէ Մաշթոց կը թողուր իր ճգնաժամը այն կողմերուն եկեղեցիներուն երէցներէն իմանալով թէ ինչ ինչ պէտքեր ունին կարօտ օգնութեան, և անոր համար անյայտ կ'իջնէր օգնելու՝ գործակիցներ առնելով միասին — ո՞րքան բնական —, մինչ Ազաթ. Ս. Գրիգորին գործակիցներ տալ կը մտնայ, որուն շատ պէտք կար հասնելու համար ամէն եկեղեցիներուն:

Մաշթոցի մահէն ետքը իր հրամանով (ըստ Ղազար Փարպեցիի) կամ իր ու Սահակի անօրինութեամբ (Կորին) յաջորդեցին իրր վերակացու՝ տեղապահ, Մաշթոցի երկու աշակերտները Յովսէփ և Յոհան: Այս Յոհանի համար է որ կը գրէ Կորին:

Կոր.

«Որում զէպ լինէր յիս վախճանի սրբոյն, բազում և ազգի ազգի փորձութեանց և կապանաւոր վշտաց մենակօրև մենամարտիկ՝ երկպատական բռնութեանն ի Տիգրան քաղաքի վասն Քրիստոսի համբերել, վասն որոյ և զխոստովանողական անուն ժառանգեալ. ի նոյն վերակացութիւնն դառնայր յերկիրն Հայոց»:

Ազաթ. (էջ 17)

(Ս. Գրիգորի վրայ յարմարցուած)

«Որ բազում համբերութեամբ ազգի ազգի փորձութեանց և կապանաւոր վշտաց մենակօրև մենամարտիկ՝ երկպատական բռնութեան յԱրտաշատ քաղաքի վասն Քրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ, որոյ զվկայ անուն ժառանգեալ... ի վերակացութիւնն դառնայր յերկիրն Հայոց:

Այս երկու հատուածները որոնք գրեթէ բառ առ բառ նոյն կազմութիւնը ունին (ստորագծուած փոքր տարբերութիւններուն յետոյ պիտի դառնանք) ակնյայտնի կը ցուցնեն թէ Ազաթ.ինը բանաբաղուած է Կորինէ, և խիստ անճարակ անհանճար փոխադրութեամբ Յոհանէն Ս. Գրիգորի: Յոհան Տիգրան (Ctesiphon) Միջագետք կոչուեր, հոն չարչարուեր, կապանաւոր տառապանքի ենթարկուեր, տուկացեր, որուն համար խոստովանողի անունը ստացեր, և Տիգրանէն դարձեր էր յերկիրն Հայոց, օտար երկրէ իր երկիրը, նոյն վերակացութեան, այսինքն տեղապահութեան այն պաշտօնին զոր ունէր Յովսէփի հետ գուգակցօրէն: Ազաթ.ի բանաբաղը Հայաստանի մայրաքաղաքին Արտաշատի մէջ նոյն չարչարանքը են կրել ուստայ Ս. Գրիգորի, որ «վկայ» (մարտիրոս, չարչարանքի տակ խոստովանող իր կրօնին) անունը կը ստանայ, և Արտաշատէն կը դառնայ յերկիրս Հայոց, իբր թէ Արտաշատ ուրկէ կը դառնայ՝ օտար երկրի մէջ ըլլար Տիգրանի պէս: Երկրորդ՝ Ս. Գրիգոր Հայաստանի հոգեւոր վերակացութիւնը (հայրապետութիւնը) չարչարանքէն ելլելուն իսկոյն չընդունեց, այլ բաւական ժամանակ յետոյ ստանձնեց: Ուշագրութեան արժանի է նաև որ բանաբաղը հարկ տեսեր է Կորինի «ի նոյն վերակացութիւնն դառնայր» ի նոյն բառը դուրս ձգել, որովհետև Ս. Գրիգոր չարչարանքէն առաջ չունէր բնաւ վերակացութիւն: Բաւական մանր տարբերութիւններուն գալով, աւելորդ էր փոխել Կորինի «համբերել»ը «համբերութեամբ» «յաղթութեամբ տարեալ»ի, «խոստովանողական անուն» և «վկայ անուն» գրեթէ հոմանիշ են: Բայց աւելի կարևոր է դիտել թէ միշտ ուր Կորին «Հայաստան աշխարհին» «Երկիրն Հայոց» կ'ըսէ, Ազաթ. ունի «Հայաստան աշխարհիս», «Երկիրս Հայոց»: Եթէ այս տարբերութիւնը մէկ կամ երկու անգամ տեսնուէր, կարելի էր պատահական համարել, բայց երբ այնքան յաճախագէտ է, իրաւունք կուտայ իր այս բացանջում (détaché) հայեացքով ուժ տալ իր վրացի ծագում ունեանուն զոր աւելի բացայայտ խոստովանած է Մաշթոցի առաքելութեան առթիւ վրաց երկրորդ «յորոց և իմ երեալ ի կարգ յեպիսկոպոսութեան վիճակ» նախադասութեան մէջ:

ԳՐԱՆԵՒԿ ՖՆՏԲԼԵԿՆ

Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ծ

Տըւին քեզի անմահութիւնն՝ աննիրապաղ՝ն՝ զօրութիւն,
 Որպէս զի դուն, իրենց սրկար եսին մէջ
 Ժամանակի ունայնութեան զերդ հանգրւանը մընաս,
 Եւ խարխափումն իրենց դժբաղդ գոյութեան մէջ
 Քեզ փրկեսրո՛ւ՛ք՝ որոնումէն յուսագրուած՝
 Մըսածումին բասութիւն մէջ անսահման:
 Տըւին քեզի ներող ժրպիտն հեզահամբոյր բարութեան
 Որ կիրքերն չանդրադառնայ, չըզղջայ:
 Տըւին քեզի բարձրութիւնը գերակայ
 Որ քու շուքովդ հրակէ օրէնքն անխրնայ:
 Տըւին քեզի իշխանութիւն մ՛անընկիգբ՝
 Հիասթափումն իրենց դաժան անցեալէն:
 Տըւին քեզի սեւողութիւն մ՛անվախնան,
 Զի խորհեցան միտս ալեկո՛ծ՝ ներկայէն:
 Ու այս բոլոր անեութեանց մէջ կանգնած
 Մարդիկ ըզքեզ բսեղծեցին,
 Իրենց վախկոտ հոգիներուն սիրապէսո՛ղը՝ Աստուած...՝

Կ՛ուզենք սակայն որ դուն ըլլաս յաւիտեան
 Քանի մեր սիրքը միտս փնտռել կը բաղձայ.
 Կ՛ուզենք որ դուն միտս մընաս:
 Որպէս զի մեր կասաղութիւնը բսրուկ
 Տըսնջայ քեզ ու հայհոյէ, զայրանայ...
 Կ՛ուզենք դարձեալ որ ըլլաս դուն,
 Որպէս զի մեր հրնուանքին մէջը սրխեղծ՝
 Աւխարհէ դուրս քեզ զսնենք,
 Ենկարկելու, պատեսելու...
 Քանի մենք դեռ կը սիրենք
 Անձամօրին շողջութիւնը հեռակայ,
 Քանի մարդ ենք եւ չենք կրնար ըլլալ միմակ...
 Ակամայ՝...

Մ Ի Ն Ա Յ Ի Լ Է Մ Ի Ն Ե Ս Ք Ո Ւ

Ռ Ո Ւ Մ Է Ն Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ծ Ը

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԻՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՈՒ ԳՈՐԾԻՆ ՎՐԱՅ

Անուշ քան է երբ ժողովուրդները զիրար կը ճանչնան: Իրարու կը բանան իրենց հոգին, ու կը պատմեն իրարու գարեբը զոր հոն ապրեցան, և խոսովքները, ճիգերը, ժպիտն ու սուգը զոր այլ գարեբը առին:

Ու չկայ, զիրար ճանչնարու համար, աւելի քաղցր ճամբայ քան երբ ցեղերը իրարու կը բանան իրենց արուեստը, մտածումը որ այլ արուեստին մէջ ծագկեցաւ, ու ճիգերը զոր այլ արուեստը փորձեց պոթիկալու համար խորունկէն եկող բաները:

Կա՞յ ուրիշ աւելի ազուար թալիսման մը որ ժողովուրդները կապէ իրարու, սիրցնէ, եղբայրացնէ, քան հաղորդութիւնը արուեստին, ու անոր ծոցը ծածկուած անասելի խորհուրդին, հեքին, ճիշերուն:

Հայ ժողովուրդը, զժրախտարար, չկրցաւ թափանցել ցեղերու սրտին: Ի՞նք արդէն զըրուած, գարեբով, իր հոգին լոյսին պոթիկալու ազատութենէն, իր հոգիին խորը գոսպած իր յուզումները, տենչն ու տեսիլքը, ու հէքեաթը զոր գարեբը պահպաներ էին հոն, չկրցաւ հազրդուիլ ուրիշ ժողովուրդներու մտքին ու արուեստին: Ինչ որ զոչցաւ օտարէն՝ պատահական կայծեր էին լսի, անցորդներէ մուրացուած համբոյր ու ժպիտ: Չունեցանք ուժը օտար ժողովուրդներու հոգին եռեկիտղ յուզումները մեր սրտին մէջ բերել պարպելու: Շատ քիչ ճանչցանք օտարը, — ճանչցանք նմուշներուն

մէջէն, որոնք ձեռ միայն պատմեցին մեզի: Աշխարհի հոգին զոչ մնաց մեզի:

Հայ ժողովուրդին զժրախտութիւններէն մէկն եղաւ այն՝ որ երբեք չկրցաւ շփուիլ փոքր ժողովուրդներուն հետ, անոնց՝ որ յաճախ իրենց պէս գարեբով մաքառեցան ճակատագրին դէմ, տառապեցան և յուսացին իրեն պէս: Եթէ մեծ ազգերու միաբնակ, արուեստը երբեմն շացուց զինքը, ու փորձեց մեծ հանճարներուն անունն ու երկերուն ցանկը զխնայլ, փոքր ցեղերը երբեք չհրապուրեցին գայն: Չճանչցաւ ժողովուրդները որոնք նոյնպէս ապրեր էին ստրկութեան գարեբը, ու ոգորեր, զոհուեր իրենց լուծը թօթիկու համար:

Այս կսկիծն է որ կը խլրաի գարեբալ սրտիս մէջ, երբ Անահիտի խմբագիրը հրատէր կ'ընէ ինծի ուսմէն գրականութենէն երբեմն էջեր տալ: Ո՞վ չի գիտեր որ գարեբու պատմութիւն ունի հայ և ուսմէն տարբերու կապը այս ափերուն վրայ, — կապը հասարակաց ճիգերու, ինչպէս և կապը արուեստի, մտածման: Ո՞վ չի գիտեր թէ հայ միաբն ու արուեստը ի՞նչ սերմեր ցանեցին այս օտար երկիրքին տակ, ու իրենց տքնութիւնը ինչպէ՞ս խառնեցին ուսմէն ցեղին տքնութեան: Բայց, զժրախտարար, դեռ երբե՛ք առիթը չեղաւ հայ գրականութեան ծանօթացնել Ռուսիաներուն միաբն ու արուեստը:

Այլ փորձն է որ պիտի յանդգնիմ երբեմն ընել հոս: Ու եթէ, ուսմէն գրականութեան ու

արուեստի պատմութիւնը դեռ չուրուագծած, մասնակի դէմք մըն է որ նիւթ կ'առնեմ ինծի, առանց պատճառի չէ:

Նախ որ Միհայիլ Էմինէսքուն մեծագոյն դէմքն է ուսմէն բանաստեղծութեան: Աւելի ճիշտը՝ անով կը սկսի ուսմէն նոր բանաստեղծութիւնը, և կը զարգանայ անոր շունչովը: Աւելին՝ ան կը մնայ անգերագանցելի ու կը պահէ մինչև այսօր ալ իր ուժն ու հմայքը: Նիւթ առնել Էմինէսքուն՝ կը նշանակէ գննել այն անկիւնադարձը՝ ուրիշ գտաւ ուսմէն գրականութիւնը իր ճամբան, մինչև հասաւ իր հունը:

Յետոյ, շատ քիչերը փոքր ժողովուրդներու գրականութեան մէջ՝ կրցած են տիեզերական շունչը գտնել: Էմինէսքունի երգերը ունին այդ շունչը: Անոնք մարդկային են, ու հետեալքար վարակիչ և հաղորդական: Էմինէսքուն միայն ուսմէն բանաստեղծ մը չէ: Ան բանաստեղծ մըն է. բանաստեղծն է: Ուսումնասիրել գանձիկ՝ որոնել է մարդկային հոգին, անոր խորագոյն յուզումներն ու տեսիլքները:

Կայ և ուրիշ գիծ մը որ մեր մտածումը անոր կը տանի: Իր կեանքը: Էմինէսքուն ապրեցաւ ինչպէս ճշմարիտ արուեստագէտները ապրած են, գրկանքով ու տառապանքով. ու ինչպէս շատերը մարդկութեան մեծ տաղանդներէն՝ ան ալ գացած է եղերական վախճանին, կէս ձգելով իր երգը: Շահեկան էր պրպտել փոթորիկներով լեցուն այս հոգին, ու գիտել ամպերը որ պարտեցան անոր գանձին մէջ:

Վերջապէս ուրիշ աղբուր թել մըն ալ Էմինէսքուն կը կապէ մեզի: Անոր երականերուն մէջ կ'ենթադրեն հայ արիւն: Հաճոյք մըն էր, հայ գրողի մը համար, և ա՛յդ թելը պրպտել: Հետեւիլ արեան ձայնին որով մեզ կը կանչէ ուսմէն պատմութեան անցած մեծ բանաստեղծ մը, ու մեր հոգիներով անոր հետ հաղորդել:

Ահա թէ ինչո՛ւ ուսմէն գրականութիւնը քիչ մը ծանօթացնելու համար՝ Էմինէսքուն կ'ըլլայ առաջին նիւթս:

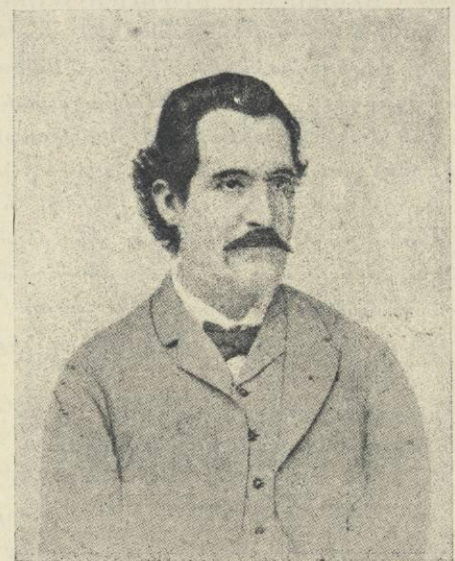
ԻՐ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

Կարճ է պատմութիւնը իր կեանքին: Քանի մը թուական, ու արդէն պատմուած կ'ըլլայ ան:

Ծնած է 1850 յունվար 15ին Պոթոջանի մէջ: Իր հայրը՝ Կէօրկէ Էմինովիչ՝ Պուրովի-

նացի էր, Սուչովայի մօտակայ Քըլինէշթ գիւղէն: Մայրը Մոլտովայի Ժօլտէշթ գիւղէն էր, սերած Եւրաջբու ընտանիքէն: Ուրեմն Մոլտովան է ուր աչքերը կը բանայ, և ուր կը թրծուի հոգին, — Մոլտովան, որ իր տեսած լուծերուն հակառակ՝ անթափանց էր մնացեր թշնամի ցեղերու դրոշմին, և ուր աւելի անազարտ կը շնչէր ուսմէն հոգին քան ի Մանթէնիա ուր աւելի հոգր էր Տաճկրներուն ու անոնց բերած բարբերուն շունչը:

Անցնելով Պուրովինա՝ իր նախնական կըր-

Միհայիլ Էմինեսքուն

թութիւնը կ'առնէ Չէրնաուցի գլմնադիտնը: Ու թէ և օտար երկնքի տակ՝ բայց ուսմէն հոգին է որ միշտ կը մշակուի իր մէջ, շնորհիւ ուսմէն դաստիարակներու՝ որոնք Մոլտովայէն կու գային ու վառ կը պահէին հայրենի աւանդութիւնները աւտարիական լուծին տակ ապրող արեւակիցներու սրտին մէջ: Շատ բան չգիտենք Էմինէսքունի աշակերտութեան շրջանին վրայ, ինչպէս առհասարակ իր մանկութեանը մասին: Յայտնի է միայն որ ան աւարտած չէ երկրորդական ուսում մը:

1864ին, ուրեմն հազիւ 14 տարու, կը լքէ դպրոցը ու տիկ. Փանի Թարտինիի թատերախումբին հետ կը շրջի Ռումանիան ու Թրանսիլվանիան: Այս պատյաբ տեսակ մը դպրոց կ'ըլլայ սակայն իրեն համար, որովհետեւ ոչ միայն կը ճանչնայ գանապան հորիցներու տակ ապրող իր եղբայրները, այլ կը ճանչնայ մարդի-

կը, նոյն ինքն կեանքը, որ լաւագոյն վարպետն է արուեստադէտին :

Յետոյ Վիեննա կ'անցնի ուսում ճարելու : Վիեննան արդարեւ զինք կը խմորէ : Հոն է որ առաջին անգամ կը զգայ լրջին ծարաւը, ու կարօտը անոր հասնելու, հոն է որ կ'ունենայ իր առաջին շրջապատը, և իր աչքերը կը բացուին հեռաւոր հորիզոններու : Ու Վիեննայի մէջ է դարձեալ որ հայրենասէրը կը կազմուի իր հոգիին խորը :

1872-73 զինքը ուսանող կը գտնենք Պերլին : Կը հետեւի Königlich Friedrich-Wilhelms-Universität ի դպրութեանց բաժնին, արձանագրուելով փիլիսոփայական ճիւղին : Մեծապէս կը շահագրգռուի դերման իմաստասէրներով՝ որոնց մեծ մասը դասախօս էին համալսարանը : Տարեկերջին, սակայն, ոչ մէկ քննութիւն կու տայ : Ուրիշ բան չգիտենք Պերլինի իր ուսանողութեան մասին : Թէև իր քննադատները Պերլին անցուցած այս երկու տարին ճակատագրական կը գտնեն իր արուեստին համար, թէև կը վիճին իր վրայ ազդեցութիւն ձգող դերման մտքերը ճշտելու առնն :

1874ին Ռուսմանիա կը դառնայ, և կը հաստատուի Եաշ՝ գրչի եղբայրակիցներու ջերմ մթնոլորտէ մը շրջապատուած : Հոն երկու տարի կը վարէ կրթական քննիչի ու համալսարանի դրագարանի պետի պաշտօնները, որոնց մէջ հնարաւորութիւն կը գտնէր իր գրական գրադումներուն համար ալ : Բայց կարճ կ'ըլլայ այս կեանքը : 1876ին երբ ազատականները կ'անցնին իշխանութեան գլուխ՝ պաշտօնէ կը ձգեն Էմիլինէսքուն իբրև պահպանողականներուն մարդը, զրպարտութիւն մը պատրուակ բռնելով :

Պաշտօնէ զրկուած՝ այս անգամ սպրուտտի հարցն է որ կը մտահոգէ զինքը : Ստիպուած, 1876ին Պուլքէշ կու գայ վարելու Թիմիուլ թերթին խմբագրութիւնը : Կեանքն է որ կը հարկազրէ զինքը լրագրութեան մէջ նետուելու, ու հոն փճացնելու իր կենսունակ տարիները, կուսակցական պայքարներու մէջ հասնելով ու հատցնելով ներսի կրակը : Եօթը տարի կը զիմանայ ան այս սպասող սաստիկ զին վրայ, հուսկ ուրեմն կորսնցնելու համար հոն և իր հոգեկան հաւասարակչութիւնը :

1883ին է որ առաջին անգամ հոգեկան տաղնապ մը կ'ունենայ : Ժողովական էին սերմերը, բայց իր կեանքն ու միջավայրը կ'աճեցնեն զանոնք : Իր բարեկամները գուրգու-

րանքով մը կը շրջապատեն զինքը այն առնն, ու կը փորձեն դարձանել զինքը : Պահ մը, իրաւ, ան կը գտնէ իր հաւասարակչութիւնը, ու յոյս կը ներշնչէ : Նոր տաղնապ մը, սակայն, կը զգետնէ դարձեալ գայն, ու այս անգամ հոգեկան հիւանդներու բուժարանը կ'ըլլայ իր ապաստանը : Ու հոն, 1889 յունիս 15ին կը շիջի եղերական մահով մը, բախտակից հիւանդէ մը ճովանի հարուած մը զլիսուն ստացած :

*

Անցնելէ առաջ իր գրական կեանքին՝ պրոգրեսիվ փակագիծ մը սակայն :

Ի՞նչ ծագում ունէր Էմիլինէսքուն :

Որեւէ Ռումէնի համար դժուար է անշուշտ՝ օտար ծագում վերագրել իրենց մեծագոյն բանաստեղծին : Կասկածներ կան որոնց չ'ուզեր հաշտուիլ մարդ, չ'ուզեր նոյնիսկ մտքէն անցընել պահ մը : Երբ մանաւանդ անով պիտի սարսի իր մէկ ազգային հպարտութիւնը : Էմիլինէսքուն պարագան այդպիսիներէն է :

Ռումէնները ունին և ուրիշ արժէքներ, որոնց ծագումը օտարէն կու գայ : Ոչ միայն իշխանները որոնք դարերով կառավարեցին իրենց երկիրը, այլ և ազնուականները որոնց շատաւիգները դեռ մինչև այսօր ալ կը պահեն իրենց շեշտուած դիմագիծը, օտարը հայթայթեց : Ասոնց արիւնը գննած առն Ռումէնները շատ շնն արանդիր : Բայց փառքեր կան որոնցմէ հրաժարելը քիչ մը ծանր կու գայ : Նոյնիսկ գաղափարը ահաճութիւն կը բերէ :

Էմիլինէսքուն ծագումին չուրջ վիճելի Ռումէնները շնն ներեր : Իրենց գրականութեան մեծագոյն փառքը Ռումէն է և Ռումէն պէտք է մնայ : Եւ որպէսզի կասկածները փարատին, պէտք է հարազատ ծագում մը կարկառել, մինչև իսկ իւրացնել անոր ծնողքն ու նախնիքները : Այլ է որ կ'ընեն Էմիլինէսքուն թուր կենսագիրները :

Փոօֆ. Եօնկա կը սիրէ պնդել թէ ուսմէն գեղջուկ ընտանիքէ մը կը սերի Էմիլինէսքուն : Զայն պէտք չէ չիտթել, կ'ըսէ, Կալիցիոյ Էմիլինովիչներուն հետ՝ որոնք նոյնպէս բանաստեղծներ տուած են : Էմիլինէսքուն նախնիքը, ըստ Եօնկայի, Իմիլնովիչ կը կոչուէին, սերելով Իմիլնէ մը, ոչ թէ Էմիլնովիչ, որ ամանցուած է Էմիլնէ, — այս վերջինը արեւելեան անուն մը, Թուրքի կամ Հայու : (Choses d'Orient et de Roumanie, 1924, Bucarest, էջ 64) :

Ուրիշներ ալ կը պնդեն անոր ուսմէն ծագումին վրայ, նոյն իսկ կը ճարեն անոր ծնողքին ծննդեան վկայականները՝ որպէսզի ուսմէն հոչակեն անոր արիւնը:

Բայց ինչ ալ ըսեն հերքումները՝ կարելի չէ պնդել անոր ուսմէն ծագումին վրայ: Նոյն որ էմինէսքու անունը գրականութենէն կու գայ իրեն: Տասնըկէ տարեկան՝ ան սկսած էր իր նախախորձերը տակը Օրատէա-Մարէի Ֆամիլիա թերթին մէջ: Խմբագիրը, Իօսիֆ Վուլքան, ինքն է որ էմինօվիչ մականունը կը վերածէ էմինէսքուի: Ուրեմն էմինօվիչ է իր ընտանեկան անունը: Ու էմինօվիչները ծանօթ հայ գերդաստան մըն են Պուքօվինայի և Կալիցիոյ մէջ՝ ուրկէ և կու գան էմինէսքուի ծնողքը:

Կարճ տեւեց էմինէսքուի գրական կեանքը, հազիւ 15 տարի է իր լրագրողի տարիներն ալ մէջը հաշուելով:

Բայց այս կարճ կեանքը բաւական եղաւ որ բանաստեղծը թողու աշխարհն ու շմեռող երկեր, որոնցմով հպարտ է այսօր ուսմէն գրականութիւնը:

էմինէսքու գրական քանի մը սեւ միւնոյն ստեն փորձեց: Բանաստեղծութիւնը իր նախա-սիրած կարուածը եղաւ, բայց զրեց նաև վէպ ու թատերախաղ:

Բայց ուսմէն գրականութիւնը իր մէջ բանաստեղծն է որ կ'անմահացնէ: Որովհետեւ բանաստեղծն է որ տարիներուն գիմացաւ, ու իր գլուխը միշտ վեր կը պահէ:

Իր գրական առաջին փորձերն ի լոյս ընծայեց ան 1866ին Օրատէա-Մարէի Ֆամիլիա թերթին մէջ՝ երբ դեռ 16 տարեկան էր: Ու առաջին իսկ փորձերուն ան ուշադրութիւն գրաւեց: Բայց իր գեղեցկագոյն էջերը սուտ ետաշի Գօնյօրպիր Լիթերարէ հանդէսին՝ 1871էն սկսեալ մինչև որ գրիչը թողուց: Աշխատակցեցաւ նա՞ Քուրիէրուլ տէ ետշ, Թիմփուլ և Ֆլեքքլեմ Պլանտուգի թերթերուն՝ գրական էջերով:

Եօթնասունը չ'անցնիր իր քերթուածներուն թիւը: Ասոնցմէ մեծ մասը սիրոյ, մերսմաղձութեան, հրաժեշտի տաղեր են: Ունի նաև աշխարհական քերթուածներ՝ որոնց մէջ յոսետեսութիւնը, կեանքէն զգուանքը, ուրիշ աշխարհներու կարօտը կը զգաս: Ասոնց մէջ

են չորս Սատիրները ուր իր շուրջի կեանքն է որ կը նկարէ ու կը հեզնէ և ուր կը կանչէ հին օրերը: Ունի նաև երկար քերթուած մը, Արուսեակը:

Ունի և թատերախաղեր, որոնք այլևս հաշուի չեն առնուիր:

Իրն է Տրակօշ Վօնա պատմական խաղը:

Իրմէ մնացած են նաև կարգ մը անաւարտ թատերախաղեր, — ինչպէս Կորսուած սէր՝ կորսուած կեանք, Անարէյ Մուրէշիանու, Հիսթորիօն, Կուիօմիի Իէրօվիչ, և այլն:

Ունի նաև վէպ մը, — Թափուր հանգար, և շատ մը նորավէպեր:

ԻՐ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բանաստեղծի մը գործը դատելու համար՝ հարկ է և քննել թէ ինչպէս կազմուեցաւ ան: Որքան ալ արուեստագէտին հետ ծնող կրակը հիմն ըլլայ անոր ստեղծագործութիւններուն, անոր հոգին չի կրնար չազդուիլ իր շրջապատէն, դէպքերէն որ իր շուրջը կը հասունանան, ու կեանքէն որ անդադար գինք կը մղէ ճիգի և յուզումներու, յոյսի՛, արցունքի՛: Կեանքն է ոչ կը խաղայ արուեստագէտին սրտի լարերուն հետ, ու գոյն ճիշի կը գրգէ: Հարկ է և հետեւել թէ ինչ փուլերէ անցաւ այդ կեանքը, մինչև որ բանաստեղծին հոգին կազմեց, ու գոյն ընդունակ ըրաւ երգի, պոթիկալու:

Գիւրիին է էմինէսքուի երգը բացատրել՝ հետեւելով կեանքին ուրկէ սկսաւ և ուրկէ քալեց:

Մնած և սնած Մուրտվայի ամէնէն հին ստաններէն մէկուն մէջ, ան ծծեց Մուրալ գիւղացիի հոգին: Պօթօջանը իր մէջ կը վերստարեցնէր ուսմէն ժողովուրդին հին պատմութիւնը՝ իր վագեմի եկեղեցիներով, որոնցմէ սմանք Մեծն Ստեփաննոսի և անոր տղուն Պետրոս Ռոսէշի օրերէն կուգային և որոնց գորշ գարնդակատունները կ'իշխէին քաղաքին: Հոն գրոշմուեցաւ էմինէսքուի մէջ իր հոգիին առաջին գիծը՝ պաշտամունքը անցնող գարերուն:

էմինէսքու, իր տղայ տարիքէն, ճանչցաւ և չազատագրուած Ռուսները: Իր դպրոցական կեանքը Պուքօվինայի մայրաքաղաքին՝ Չչընօվիցի մէջ, և յետոյ իր պատրար Թրանսիլվանիոյ մէջ ուսմէն գերաստանական խումբի մը հետ, ճանչցուց իրեն Ռուսները որոնք

կը հասաչէին օտար լուծի տակ: Տեսաւ թէ ի՛նչպէս կը աստապին Ռուսիաները օտար երկիրնքի տակ, և թէ ի՛նչպէս անոնց մէջ վառ կը մնան դարերուն աւանդութիւնները՝ հակառակ փոթորիկներուն, լուծերուն: Հոն ճանչցաւ մանաւանդ ուսմէ՛ն դիւզացիին՝ որ անաղարտ էր մնացած և կը դուրդուրար իր նախնիքներու նշխարներուն վրայ:

Բայց Վիեննայի մէջ էր որ ուսմէն ցեղը ամբողջացաւ իր հոգիին խորը: Աւստրիոյ մայրաքաղաքը, այդ օրերուն, տեսակ մը հնոց էր ուր կը դարբնուէր ուսմէն մտածումը: Հոն գիրար կը գտնէին ուսմէն աղաքը որ ուսման համար իրենց երկրէն կուզային, ու Ռուսիաները Արտէալի, Պուքովինայի, Պանաթի կողմերէն, ու բոլորը կը հաղորդուէին անուշ եղբայրութեամբ մը որ դարերու խորերէն կու գար: Այս միջնորդարին մէջ էր որ կը դարբնուէր ուսմէնապագային իտէալը, ու կը ստեղծուէին վաղուան հայրենասէրները: Հոն կուց էմինէսքու իր մէջ հայրենասէրը՝ որ ա՛լ չպիտի զեւէլը երբեք:

Իր բնակութիւնը Պերլին՝ անպատու չանցաւ:

Հոն ալ կազմուեցաւ արուեստագէտը: Իր կենսագիրները համերաշխ են հաստատելու համար էմինէսքուի վրայ ազդեցութիւնը գերման գրականութեան:

Թէ և ան մեծապէս անձնական է, շատ գորաւոր անհատականութիւն մը, և ինչ որ ընդունած է դուրսէն՝ վերամշակած է ամբողջապէս, բայց որոշ է իր վրայ գերման մտքին կնիքը:

Ամէնէն աւելի Հայնէն է որ ազգած է իր վրայ, կ'ըսէ Տօպրուճանու կերէտ, թէ և Միւսէն ալ օտար չէ իրեն:

Գերմանիայէն կուզայ խորհո՛ղ էմինէսքուն:

Ու ահա դարձեալ Մոլտովա:

«Եունիմէա» գրական ընկերութիւնը որ Եաշի մէջ կը համախմբէր բազմաթիւ երիտասարդ տաղանդաւոր գրողներ Ռուսիոյ գանազան նահանգներէն, Վիեննայէն էմինէսքուն ալ հրաւիրեց զալ հաստատուիլ Մոլտովայի մայրաքաղաքը, ուր այն ատեն գրական կեանքը կ'եռար: Սիրով ընդունեցան էմինէսքուն, իսկ քիչ յետոյ երբ կրթական նախարար եղաւ Թիթու Մայօրէսքուն, նախ կրթական քննիչ նշանակեց երիտասարդ բանաստեղծը և յետոյ հա-

մալտարանի գրադարանապետ: Գրական Ընկերութեան հետ շատ սիրալիւր եղան էմինէսքուի կապերը 1873—1876: Եունիմէայի ամէն հաւաքոյթին էմինէսքու իր քերթուածները կը կարդար հիացնելով ունկնդիրները: Գաղցր եկաւ այս շրջապատը իրեն, ու հոն ունեցաւ շատ մը սրտակիցներ:

(Ու տեղն է յիշել որ «Եունիմէա» Գրական ընկերութիւնը իր մէջ համրեց շատ մը տկանաւոր Հայեր ալ: Ասոնցմէ յիշենք Վասիլ Բօնիթա փիլիսոփան, նախկին նախարար Փէթրէ Միսիրը, վճռարեկ ատեանի անդամ Գրիգոր Պըլլըվիտուն, իր նկարիչ եղբայրը Թէոտոր, գորավար Չերքէզ, Իօն Պըլլըվիտու, Արգար Պըլլըվիտու, Ի. Մելլեք, և այլն):

էմինէսքու, այսպէս առաջինը եղաւ որ ճանչցաւ ուսմէն ժողովուրդը բոլոր նահանգներուն մէջ և բոլոր պայմաններուն տակ: Ռուսիան հոգին թրծուեցաւ էմինէսքուի մէջ, լրիւ, ամբողջական:

Ան նախ շօշափեց զեղջուկին սիրտը, և հոնկէ խրեց ինչ որ գտաւ զեղեցիկ՝ հին օրերէն եկած: Ան ծծեց ժողովրդական երգերն ու հէքեաթները՝ տեսակ մը բնազդական կարօտով:

Յետոյ անոր մէջ ձև առաւ հին օրերուն ծարաւը: Ան սկսաւ անցեալը պաշտել՝ որովհետեւ իր իտէալիսթ հոգին չէր կրնար ամփոփուիլ այդ նիւթի դարուն մէջ ու գալոց օրերուն վրայ շատ հաւատք չունէր: Անցեալն էր որ կ'ոգևորէր զինքը, սրովհետեւ հոն կը գտնէր այնպիսի գեղեցկութիւններ զոր իր դարը չէր կրնար տալ իրեն:

Եւ վերջապէս էմինէսքուի մէջ թափ առաւ հայրենասիրութիւնը: Ան ոչ միայն իր հայրենիքը սիրեց ջերմ յիսթոզին գուրդուրանքով մը, այլ և զայն ամբողջացուց իր հոգիին մէջ: Երբ իր մահէն 30 տարի յետոյ անհաւատալի զէպքերը պիտի ստեղծէին միացեալ հայրենիքը, էմինէսքու վաղուց իր հոգիին մէջ քանդեր էր սահմանները, ու ստեղծեր Միացեալ Հայրենիքը:

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐ

էմինէսքուի մէջ հայրենասէրը չափելու համար պէտք է աչքի առջև բերել շրջանը ուր ան ապրեցաւ: ԺԹ. դարը, Ռուսիոյ համար, եղեր էր վերածնութեան մը, աստիճանական

վերելքի դարը: Ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան ալիքն էր որ կու գար ճնշուած ժողովուրդներու հողիին մէջ փոթորկել ազատութեան ծարարը: Ռուսները ամենէն առաջ փորձեցին Ֆէնէրցիներուն լուծը թոթիել: Ֆէնէրցիները Պոլսեցի Յոյներ էին որոնք սուլթանէն կը գնէին Մոլտովայի և Վալաքիոյ իշխանական գահերը, ու անդամ մը բազմած հոն՝ կը կեդեքէին երկիրը քանի մը տարի: Անոնց լուծէն ազատիլ առաջին յաղթանակն էր գոր ձեռք ձգեցին Ռուսները 1822ին ըմբոստութեան մը զինով: Ֆրանսայի 1848ի յեղափոխութիւնը նոր ալիք մը բերաւ: Դարձեալ ոտքի ելան Ռուսները, այս անգամ յանուն քաղաքական իրաւունքներու, յանուն ազատագրութեան: Բուռն եղաւ պայքարը, բայց պիտի վիժէր եթէ օգնութեան չհասնէին զէպքերը: Խրիմի պատերազմը, արդարև, Ռուսները մօտեցուց իրենց ազգային իտէալին: Ու Փարիզի դեսպանախորհուրդը, 1858ին, միացած հռչակեց Մոլտովայի և Վալաքիոյ իշխանապետութիւնները, որոնք ամբողջ հինգ հարիւր տարի խրամատ մը բացեր էին միևնոյն ժողովուրդին ծոցը: Ռուսներն՝ նախ Քուզա իշխանին և յետոյ իշխան Կարոյի մականին տակ՝ կազմուեր էր արդէն, երբ Էմինէսքու հանրային կեանքի ասպարէզը մտաւ: Ռուսներ ժողովուրդին երկու հատուածները ձուլուեր էին, սակայն զեռ հետուն, օտա՛ր լուծի տակ կը մնային Արաւելին ու Պասարապիան, Պուքովինան ու Պանաթը: Բայց շատ քիչերը միայն, այն օրերուն, կը հաւատային ամբողջական հայրենիքի մը: Ոչ իսկ կ'ոգևորէր զիրենք բոլոր Ռուսները միակ հայրենիքի մը մէջ համախմբելու իտէալը: Էմինէսքու այդ քիչերէն էր: Ան շրջեր էր չազատագրուած Ռուսներուն մէջ, ու զգացեր թէ ինչպէս կը տատապին անոնք օտար լուծի տակ: Ան եղեր էր և Վիեննա՝ որ այն օրերուն հնոցն էր ռուսներ նոր զարթոնող հայրենասիրութեան, և ուր կ'եղարարանային շորս ծագերէն եկող Ռուսները: Էմինէսքուի մէջ հայրենասէրը այդպէս դարբնուեցաւ: Իր հայրենիքը սիրող բանաստեղծի մը զգացումը չէր սակայն այդ հայրենասիրութիւնը, այլ տեսիլքն էր հաւատացեալի մը, որ բազմաթիւ լուծերու տակ հեծող իր եղբայրները միակ հայրենիքի մը ծոցը կը կանչէ:

Էմինէսքու իր այդ տեսիլքը պոսթիկացած է ժողովրդական քերթուածի մը մէջ:

1833 յունիս 5ին Եաշի մէջ մեծ շուքով բացուած կ'ըլլար Շիթֆան չէլ Մարէի արձանին: Վեհապետը, պետական բոլոր իշխանութիւնները, խորհրդարանը, և ստուարաթիւ ժողովուրդ Եաշ հաւաքուեր էին երկիրն ամէն կողմերէն, նոյն իսկ զբացի պետութեանց ռումէն նահանգներէն: Եունիմէան՝ տեսնելով որ Եաշ հաւաքուած է մեծ թիւ մը իր վաղեմի անդամներէն, որոնց կարգին և Էմինէսքուն՝ մեծ հաւաքոյթ մը սարքեց: Էմինէսքու այդ հաւաքոյթին է որ կարգաց իր հռչակաւոր ժողովրդական երգը, Տօյնան, որ սա տողերով կը սկսի

Տնիէսքերէն միւնջ Թիցուն
 Հէֆ Ռուսէնները կ'նդրան
 Թէ հանդուրծիլ չեն կրնար
 Բիրա լուծերուն այս օտար...

Այս քերթուածը, աւա՛ղ, իր կարապի երգը եղաւ:

Ս Ի Բ Ո Ղ Ը

Սիրա՛ծ է Էմինէսքուն: Բայց իրը այն սէրը չէ՛ որ կը գերէ հողին, ու քերթողը կը բացաւ զանէ անշիջելի կրակով մը: Աւելի ճիշտը՝ վայրկեաններ են եղած իր սէրերը, ինչպէս և իր սիրոյ երգերը: Այնպէս որ կարելի չէ իր քերթողական երկին մէջ գտնել սիրոյ այն գորաւոր թափը, որ շատ մը մեծ արուեստագէտներու հրաշակերաններ է տուն տուած:

Դժբախտ եղած է ան իր սիրոյն մէջ: Սիրեց Թրանսիլվանիացի աղջնակ մը, կապոյտ աչքերով և խարտեաշ մազերով զեղանի Վերոնիքան՝ գոր, հակառակ իր կամքին, պսակեր էին ձերուկ ուսուցչի մը հետ, որ շուտ մը այլի թողուց իր կինը: Էմինէսքու պահ մը մտածեց իր սիրածը կին առնել՝ բայց իր բարեկամները գտան որ մեղանչել է ատիկա իր բանաստեղծի արժանապատուութեան զէմ, ու պղծել իր ներշնչումը: Տեղի տուաւ Էմինէսքու, բայց նուազ դժբախտ չեղաւ ան յետոյ:

Անկէ յետոյ ալ կինը ձանձցաւ, բայց ոչ կինը: Ձանձցաւ ինչ որ կին մը կրնայ տալ, բայց ոչ այն գորաւոր զգացումը որ հողիները ցմիշտ կը կապէ, ու կը տեէ մինչև գերեզման, ու անկէ ալ անդին:

Սիրոյ մասին են իր բանաստեղծութեանց մեծ մասը: Ասոնց մէջ կը տեսնուի խոր զգացում մը՝ հրաշալի ձևով մը արտայայտուած,

իր քերթուածներուն մէջ ան կ'երգէ հանդիպումներու առթած հրճուանքը, յաղթական սիրոյ մը ընծայած վերացումները, բաժանման բոլոր կտիւծները, և վիշտը զոր պատասխան չգտած սէրը կու տայ: Այս բոլորը ան երգած է քաղցր, մեղամաղձոտ, ներգաշնակ ձևով: Իր սիրային պատկերները այնքան փրասթիք են, այնքան գեղարուեստական, և սակայն այնքան անկեղծ: Զգացած է քերթողը, և իր զգացումները ան կը թափէ թուղթին վրայ՝ առանց ազդեցութիւն մը ձգելու ճիզի, առանց անոնց հագուեցներու զգացումներ որոնք իրը չեն: Ատկէ՛ է այն մեծ տալուութիւնը զոր էմիւնէսքու կը գործէ իր ընթերցողներուն վրայ, և միւս կողմէ արամբանական զարգացման այն պակասը որ կ'երևի իր բանաստեղծութեանց մէջ, ինչպէս գիտել կուտայ Տօպրուճանու Կէրէս: Բանաստեղծը տիրուր է երբեմն, թերահաւատ, կ'ողբայ կանացի անհաւատարմութիւնը. մերթ կը բացալատի, ու կը հատայ թէ հրեշտակ մըն է կինը. երբեմն կ'անիծէ զայն, ու մերթ կը ծնրազրէ անոր. երբեմն երբեմն զայն կը կանչէ անտառը՝ որպէսզի սիրէ զանիկա ազատութեամբ, երբեմն կը խորհի շիրիմին մասին՝ ուր պիտի կարենայ քնանալ յաւերժ, զայն գրկած իր բազուկներուն մէջ: Սիրահար մարդոց զգացումներուն այս անտարմարանական արտայայտութիւնը, անհետողականութիւնը որ կայ իրական կեանքի մէջ, քերթողին իսկ սրտին մէջ, զանոնք կը զանենք իր քերթուածներուն մէջ ալ: Ու այս երեսոյթը անկէ է՝ որ ան արտայայտած է խորունկ, անկեղծ և իրական զգացումներ:

Էմիւնէսքու, ինչպէս կը մտանեն իր քերթուածներն ալ, փոփոխական եղած է սիրոյ մէջ: Աւելի տարփանքի բոպէներ են իրենները, աւելի կամ նուազ կարճատև:

Թիթու Մայրէսքու, Էմիւնէսքուի մտերիմը, քիչ մը կը բանայ քօղը՝ բանաստեղծին տարփանքի այդ պահերը բացատրելու համար:

« Այնքան անտարբեր արտաքին կեանքի անցուղարձերուն համար, իր տարփական կա-

պերն անգամ անսովոր բնոյթ մը ունէին: Կարելի չէ ըսել թէ Էմիւնէսքու զժբախտ կամ բախտաւոր եղաւ սիրոյ մէջ՝ այս բառերուն սովորական իմաստովը: Ոչ մէկ կանացի անհասանկանութիւն չ'ը կրնար գերել զինքը: Ինչպէս Լէօփարտի Ասփաղիայի մէջ, Էմիւնէսքու ալ իր սիրած կնոջը մէջ կը տեսնէր անկատար ընդօրինակութիւնը միայն անխաղանանալի նախատիպի մը: Պատահամբ կը սիրէր ան կամ կը թողուր այդ ընդօրինակութիւնը, և անանձնական մեղամաղձութեամբ մը ան պատասան մը կը տեսնար ուրիշ աշխարհի մը մէջ՝ որ աւելի յարմարէր իրեն, — մտածման ու բանաստեղծութեան աշխարհը »:

Աւելի որոշ են Քարաճիւղի « մտանութիւնները »՝ Էմիւնէսքուի տարփական կեանքին շուրջ.

« Շատեր հաւատացած են որ Էմիւնէսքուի զժբախտութիւնը իր մոլութիւններէն կու գար: Արդարև անկարգ էր Էմիւնէսքու, բայց երբեք մոլի: Այս աշխարհքին մէջ ականաւոր մարդիկ կը կարծեն թէ կեանքի նւթական հաճօքները իրենց սեփականութիւնն են միայն, և բացառիկ մարդիկը արտօնուած չեն թիրութիւն ունենալու: Էմիւնէսքու ծայրայեղօրէն անհաւատար խոնուածք մը ունէր, և երբ կիրք մը տիրէր իրեն՝ ահռելի տանջանք մըն էր: Յաճախ մտերմասացութիւն ունեցած է հետս: Կատարելապէս գերծ հասարակ ձեռքէ՝ յաջողութիւնը շատ յաճախ խելքը գլխէն կը տանէր: Այն ատեն կը զրգուէր սաստիկ, կը ձգտուէր իր զգայնութիւնը, նախանձի տագնապ մը կ'ունենար, ինչ որ յտակ կերպով ցոյց կու տար թէ ինչ վախճան մը կը սպասէր այս գերագոյն մարդուն: Երբ այս ցնցումէն կը յոգնէր, կը փակուէր ան իր սենեակին մէջ, խոր կը քնանար, և քանի մը օրէն զարձեւալ կ'երևար ան խաղաղ, ինչպէս իր Արշալոյսը՝ անմահ և ցուրտ »:

Պոքրէշ
(Վերջը յաջորդ թիւով)

Յ.Ճ.ՍԻՐՈՒՆԻ

“ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆՆԻ ԵՒ ԽԱՉԱԿՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ”

Գ Ր Ք Է Ն Գ Լ ՈՒ Խ Մ Ը

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՄԸ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Պատյա մը ընելէ յետոյ Երեւան և էջմիածնի վանքը, ուրկից ձիւնապատ Արարաթին աեսքն այնքան գեղեցիկ է, ուղեցի անպատճառ այցելել Անդրկովկասի թրքական սահմանին մօտ գտնուող Անիի հռչակաւոր աւերակները, Հայաստանի Բագրատունի հարստութեան թագաւորներուն այգհին մայրաքաղաքը որ Ժ. և ԺԱ. դարերու Բիւզանդական կայսրերուն ժամանակակից եղաւ: Այդ ուղեւորութիւնը, որ ատենով գլուար, նոյն իսկ վտանգաւոր էր, այսօր շատ գիւրդին գարձած է: Գիւրդանէն, որ թիֆլիսէն Աղսթաֆայով Երեւան տանող երկաթուղիի ճանապարհին վրայ սիրուն կայան մըն է, սուրհանդակի ճամբայ մը՝ նախ գմայլելի կերպով անտառազարդ, յետոյ յանկարծ բոլորովին լերկ հողամասի մը մէջէն, հինգ հանգրուանով կը տանի մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, հայկական հինաւուրց կիւմրին, արեւատուրք գաշտի մը մէջ, և որ այսօր Անդրկովկասի սահմանագլխուն շատ կարեւոր գինուորական կեդրոն մըն է: Ալեքսանդրապոլէն, չորս ժամուան մէջ, չորս ձիով լծուած ու հայ կառապանով Ֆայսօն մը — այդ երկիրներուն մէջ այս է թեթիւ բաց կառքի մը պաշտօնական անունը — ձեզ կը հասցնէ Անի: Եօթերորդ վերսթին՝ կարսի ճանապարհէն շեղելով, այս տարօրինակ կառքը գաշտերուն մէջէն պարզ ոսնահեօի մը վրայէն կը յառաջանայ, անցնելով հայ գիւղերու մօտէն, որոնց բնակչութիւնը, ճշմարիտ

գաղաններու նմանող ահագին շուներով պաշարուած, ցորեն կտտելու նկարագրեղ աշխատանքին կը նուիրուին: Անցնելէ յետոյ կարգ մը գետակներու ծանծաղ մասերէն, մանաւորապէս Արփա-Չայէն, որ Հայաստանի քրոնիկագիրներուն կողմէ այնքան յաճախ յիշատակուած հինաւուրց Ախուրեանն է, յանկարծ ինքզինքնիկ կը գտնէք այն ապառաժուտ ստրահարթին առջև որ իր վրայ կը կրէ Անիի աւերակները: Տպաւորութիւնը զոր մարդ կ'ուենայ, Արագածի ձիւնապատ կատարներէն տիրապետուած այս անտառաման շրջանակին մէջ, շատ ուժեղ է:

Ախուրեան գետը և իր ձիւղերէն մին, որ պարզ հեղեղ մըն է սեպաձեւ ժայռէ պատերու մէջ սեղմուած հեղեղաաներու մէջ հոսող, կը սահմանագծէ ընդարձակ եռանկիւն մը որուն մակերեսին վրայ ատենով կը կանգնէր ոստանը որ ամենէն բարգաւաճն ու ծագկեալն էր Հայաստանի քաղաքներուն, այժմ ամայի, աւերուած, բայց տակաւին իր գեղեցիկագոյն յուշարձաններէն մէկ քանիովը ներկայացուած: Եռանկիւնին երրորդ կողմը պաշտպանուած էր միջնադարեան շքեղ պատնէշով մը որ գրեթէ անեղծ կը մնայ: Հայկապոլ կազմածքով մը կառուցուած, երկուսն քարի խորանարդներով շինուած, որոնց ցցանկիւնները, առաջին օրուան պէս ամուր, ճիշտ իրարու կ'ազուցուին, աշտարակներ ու պարիսպներ՝ որ Արեւելքի բոլոր բանակներ

րուն, բոլոր ցեղերուն յարձակումները տեսած են, այս բացարձակ անապատին մէջ երկարաձգուելով մինչեւ հետուն, կը կազմեն հսկայական պատ մը խորագեղեցիկ վեհութեամբ: Ատիկա կը յիշեցնէ, այլապէս խիստ բնանկարի մը մէջ, Հսովի կամ Պուսոյ պարխաղները:

Երբ՝ արձանագրութիւններով ծածկուած դռնէ մը, որուն վերեւ քանդակուած է մեծ աւիւժ մը, շրջափակին մէջ կը մըտնէք, տեսարանն ալ աւելի տարօրինակ կը դառնայ: Այդ վայրի սարահարթին վրայ, աւելի խնորհ շէնքերու փլատակներէն կազմուած քարի անասման շեղջակոյտներու մէջտեղ, դեռ հոս ու հոն կանգուն կերեւան ժ. գարու այդ ստամին հրաշալի յիշատակարաններէն շատերը: Ատանց մէկ մասը, գրեթէ անվթար, իրենց կարմրորակ քարի զէնուզարդին տակ, դեռ երէկ շինուած կը թուին: Կը տեսնէք, յաջորդաբար, բնական վեհաշուք գիրքերու վրայ կրթնած, հեղեղափն անդունդներուն վերեւ իշխող, պալատը Բագրատունի իշխաններուն, այդ պատերազմիկ արքաներուն որ յաջուկեցան պահ մը զօրեղ թագաւորութիւն մը հիմնել Բիւզանդիոնի կայսրերու և Պարտատի խալիֆաներու տէրութեանց մէջտեղ, յետոյ՝ իրենց միջնաբերդը կիսաւեր և Մայր Եկեղեցին ուր անոնց թագադրութեան հանդէսը կը կատարուէր արեւելեան պերճափառութեամբ, վերջապէս զանազան Եկեղեցիներ, ճշմարիտ գոհարներ ճարտարապետութեան, որոնց մին յետոյ մզկիթի փոխուած է: Մայր Եկեղեցին և երկու Եկեղեցիները մասնաւոր, փոքր՝ ինչպէս են հայկական բոլոր տաճարները, զարմանալի կերպով լապահապանուած են: Ոչ մէկ քար չէ շարժած հսկայապ կազմածքէն պատերուն զոր ասեղով շինեց Տրդատ ճարտարապետը, որուն յանձնուեցաւ 986ի երկրաշարժէն քայքայուած Այս Սօփիայի գմբէթին վերականգման գործը: Արտաքին պատերուն վրայ դեռ կ'երեւան, յստակ ինչպէս աւաջին օրը, արքայական նուիրամատոյց մեծ

արձանագրութիւնները, ժ. ու ժԱ. դարերու հայկական գեղեցիկ տառերով: Դռներն ու պատուհանները սքանչելի կերպով քանդակուած են՝ սակերչական հրաշակերտներու պէս, և իրենց զարդարուեստին ճախութեամբը արաբ արուեստի ամենէն շարճալի նմոյշները կը յիշեցնեն: Տաք, շքեղ, կարմիր գոյնով քարը հրապույր մը ևս կ'աւելցնէ դարերէ ի վեր քնացած մեծ ստամի մը այդ գիւթական գիմաստուերին:

Մայր Եկեղեցին, բացի գմբէթէն որ փլած է, դեռ պատրաստ կը թուի ընդունելու փառայեղ Բագրատունի թագաւորը, Շահինշահը, այսինքն արքայից արքան, որ մեծ թափօրով կուգայ Քրիստոսի 1000 թուականին մօտիկ իր բարեպաշտ ամուսնոյն կատարմիտէ թագուհոյն հետ Սարգիս կաթողիկոսի ձեռամբ վեհաշուք տաճարին օծման ներկայ գտնուիլ: Մենք նախաճաշեցինք, շուարեալ փախուստի մը մտանելով քաղմթիւ արջնագուռները և գիշատիչ թռչունները, սուքին տակ խորանին ուր թագ ընդունեցան շատ մը Բագրատունի արքաներ, Հոսամոց սրբազան պետութեան կիւրապալատներ (այդ էր իրենց պաշտօնական տիպոսը Բիւզանդիոնի մէջ), խոսվայոյզ, յաճախ ապստամբ ստորակարգեալներ Նիկեփոր Փոկասներուն, Յովհաննէս Չմշկիկներուն և Պուլկարասպան մեծ կայսր Վասիլ Բ.ին:

Միւս շէնքերը նուազ հետաքրքրական չեն, մանաւանդ արքայական պալատը որ կը ցցուի ահուելի հեղեղափն վերեւ. քանի մը Եկեղեցիներու վրայ դեռ կը մնան բազմաթիւ սրմնանկարներ: Ամենքն ալ ծածկուած են հրաշալի քանդակներով ու պատմական մեծ արձանագրութիւններով: Ամենքն ալ, դեռ գրեթէ այն վիճակին մէջ են ուր կը գտնուէին երբ, ստիպլի աղէտներէ յետոյ, — երկրաշարժներ, Արեւելքէն խուժող հարիւր տեսակ վայրագ թշնամիներու կրկնապատիկ արշաւանքներ, — Հայաստանի արքայանիստ քաղաքին տարաբաղդ բնակիչները որոշումը տուին զայն

վերջնապէս լքել Տեաւոր և աւելի ապահով ապաստանարան մը երթալու համար: Անգոհահաւան Մուսէն մըն է ասիկա, կարծես կախարգութեամբ պահպանուած միջնագարեան քաղաք մը, ինչպիսին ոչ մէկ ուրիշ ազգ ունի:

Աւերակներուն շրջակայքը՝ ամէն կողմ, անապատն է անծայրածիր, բացի խեղճ հայ գիւղի մը քանի մը բնակարաններէն: Այդ անհարթ լեռնագաղաղ ուր հոյզ մերթ կը խոռոչանայ ու մերթ կը գմբէթանայ, ուր ասե՛նով աշխարհն յաճախ հնչեց արշաւող ձիււորներուն, Բիւզանդացի, Վրացի, Արաբ, Պարսիկ, Թաթար կամ Մոնկոլ ձիււորներուն քառամբակ վայրը, ամբողջապէս մերկ է: Հրակէզ արեգակի մը ներքե թափափակ հօտեր կ'արածին Բաւրաստանեաց կառուցած եկեղեցիներուն շուրջը, իրենց ստքովը շարժելով բեկորները պատերուն որոնց ներքե կ'արիճը կը քնանայ հեղեղաւին խորը, անզուսպ Ախուրեանը կ'ոսանու ինչպէս արքայից արքաներուն օրով, իր գորշուհակ ջուրերը թաւալելով գէպի հեռաւոր երասեր, ուրկից՝ Արարատի գոռիթափներու երկայնքէն անցնելով, աննք պիտի երթան Կուրի ջուրերուն հետ Կասպից ծովը նետուիլ: Հորիզմին վրայ կը կանցնի վեհափառ Արագածը, Հայաստանի գեղեցկագոյն լեռներէն մին: Հեռու չէ թրքական սահմանագլուխը, ուր յաճախ կ'երեւան թաւանասէր Քիւրտերը որոնց մուսքը կ'արգիլեն այս ընդարձակ ասրածութեան վրայ ցրուած թերէքի ու Քուպանի քաջ իրազանները: Մեր առջև կ'երկարաձգուին նաև Կարսի լեռները որոնց անունը կը յիշեցնէ Չարին ու Սուլթանին զինուորներուն միջև տեղի ունեցած աշխարհի մոլեգին կոիւները:

Գծբաղդաբար, ժամանակը, հաս ալ, թէպէտ գանդաղօրէն, իր աւերիչ գործը կը կատարէ: Գմբէթներն են որ է՛ն առաջ կը փլին: Հովիւներուն վառած կրակները եկեղեցիներուն հիմերը կը մաշեցնեն: Պալատը կամաց կամաց կը փտորուի ու կը թափի արքայական պարտէզի ձորին մէջ

որ ասե՛նով դաւարագեղ էր: Հիմա որ այս հողամասը կցուած է սուսական պետութեան, կարելի չէ՞ արդեօք պատել, ի մեծ ուրախութիւն բոլոր հնագէտներուն, այս խորհրդաւոր քաղաքը, միջին դարու այս գիւթական սասանը: Հայ ժողովուրդին մէջ, որ աշխարհի հրաշքատ յարու՛մ մը ունի իր ազգային գեղեցիկ պատմութեան համար, պիտի չգանուի խելացի մեկենաս մը որ իր ցեղին մեծ թագաւորներու քաղաքին՝ Անիի՝ փառքին սիրահարուի: Քանի մը հարիւր հազար ֆրանք, պաշտածօրէն վճարուած պահապան մը, պիտի բաւէին փրկելու այս մէկհատիկ գոհարը, Ժ. դարու արեւելեան քրիստոնէական քաղաք մը՝ Կովկասի գոռիթափներուն մօտիկ (1):

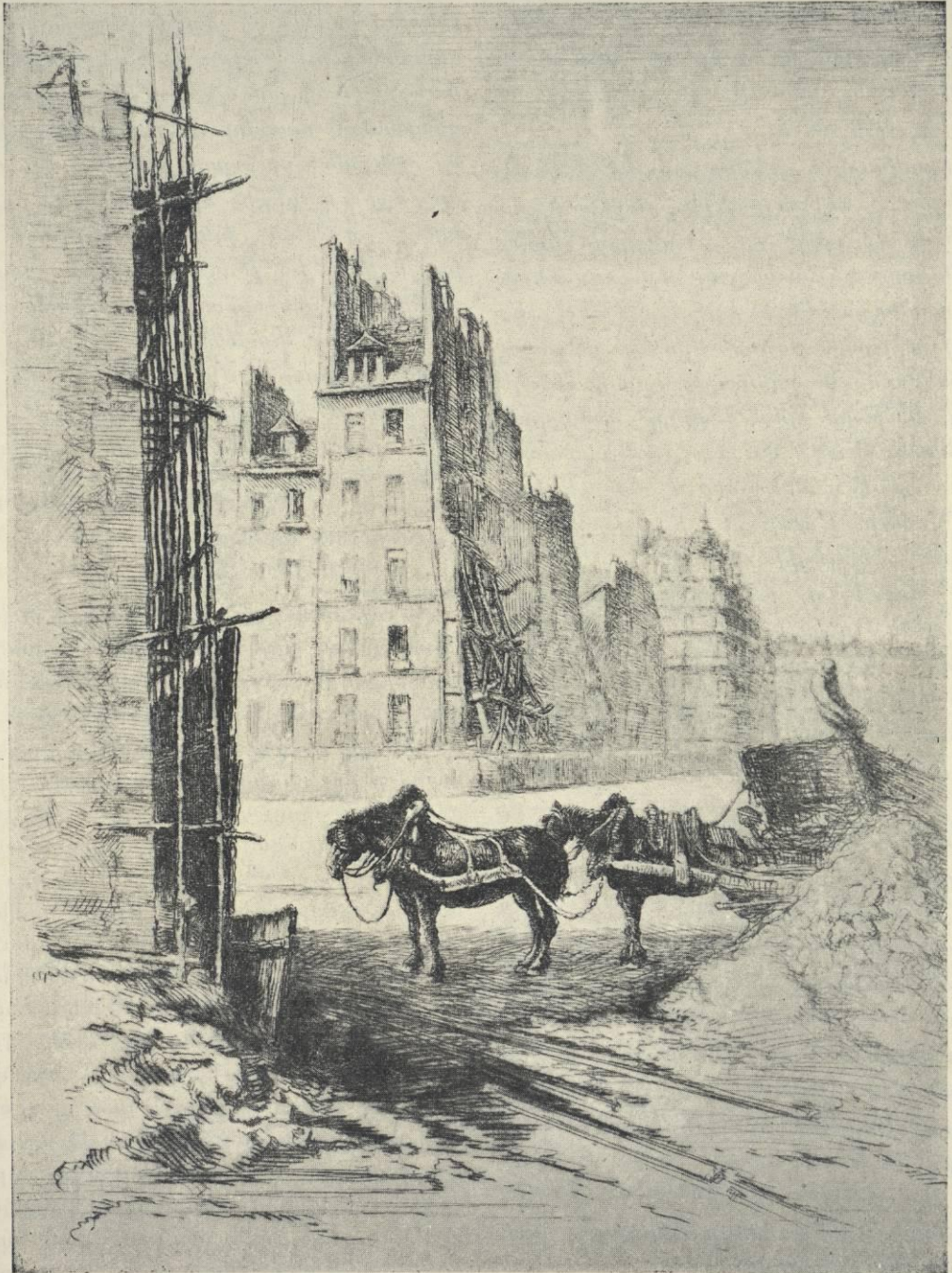
ԿԻՒՍԹԱՎ ՇԼՈՒՄՊԷՐԺԷ

«ժուռնալ սե Տեպա»

1 Հոկտեմբեր 1895

(1) Գծբաղդաբար այդ «խելացի մեկենաս»ը չգտնուեցաւ Հայոց մէջ: Անիի աւերակներուն վրայ երգեր երգել է և անոնց լուսանկարը հանել գատ բան մը չէին բրած Հայերը՝ երկար ատեն: Վերջերը էջմիածին հին կը պահէր վարդապետ մը խեղճուկ ամսականով, որ աւերակներուն վրայ կ'աղօթէր կամ քիչ շատ կը հսկէր որ շրջակայ գ'ւղացիները փրատակներու քարերն առնել տանելու շատոնց ի վեր սկսած սովորութիւնին չջարունակեն: Ո՛չ մէկ լուրջ գոհաբերութիւն՝ շէնքերու պահպանութեան, ոչ մէկ լուրջ ուսումնասիրութիւն, ոչ մէկ զանք մեծոտիկ պեղմանց: Պէտք եղաւ որ օտար գիտուն մը, ֆրոֆ. Մար, իր սիրան ու հմտութիւնը նուիրէր այդ գործին, կոչ ընէր Կովկասի Հայութեան, որպէս զի քիչ մը դրամ — ի՛նչքան քիչ՝ նորէն — տրամադրէին մերոնք այդ նպատակին, եւ որպէս զի Անիի նուիրական աւերակներուն պահպանումը, պեղմանց աշխատանքը, մեր նախնեաց արուեստին ուսումնասիրութիւնը լքօրէն սկըսէր Մարի եւ անոր գործակցող Թորամանեաններու եւ այլ Հայ մասագէտներու ձեռքով: Իսկ այժմ... եթէ տրուած տեղեկութիւնները ճիշտ են — երանի՛ թէ անճիշտ ըլլան կամ գէթ մասամբ միայն ճիշտ — աւերակներն իսկ քանդուած են եւ մարդկային քաղաքակրթութեան զարգերէն մին եղող «գիւթական օստան»էն ոչինչ կը մնայ...

(Ծ. Խ.)

ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ

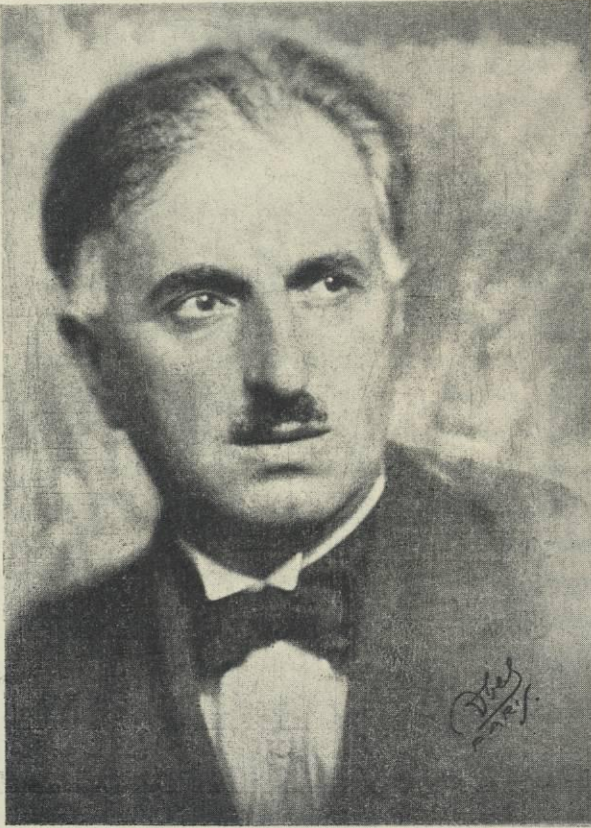
ՇԻՆՈՒԵԼՈՒ ՎՐԱՅ ԵՂՈՂ ՏՈՒՆ

(Ֆլուպերի «NOVEMBRE» վեպին փորագրանկարներէն)

Մ Ե Ր Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ Ա Գ Է Տ Ն Ե Ր Ը

Էսկար Շահին, որ աւելի քան երեսուն տարիէ ի վեր գեղարուեստական միջազգային թատերաբեմին վրայ առաջնակարգ դէմք մը դարձած է, կը շարունակէ՝ անխոնջ կենսունակութեամբ մը՝ իր ստեղծագործական շքեղ վաստակը:

Ան իր սկզբնաւորութիւնն ըրաւ 1896ին: Այդ թուականին, մենք ի՛նչունէինք մարդկութեան ցոյց տալիք իբր գեղարուեստական մեծ արժէք. Ադամեան ու Չուխաճեան վախճանած էին, Պալեան գերդաստանէն ոչ ոք կը մնար նախորդներուն գործը շարունակող. Կոմիտաս վարդապետ ու Տիրան Ալեքսանեան դեռ չէին յայտնուած: Ունէինք միայն Այվազովսքին ու Չաքարեանը, առաջինը՝ հանճարի փայտակներով բումանթիկ մեծ ծովանկարիչ, որուն գործը սակայն շատ քիչ գնահատուած է Ռուսաստանէն դուրս, երկրորդը՝ նախկին մօրթի սքանչելի վարպետ մը. Փարիզի մէջ խորապէս յարգուած՝ իբր Շարտէնի արժանաւոր յաջորդ մը: Անկից ի վեր, ահաւոր աղէտներ խուժեցին մեր ժողովուրդին վրայ, բայց — երբեք պիտի չբացրիմ այս սրտապնդիչ իրողութիւնը մ'ամնանիշ ընելէ — մեր բզբուած, ազգին ծոցէն ելաւ ամբողջ բոլլ մը արուեստագէտներու որ յաջողեցան մրցիլ եւրոպական մեծագոյն ազգերու արուեստագէտներուն հետ և իրենց ինչպէս և իրենց ազգին անունը փառքով պրակեցին: Փարիզի պէս արեգեակաւ կեդրոնի մը մէջ, ոչ մէկ փոքր ժողովուրդ (մանաւանդ Արեւելքէն) ունի այսօր այնքան փայլուն գեղարուեստական տաղանդ-

Էսկար Շահին

ներու հոյլ մը, ինչքան հայ ժողովուրդը: Էսկար Շահին առաջին ուշանը տուողներէն մին եղաւ մեր ցեղին ծոցէն բզբուած արուեստագիտական հզօր վերընծիւղման մը երեւոյթին: Ան Պոլսոյ Գատրգիւղէն եկած վենետիկ, յետոյ Փարիզ, Տրիասի, Թուլուզ Լօթրեքի, Սթենլենի ճամբուն մէջ՝ արտագրեց գործ մը իր անճնական կնիքով խորապէս դրոշմուած, իր տեսողութեան և

ճաշակին համաձայն արտայայտեց Փարիզի բնանկարները, բարքերը, տիպարները ընդարձակ շարքի մը մէջ փորագրանկարներու որոնցմէ ոմանք անմահ հրաշակերաներ կը մնան, այս երկրին մեծագոյն քընհագասներուն կարծիքով՝ ինքնայատուկ և անկորուստ էջ մը աւելցուց ֆրանսական նոր արուեստի պատմութեան: Հեղինակաւոր գրողներու կողմէ իր գործին նուիրուած ֆրանսերէն ու եւրոպական այլ լեզուներով ուսումնասիրութիւնները թանկագին հատոր մը կրնան կազմել, որ կոթող մըն է ի պատիւ հայ տաղանդին: Անթու Ֆրանս մը և Օքթավ Միլլաօ մը իրեն գիմեցին իրենց մէկ գործը պատկերազարդել տալու համար, ու մինչև ցարգ ան կը շարունակէ իր գործը ճովագցնել նորանոր արտագրութիւններով: Երկու տարի առաջ ան Պարէսի La Mort de Veniseին պատկերազարդումը կը կատարէր շարքով մը հոյակապ փրանսերու որ բոլոր գեղասէրներուն զմայլանք պատճառեցին, և քանի մը ամիս առաջ լոյս տեսաւ Ֆլուպէրի պատանեկան տարիքին գրած մէկ վրդովիչ վէպը (ցարգ անտիպ մնացած), Novembre, զարգարուած Շահինի նկարներով, ուր վարպետը կը վերերեւայ իր ուժի ու շնորհի յատկութիւններով: Ուրախ ենք որ կրնանք այս թիւին մէջ արտատպել Novembre վէպի այդ նկարներէն մէկ քանին:

Նոր արուեստագէտներուն մէջ որ վերջերս յայտնուեցան, ամենէն ուշագրաւն է Գրիգոր Շիլթեան, առոյգ տաղանդ մը հարազատ նկարչի: Նոր Նախիջեւանէն եկած այդ երիտասարդը, Իտալիոյ մէջ իր գեղարուեստական կրթութիւնն ստացած, արդէն գնահատուած գէմք մը գարձած է Փարիզի և Պրիւսէլի մէջ: Իր հզօր վըրձինը, իր կեանքի ուղղակի տեսիլն ու արուարտայայտութիւնը, իր ի ծնէ նկարչի հուժկու ձիրքերը, իրականութենէ ներշնչուած իր պարկեշտ ու ժուժկալ արուեստը արդէն իր անունը ծանօթ ու սիրելի դարձուցած

են միջազգային գեղարուեստատէր հասարակութեան: Պրիւսէլի ազգային մուսէնը իր գործերէն մին գնեց տարի մը առաջ՝ այդ քաղաքին մէջ «Անի» ընկերութեան սարքած ցուցահանդէսի միջոցին, և երկու ամիս առաջ Փարիզի մէջ իր առաջին անձնական ցուցահանդէսին, որուն յայտագրին յառաջաբանը գրած էր յայտնի քննադատ Արսէն Ալէքսանար, իր իտալական տիպարները, ինչպէս և

Գրիգոր Շիլթեան

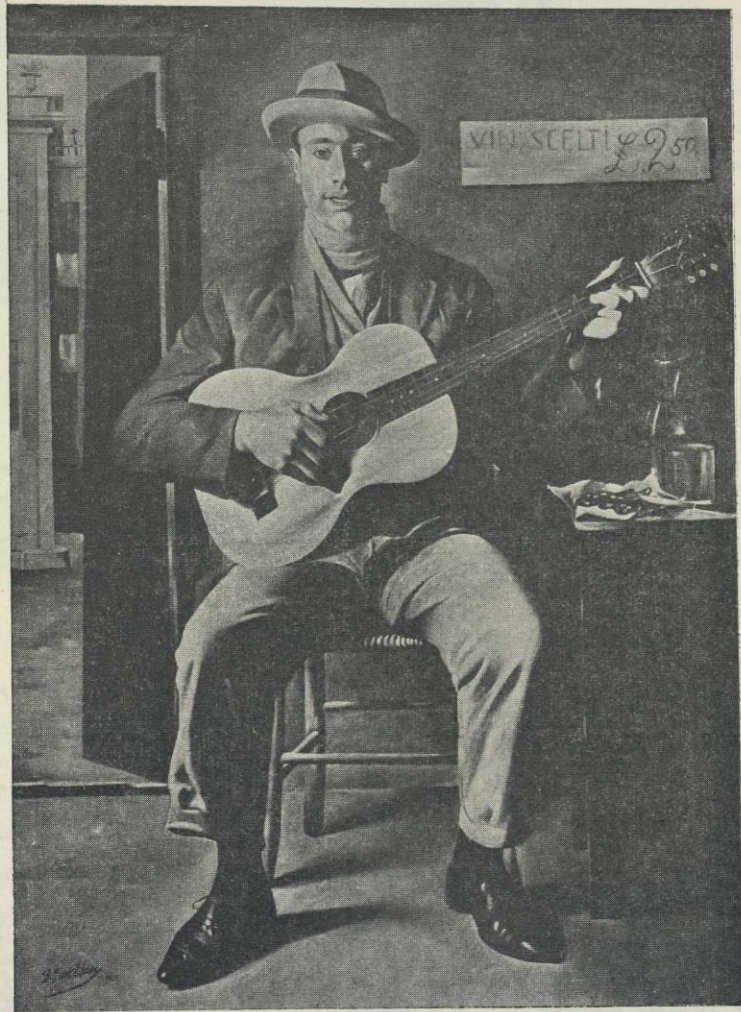
վարիզեան տեսարաններն ու հարիւր-մօրքները, իրենց ուժեղ գծագրութեամբ, գոյներու կենդանութեամբ, արտայայտութեանբնականութեամբ խոր տպաւորութիւն գործեցին իրազեկ այցելուներուն վըրայ: Լիւքսանպուրի պետական թանգարանի վարչութիւնը գնեց իր կարեւոր նկարներէն մին. և ահա ինչ որ այդ առթիւ գրեցին փարիզեան թերթերը.

L'Œuvre.— Շիլթեան, որուն խորհուրդ տուած էինք շատ անճնատուր չլլալ իր գծագրիչի ձիրքերուն եւ հմուտ ըմբռնումին շարագրական գիտութեան, որ նիւթին հրապոյրներուն և գոյնի նուրբ աննչութեանց վրայ յամենալն իրեն արհամարհել կուտային, կը թուի մեզ լսած ըլլալ և այսուհետեւ ուղղանդուող գեղութեան նուիրուիլ որոշած: Այս զարմանալի նկարիչը մէկ տարուան մէջ ահագին յառաջգիտութիւն ըրած է: Երբ յաջողի իր մեծ նկարներուն սալ հեշտական հմայումի այն գորութիւնը որ արդէն իսկ կը փասալօծէ իր փոքրիկ հարիւր-մօրքները, ոչ մէկ առարկութիւն պիտի ունենանք վիճարկ տեսնելու իր բուն տեղը, այն շարքին մէջ ուր կը փայլին Լընէնները, Ժէպիք, Մանէ եւ Տըսէն:

Comœdia.— Յուցահանդէսը զոր Գրի-

գոր Շիլթեան սարքած է Ռլնէսանսի սրահին մէջ, լաւագոյն կերպով ցոյց կուտայ քան ինչ որ կրնային ընել այդ նկարչին Աշնան Սալօնին եւ Թիւրքի Սալօնին զրկած նկարները, իր խառնուածքին ուժգնութիւնը: Կիբաւիսքը, որուն վերայտաւ գրութիւնը կը հրատարակենք, բաւական բնորոշ գաղափար մը կուտայ այդ ամուր,

կամագոր նկարչութեան վրայ, ուր հաստատ կը զգացուի յարգանքը կառուցուածքի մը որ անողոք արամբանութեամբ մը եւ «սիլթմ»ի հաւասարակշուութեան, գծերու եւ ծաւալներու ներդաշնակութեան տարհով ըմբանումով մը յորինուած է: Երբեմն, չափազանց կը զգացուի նկարչին կամքը՝ իր սուաջագրած այդ նպատակին

Գ. Շիլթեան. — Կիբաւահար

հասնելու. բայց բարեբաղդաբար ան նարատաւորուած է նկարչի ձիւքերով որ կ'ուգեւորեն ինչ որ կայ քիչ մը շատ սխառմական իր նկարներէն սմանց մէջ: Կայ իրողութիւն մը որ անհերքելի կը մնայ. Գրիգոր Շիլթեան նկարիչ մըն է որ այս ցուցահանդէսով մեզ կը ստիպէ

զինքը նկատողութեան աւնել: Ըլլայ մեծ սրտակերներու մէջ, ինչպէս այն որ սփակերթի սնակի մը շուրջ կը խմբէ սրտիտալէմ անձնատրուութիւններ, ըլլայ սուղակի գիտողութեան տեսարաններու մէջ, ինչպէս ձկնաղաճառուհին կամ սղաղաղաճառուհին, ուր ամէն ինչ կատար-

եալ ինքնավստահութեամբ մը շարագրուած ներդաշնակութեան մը կ'աջակցի, որոշ կերեւայ թէ Գրիգոր Շիլթեան արուեստագէտ մըն է զոր պէտք է հաշուի առնել: Ան կրնայ շատ հեռուն երթալ, եւ իր նորագոյն պատկերները, որ միւսներէն աւելի «նկարիչ»ի պատկերներ են, թոյլ կուտան իր վրայ մեծ յոյսեր դնել, մանաւանդ ներկայ ցուցահանդէսով իր սուած թանկագին գրաւականէն յետոյ:»

Figaroi մէջ, Արսէն Ալեքսանտր կը գրէ. «Ռընէսանսի Կալըրիին մէջ ունեցանք երբեակ ցուցահանդէս մը զոր կազմած են արուեստագէտներ որ ամենէն ինքնատիւներէն են զոր օտար գալրոցներ մեզի յայտնած բլլան վերջերս: Մին Հայագլի

Գ. ՇԻԼԹԵԱՆ. — Հոռիսկական հաճարան

Գ. ՇԻԼԹԵԱՆ. — Նաքիւր-մօր (Հասարածոյ Հ. Լըվօթի, Պրիւսի)

Շիլթեանն է, որմէ արդէն մեր աչքին զարկած էին բարբի պատկերներ եւ բնական մեծութեամբ ժողովրդական սիւսերն որ ամենայնոց նկարագրով, այդ շահեկան էջերուն այժմ՝ աւելցուցած է աւարկաներու նկարներ բոլորովին ինքնայատուկ բնոյթով:»

La Renaissance de l'Art հանդէսին մէջ, գարձեալ Արսէն Ալեքսանտր կը գրէ. «... Շիլթեան զգացումն ունի արտայայտութեան, աւելի կեցուածքին քան օտարման: Ասկից յառաջ կուգայ տեսակ մը խստութիւն իր գործագրութեան մէջ, ինչ որ կատարելապէս արամաբանական է: Կը տեսնուի որ կը զգուշանայ իր ձիւրքերէն չափազանց օգտուելէ, եւ թէ զանոնք կը գտայ: Ուստի իր գործը, ներկայիս, կամքի ճիգ մըն է: Հաւանական է որ օր մը իր մէջ, բուն իսկ շարժումը իր գերակշռու-

Օրիորդ Ալիս Գավուբենան

Թիւնը պիտի ստանայ կեցուածքին վրայ: Երկու փուլերը հաւասարապէս շահեկան պիտի ըլլան: Ամէն սարագայի մէջ, այս նկարչին մարդկային արժէքը մեծապէս նշանակուող է, եւ ոչ ոք անզգայ պիտի մնայ իր շատ հետաքրքրական եւ անձնագրոջմ' նախընտրանքներուն հանդէպ:»

**

Փարիզեան հայ արուեստագէտներու հոյլը ճոխացաւ վերջերս նաև կանխահաս զմայլելի տաղանդով մը, որ է երկուստստանամեայ պարուհի Ալիս Գավուբենանը: Տրտալիզմիցի այս աղջնակը, որ հայկական

երեկոյթներու մէջ արդէն ուշադրութիւն գրաւած էր իր արտակարգ ընդունակութեանց ապացուցումով, եւ զոր Փրէոպրեժինսքիի և Քիշինսքիի պէս մեծանուն ուսու պարուհիներ հաճոյքով իրենց աշակերտներու դասուն մէջ ընդունած են, իր առաջին պարական ռեսիթայը տուաւ անցեալ յունիսին՝ Սալ տ'իէնայի մէջ, և միջազգային ընտիր հասարակութեան վրայ որ եկած էր զինք տեսնել՝ այն սպաւորութիւնը թողուց թէ իր մէջ ապագայ հայ Փավլօվա մըն է որ կը ծագի: Իր մ'արմնոյ զարմանալի գիւրաթեքութիւնը, բիբօի բնածին զգացումը, քեֆեի մէջ արդէն իսկ

ստացած մեծ հմտութիւնը, ժեսթերու, կեցուածքներու և միմիքի շնորհը կամ չարած ճիւղութիւնը, սպշեցուցին ու հմայեցին հանդիսականները որ անվերջ օվափօն մը ըրին և իր իւրաքանչիւր պարը կրկնել սուին: Ահա ինչ որ իր մասին գրեցին փարիզեան թերթերը.

Le Courrier.— «Շատ գեղատի պարուհի մը (12 տարեկան), Օր. Ալիս Գափուքճեան, երէկ իրիկուն պարի բեսիրայ մը տուաւ Սալ ա'իէնայի մէջ: Շատ սիրունիկ, շատ շնորհալի, արդէն իսկ նշանաւոր բեմիքի մը տիրացած, այս փոքրիկ արուեստագիտուհին մեծ յաջողութիւն մը սենեցաւ իր հայրական, սպանիական և գաղական պարերով: Ամէն ինչ յուսալ կուտայ որ քանի մը տարիէն իր անունը հռչակուոր պիտի գտնուի:»

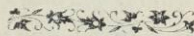
New York Herald.— «Պարի բեսիրայը զոր Ալիս Գափուքեան տուաւ Սալ ա'իէնայի մէջ, անասումն յաջողութիւն գտաւ: Այդ գեղատի արուեստագիտուհին տաեակու տարեկան է միայն. նուաստի պարին, հայրական և սպանիական պարերուն

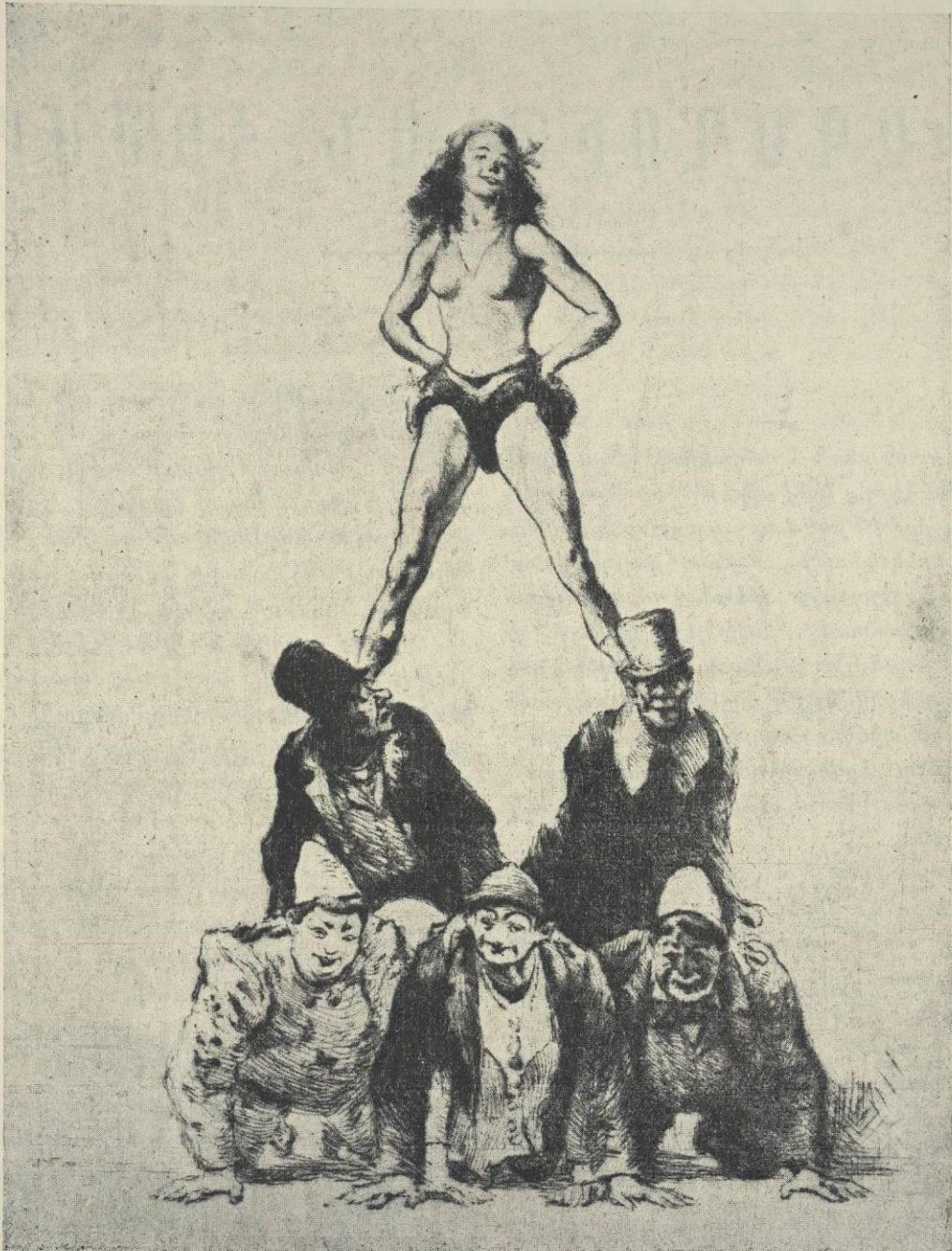
մէջ, ան բոլոր խոտուումները կուտայ փայլուն սաղագայի մը որ իր արուեստագէտի ստղարէցին առջեւ կը պարզուի:»

Les Coulistes du Spectacle.— «Պըզուլիկ պարուհին՝ Օր. Ալիս Գափուքճեան, մեղի ապացուցուց, Սալ ա'իէնայի մէջ, կանխահասութիւնն իր իր սաղանդին որ սարահամարէս պիտի համար իր լիակատար փթիթման: Այդ խելացի աղջնակին մէջ գաստիան ստղի մը խմորը կայ:

«Ան արդէն իսկ պարերն աւելի կամ նուազ կշռականօրէն չափանկելով չի շատանար, այլ կը թարգմանէ զաննք, անանց մէջ սրամտութիւն կը դնէ, թերեւ նոյն իսկ իր տարիքին համար չափանց նըրին: Ամենայնայնոք կերպով ան մօտեցաւ բոլոր տեսակի պարերուն, գաղական, հին ու նոր: Իր նուաստի պարը փոքրիկ քերթուած մըն էր հիւմուրի, ինչպէս և վարկեսիանան. ստանց մէջ կը հուստարի լուապոյն ձիկան պարուհիներուն: Իր յաջողութիւնը յաղթական եղաւ:»

Ա. 2.

ԷՏԿԱՐ ՇԱՀԻՆ

ԱՃՊԱՐԱՐՆԵՐ

Ֆրոպերի «NOVEMBRE» վեպին փորագրանկարներէն

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Հ Ա Մ Ա Ր

Ա.

Յաւիտենական փոփոխութիւնը կամ շարժումն է որ կայ իրերու և երեւոյթներու խորը: Ինչպէս որ դժուար է ըմբռնել հոգիի և նիւթի անջատ գոյութիւնը՝ անոնց հաղորդակցութեան անկարելիութեան պատճառով, նոյնպէս կարելի չէ ըմբռնել շարժուն և անշարժ նիւթի գոյութիւնը, որովհետեւ անպայման բախում է որ տեղի պիտի ունենար, որով ներդաշնակութիւնը խանգարուէր: Ստեղծագործութեան մէջ ներդաշնակութիւն գտած ենք միայն:

Այս շարժումը շատ սրտը կը սեմնուի, երբ կեանքը կը սկսի: Մահը կամ տարրալուծումը այդ շարժումին արդիւնքներն են: Բնական կերպով մինչև կեանք ալ գոյութիւն ունեցեր է ան: Երկրաբանները այդ խոշոր փոփոխութիւններու մասին կը խօսին արդէն: Մինչև կեանք եղած շրջանը և կեանքի շրջանը երբեք կարելի չէ բաժնել իրարմէ: Մին միւսին բնական հետեւութիւն է:

Այս շարժումը ուժ մըն է որ միշտ կը վերափոխուի: Ստեղծագործող ուժին քով ուրիշ մըն ալ կայ, որ կը քանդէ: Անոնք տարբեր բաներ չեն, այլ միեւնոյն ուժին այլազան արտայայտութիւնները:

Կրօնները քանդող ուժը ներկայացուցեր են սատանայով, չար ոգիով մը: Բայց անարդար է: Ստեղծագործութեան հրաշալիութեան գաղտնիքը հոտ իսկ է: Դէպի

յառաջգիւմութիւն մղող ազգակն է: Որովհետեւ իւրաքանչիւր անգամ որ հինը կը քանդուի, նորը կը շինուի աւելի գեղեցիկ և աւելի կատարեալ: Արարիչը կը նմանի այն արուեստագէտին որ կը շինէ, չի հաւնիր, կը քանդէ նորը շինելու համար և այսպէս անվերջ՝ դէպի կատարելութիւն:

Յետոյ, ստեղծագործութեան գեղեցկութիւնը հոն է, որ բոլոր արարածները իրենց մասնակցութեան բաժինը կը բերեն անոր շարունակութեանը մէջ: Այսօրուան արարածը վաղը ստեղծագործող է, ու այսպէս անվերջ:

Արարիչը ամէն կարելիութիւն դրեր է երկրագունդի վրայ: Ան ունի ամէն ինչ որ պէտք է այդ յեղաշրջումին, զոր մենք կը կոչենք յառաջգիւմութիւն և քաղաքակրթութիւն:

Այդ յառաջգիւմութիւնը կը նմանի օվկիանոսի այն ալիքներուն, որոնք տեղատուութենէն ետք կը վերադառնան իրենց տեղը, միայն այն տարբերութիւնով որ, մինչդեռ օվկիանոսի ալիքները միշտ միեւնոյն տեղն է որ կը գրաւեն, քաղաքակրթութեան կոհակները, հազիւ երբեմն ընկրկումներով, կը յառաջանան միշտ դէպի անկախ բարձունքներ:

Այս շարժումը կուգայ և կը համնի մինչև կեանք, մինչև նախաբջիջ, կեանքի առաջին արտայայտութիւնը: Այն օրէն որ նախաբջիջը կը սկսի ազատ շրջիլ, այսինքն

ներքին շարժումին միացնել հասն արտաքին շարժում մը, տեղափոխութիւնը, որ իրականին մէջ շեշտուած շարժում մըն է, այն օրէն կը արուի ամենատուեղ հարուածը յառաջգիւժութեան անիւին: Ազատ շրջող հախաբջիջներէն կը ստեղծուի կենդանականութիւնը, կեանքի ազատական հատուածը, իսկ իրենց տեղը մնացողները կը ստեղծեն բուսականութիւնը, կեանքի պահպանողական մասը:

Շարժող բջիջները ի ինքիբ ուտելիքի իրենց տեղափոխումի ընթացքին կը հանգիստին հոր միջավայրի, և ստիպուած կը յարմարուին այդ միջավայրին: Այդ յարմարուիլը կը մտցնէ արագ փոփոխութիւն անոնց կեանքի և կազմութեան մէջ: Այս իսկ է բնաշրջումը:

Բ.

Բնութեան մէջ գոյութիւն ունեցող առարկաները կամ երեւոյթները գեղեցիկ կամ սպեղ չեն: Մենք է որ կը հագուեցնենք այդ զգեստը անոնց, ինչպէս պուրբիկներու: Մարդու հոգին կարելի է նրմանցնել պրիսմակի մը. նայելով թէ ինչ երեսներ ունի այդ պրիսմակը, ըստ այնմ ան կը ցոլացնէ իրեն եկող ճառագայթները: Առարկայօրէն գոյութիւն ունեցող գեղեցիկութիւն մը ժամանակին հետ չպիտի փոխուէր: Մինչդեռ գեղեցիկ ըմբռնումը ժամանակին հետ միշտ փոխուած է, որովհետեւ կեանքի փոփոխութիւնները իրենց հետ կը բերեն նաև, իրարու յաջորդող սերունդներու մէջ, գեղեցիկ ըմբռնումի փոփոխութիւն:

Արեւմուտքցի մը ոչ մէկ բան կը հասկնայ արեւելեան կոչուող երաժշտութեանէն: Այն բոլոր եղանակները, որոնք ամենախոր ազգեցութիւն պիտի ընէին և մինչեւ արցունք յուզէին Արեւելքցի մը, անտարբեր կը թողուն զայն: Ան ոչ միայն գեղեցիկ չի գտներ այդ բոլորը, այլ նոյն իսկ սպեղ և նեղացնող: Նոյն բանն է արեւմտեան երաժշտութիւնը Արեւելքցիի մը համար:

Ուրեմն գեղեցիկութիւնը կապուած է միջավայրին, միեւնոյն ժամանակաշրջանին մէջ: Ո՛րքան ուրեմն ալլազան պիտի ըլլայ ան, տարբեր ժամանակաշրջաններու տակ: Հին ժողովուրդները բնականաբար ունէին իրենց երգը: Եթէ նոյն վիճակին մէջ պահուած ըլլար, ո՛րքան տարօրինակ պիտի թուէր ան մեզի այսօր: Ազագային միեւնոյն բախտին ենթակայ պիտի ըլլան մեր այսօրուան եղանակները:

Մանուկը երբ կը ծնի, գեղեցիկագիտական այդ միեւնոյն ըմբռնումները կը տեսնէ իր շրջապատին մէջ, և գեռ հոր կազմութեան մէջ եղող անոր միաբն կ'ընդօրինակէ զանոնք: Անոնք իր էութեան մաս կը կազմեն ալլազան: Գեղեցիկագիտական ըմբռնումը տեսալ մը կազապար է, որ կը գորշմուի հաւաքականութեան մաս կազմող իւրաքանչիւր անհատի վրայ: Այս է պատճառը որ միեւնոյն ժամանակաշրջանի և միեւնոյն միջավայրի մէջ, համեմատաբար նման գեղեցիկագիտական ըմբռնում կը տեսնենք:

Աստուծոյ մը գաղափարը ծնած է մարդոց մտքին մէջ, բայց այդ գաղափարի սահմանը կամ պարունակութիւնը փոխուած է գարերու ընթացքին: Նախնական ժողովուրդներու կրօնական ըմբռնումին համաձայն, Ան միշտ կը միջամտէ մարդոց գործերուն: Հին կտակարանի մէջ շատ որոշ կարելի է տեսնել այդ միեւնոյն երեւոյթը: Եհովան միշտ ներկայ է և անմիջապէս կը պատժէ ամենափոքր յանցանքներն իսկ: Յետագային քրիստոնէութիւնը փոխեց այդ ըմբռնումը և զայն տարաւ կապեց հանդերձեալ կեանքի մը պատիժի կամ վարձատրութեան գաղափարին:

Գեղեցիկի գաղափարը և բարոյական ըմբռնումները միջոցներ են մարդոց համար, վնասելու ճշմարտութիւնը: Երբ այդ միջոցները համեմատական են ժամանակին հետ, բնական կերպով մեր ճշմարտութիւններն ալ յարաբերական պիտի ըլլան:

Հին դարերու մէջ կիրարկուած մուսուլմաններ այդ դարերու գիտութիւնն էր, այսինքն գիտութեան բացակայութեան՝ անոր տեղը կը բռնէր: Որքան որ մեր այսօրուան գիտութիւնը հեռու է այդ հին մուսուլմանէն, սխալի գայ ժամանակ որ մեր գիտութիւնը, գալիք դարերու գիտութեան նոյնքան և աւելի հեռու ըլլայ:

Ամենաուժեղ բանաստեղծութիւնը մտքի բանաստեղծութիւնն է: Հին յունական մտքի ազդեցութիւնը չափազանց ուժեղ եղած է մարդկութեան յետագայ զարգացումին վրայ: Ինչպէս նիւթական կեանքի մէջ մարդիկ ստեղծեցին արժէքներ, նոյն բանը ըրեր են գեղարուեստի, բարոյականութեան և մտքի մարդերուն մէջ ևս:

Հին ժամանակներու մէջ խեղճուկ ճրագն էր որ կը լուսաւորէր գիշերը: Այդ տեղի վրայ լոյսը ոչ միայն պէտք եղած կերպով չէր լուսաւորեր, այլ նաև առջ կը բերէր ստուերներ, որոնք կը մեծնային մարդոց երեւակայութեան մէջ, ու այսպէս կը ստեղծուէին գեւերու պատմութիւններ, տեսակ մը միասնականութիւն: Այսօր այդ պատմութիւնները միեւնոյն նշանակութիւնը չունին: Նոյն գերը կը կատարէ քաղաքակրթութիւնը ամէն բանի մէջ:

Գ.

Աւատականութիւնը հին դարերու պատմութեան ամենաաչքառու երեւոյթն է: Բոլոր քաղաքակրթուած ազգերը անցեր են այդ միեւնոյն կարգերէն: Շատ մը յետաձգեց երկիրներու մէջ ան գոյութիւն ունի մինչև այսօր:

Աւատական իշխանները նախապէս ցեղապետներ եղած են. յետոյ, երբ կազմուեցին այդպիսի հաւաքականութիւնները, անոնք մտեր են այդ հաւաքականութեան մէջ, բայց շահեր են իրենց ներքին ինքնիշխանութիւնը:

Ինչպէս այսօրուան քաղաքակրթութեան պետութիւնները, նոյնպէս հին դարերու մէջ Միջագետք, Եգիպտոս և Յունաստան

ունեցած են իրենց աւատական կարգերը: Առաջին երկուքը իրենց գաշտային հողամասին և գետային հաղորդակցութեան, իսկ Յունաստան ծովային գիրքին պատճառով կրցած են շուտով ակարացնել աւատականութիւնը և ստեղծել մեծ միութիւն մը, մեծ հաւաքականութիւն մը, որ կարելի է դարձուցեր քաղաքակրթութեան առաջացումը:

Փետը կամ ծովը հաղորդակցութեան աւելի գիւրտար միջոցներ եղած են, քան ցամաքը:

Աւատական իշխանները առաւել կամ նուազ չափով կապուած են եղեր կեդրոնական իշխանութեան: Անոնք պարտաւոր էին օգնել, երբ արտաքին թշնամի մը կ'արշաւէր հասարակաց հայրենիքին դէմ: Բայց գործնականին մէջ այդ բանը դժուար է պարտագրել: Ատիկա կախում ունի կեդրոնական իշխանութեան ներկայացուցած ուժէն: Այն աւատապետը, որ թշնամի ճանապարհին վրայ չէ, միեւնոյն աճապարանքը չի գնէր, ինչ որ սխալ ընէր անմիջական յարձակումի ենթակայ աւատական իշխանը: Անոնց միջև նախապէս ստեղծուած հողային և այլ վեճեր շատ անգամ պատճառ կ'ըլլան որ մէկ կամ աւելի աւատապետներ բոլորովին չմասնակցին այդ պատերազմին: Անոնք վստահ են որ կեդրոնի իշխանութիւնը չսխալի կըրնայ պարտագրել այդ բանը իրենց: Այսպէս եղած է մասնաւորաբար այն երկիրներու մէջ, որոնք իրենց լեռնային գիրքին պատճառով հաղորդակցութեան գիւրտութիւններ չեն ունեցած, ինչպէս Հայաստան, Աֆղանիստան եւ այլն:

Հին դարերու մէջ երբ ունէ թագաւորութիւն կ'արշաւէր և կը գրաւէր ուրիշ երկիր մը, թէև կ'ապարտակէր և սուրբ կ'անէր, բայց անոր անկախութեան ձեռք չէր տար: Իեմոկրատական ըմբռնումներու արդիւնք չէր բնականաբար, այլ այն որ հաղորդակցութեան դժուարութիւնները տեսական շահագործում մը անկարելի կը դարձնէին, ինչքան որ կրնան ընել այսօրուան պետութիւնները:

Նոյն բանին արդիւնքն է նաև աւատական իշխաններու ներքին ինքնավարութիւնը: Բայց այդ ինքնավարութիւնը պետութեան մէջ պետութիւն էր ստեղծեր: Որպէսզի ժողովուրդ մը կարենայ քաղաքակրթութիւն առաջ բերել, պէտք է որ ունենայ ուժեղ կառավարութիւն մը: Իսկ աւատականութիւնը արդեւք է այդ ուժեղ կառավարութեան կազմութեան:

Յետագային, թագաւորներու բացարձակ իշխանութիւնը, որոնց կամքը օրէնք էր և իշխանութիւնը, «Աստուծո՛վ է արուած», մէկ նպատակ միայն ունէր, — սլակեցնել աւատական իշխաններու զօրութիւնը և կարելի դարձնել ուժեղ կեդրոնական կառավարութեան մը կազմութիւնը:

Եւրոպական ժողովուրդներու Միջին Դարու պատմութեան մէջ որոշ կը տեսնուի աւատականութեան ուժը և տեղի տալը:

Անցեալ դարերու մէջ երբ ոչ կանոնաւոր ճարտարարուեստ կար և ոչ ալ աշտօրուան ծաւալով առեւտուր, հողը մարդոց ամենապիտաւոր հարստութիւնն էր: Այդ է որ կազմեր է աւատական իշխաններու ուժը:

Հաղորդակցութեան միջոցներու շատացումով և դիւրացումով հեազհետէ ստեղծուեցան, անտեսական գեանի վրայ, նոր դասակարգեր: Այդ նոր դասակարգերը առին ամենաուժեղ հարուած աւատական իշխանութեան:

Հաղորդակցութեան միջոց և անտեսական կեանք անմիջականօրէն իրարու կը յաջորդեն:

Աւատականութիւնը հաւաքականութեան առաջին հանգրուաններէն մէկն է: Կեանքը պէտք է անցնէր անկէ, համեմուտ համար աւելի մեծ հաւաքականութեան մը, ազգային հաւաքականութեան, որ պիտի ծնէր աշտօրուան քաղաքակրթութիւնը:

Դ.

Բնական կերպով հիմնական պատճառներ կան որ առաջին քաղաքակրթութիւն-

ները իրենց բնակավայր ընտրեր են Միջագետք, Եգիպտոս, Յունաստան եւ այլն:

Անոնք առաջ են եկեր համեմատաբար մեղմ կլիմայի տակ: Յետոյ հաղորդակցութեան դիւրութիւններ ընծայող գետերու հովիտները և նաւարկութեան յարմարութիւններ ներկայացնող ծովեզերքները:

Հին դարերու մէջ, երբ քաղաքակրթութեան պայմանները չկային, ո՛չ ճանապարհներ, ո՛չ փոխադրութեան դիւրատար միջոցներ, այն ազգերը որոնք համեմատաբար աւելի ցուրտ կլիմայի տակ կ'ապրէին, անոնց տարին քանի մը ամիսներէ կը բաղկանար միայն, ամբան ամիսներէն: Չմեռը ամէն կեանք մեռած էր հոն, ոչ մէկ շարժում որ կարենար քաղաքակրթութիւնը հետաքրքրել:

Նոյնպէս Միջագետք և Եգիպտոս, ուր առաջին քաղաքակրթութիւնները ծներ են, հաղորդակցութեան տեսակէտէն ամէն յարմարութիւն կը ներկայացնէին: Անանցանելի լեռներ չկան հոն, որպէսզի արգելք ըլլան հաղորդակցութեան: Եփրատ-Տիգրիս և Նեղոս մեծապէս նպաստած են այդ բանին:

Եթէ ընդունինք որ Եփրատ-Տիգրիսի և Նեղոսի հովիտներու բարեբերութիւնն էր որ ստեղծեց քաղաքական, բաբելական և եգիպտական քաղաքակրթութիւնները, ուրեմն ի՞նչ բանով կարելի պիտի ըլլայ բացատրել Յունաստանինը և Հռոմինը, որոնք անտեսական ո՛չ մէկ առաւելութիւն ունէին: Մինչդեռ հաղորդակցութեան տեսակէտէն, ինչպէս Միջագետք և Եգիպտոս, նոյնպէս Յունաստան և Հռոմ, իրենց ծովային դիրքին պատճառով, ամէն յարմարութիւն կը ներկայացնէին:

Այդ հաղորդակցութիւնը եղած է նախ ներքին, երկրին մէջ, և յետոյ արտաքին, երկրէն դուրս: Երկրէն ներս՝ կազմելու համար ուժեղ կառավարութիւն մը, իսկ երկրէն դուրս՝ ստեղծելու համար անտեսական լաւագոյն վիճակ մը: Այդ պատճառով է որ, անցեալ դարերու մէջ, վա-

ճառական տարրը, որ միշտ կը ճամբորդէր առեւտուրի համար, լաւագոյն միջոցը եղած է քաղաքակրթութեան փոխանցման և տարածման: Այս բանին մէջ կը կայանայ այն քաղաքակրթական գերը, զոր կատարեցին Փիւնիկեցիք, հին դարերու մէջ:

Ինչպէս անհասնելու, նոյնպէս ազգերու կեանքին մէջ, շփումը, որ բազմաաւելու գիւրութիւն կուտայ, յառաջգիւնութեան գլխաւոր շարժիչ ազդակն է, մասնաւորաբար անցեալի մէջ, երբ գրականութիւնը չէր կատարեր այն գերը զոր կը կատարէ այսօր: Իսկ այդ շփումը կարելի էր միայն հազորդակցութեան միջոցներով:

Քանդեցէք այսօրուան հազորդակցութեան և փոխադրութեան միջոցները, վերջ պիտի գտնէ առեւտրական շարժումը, որուն պիտի յաջորդէ ճարտարարուեստի փճացումը: Քաղաքակրթութիւնն ալ իւրը հատած կանխեղի մը պէս կամաց կամաց պիտի մարի: Աւստական կարգերը պիտի գտն դարձեալ տիրապետելու աշխարհին:

Ե.

Տասնեւիններորդ դարը բուրսովին նոր շրջան մը կը բանայ քաղաքակրթութեան պատմութեան համար: Ֆրանսական յեղափոխութեան բերած գաղափարները անգուտ խօսքեր կը մնային, եթէ անոնց օգնութեան չհասնէին, 19րդ դարու մէջ, շուրջի եւ ելեկտրականութեան կիրառումը, որոնք վերիվայր շրջեցին կեանքը:

Նախնական շրջաններուն՝ փոքր հաւաքականութիւններու բաժնուած, միայն մարդիկն էին աշխատողները. գրեթէ ոչ մէկ օգնական ուժ: Այս է գլխաւոր պատճառը որ քաղաքակրթութիւնը այնքան գանդազ առաջացած է այդ շրջաններուն: Յետագային մարդիկ օգնական ուժեր ունեցան թէեւ, բայց մեծ կարեւորութիւն ունեցող բաներ չէին: Անոնք կը գործածէին կենդանիներ, փոխադրութեան եւ այլ աշխատանքներու համար. հովի ուժը կ'օգտագործէին ծովերու վրայ, նաւարկու-

թեան ատեն: Նոյնպէս աննշան կերպով օգտուեր են ջուրի հոսանքէն: Այսպէս քաղաքակրթութիւնը եկեր է մինչեւ 19րդ դար: Այս դարուն է որ բուրսովին նոր եւ հսկայ ուժեր օգնութեան կուգան մարդուն: Քաղաքակրթութեան կառքին լրծուած ուժերը կը շատնան, բնականաբար այդ կառքը շատ աւելի արագ ճամբայ պիտի կարէր:

Այդ նոր գիւտերը, եթէ ոչ աւելի, գէթ տասնապատկեցին փոխադրութեան միջոցները եւ արագութիւնը. նոյնքան մըն ալ արտադրութիւնը: 19րդ դարու սկիզբէն Մարսիլիայէն Փարիզ ինը օր էր, 20րդ դարու սկիզբին տասներեք ժամ միայն: Այս բանը կեանքի մէջ կը բերէ հսկայ փոփոխութիւն:

19րդ դարու ստեղծած հազորդակցութեան միջոցներու շատացումի եւ արագացումի պատճառով էր որ ստեղծուեցաւ ճարտարարուեստ մը, որ այսօրուան ծաղկեալ վիճակին կուգայ կը հասնի: Ահա՛ թէ կեանքի մէջ ինչպէս կ'արտայայտուի այս երեւոյթը:

1871ին Գերմանիոյ հանքածուխի տեսակներու արտադրութիւնը եղած է 38 միլիոն թօնօ, իսկ 1913ին բարձրացած է 277 միլիոն թօնօի:

1871ին Գերմանիոյ քաղաքի բնակչութիւնը եղած է 15 միլիոն, գիւղինը 26 միլիոն, իսկ 1911ին քաղաքի բնակչութիւնը բարձրացած է 39 միլիոնի, գիւղինը մնացած է դարձեալ 26 միլիոն:

1871ին Միացեալ Նահանգներու հանքածուխի տեսակներու արտադրութիւնը եղած է 42,5 միլիոն թօնօ, իսկ 1913ին բարձրացած է 517 միլիոն թօնօի:

1851ին Միացեալ Նահանգներու քաղաքի բնակչութիւնը եղած է 3 միլիոն, գիւղինը 20 միլիոն: Իսկ 1911ին քաղաքի բնակչութիւնը բարձրացած է 43 միլիոնի, գիւղինը 49 միլիոնի:

Եթէ չըլլային 19րդ դարու ստեղծած հազորդակցութեան միջոցները եւ անտեսական կեանքը, քաղաքները չպիտի կրնա-

յին երբեք այդքան բնակչութիւն ապրեցնել:

Այսօրուան քաղաքակրթութեամբ ազգերէն քանիններու ներքին միութիւնը այն աստիկան կատարեալ եղաւ, աւատական կարգերու մնացորդները այն աստիկան բոլորովին վերացան, երբ 19րդ դարու բերած պայմանները միջոցը փոքրացուցին:

2.

Կար ժամանակ երբ չկային, երկրագունդի վրայ, ոչ այսօրուան ազգերը, ոչ այսօրուան կազմակերպութիւնները: Կային միայն մարդիկ, որոնք իրենց ընտանիքով քարայրները կ'ապրէին: Դարեր ու դարեր յետոյ անոնք շինեցին տուներ և այսպէս ստեղծեցին առաջին գիւղերը: Յետոյ գիւղերու միութիւնները կազմեցին ցեղեր, և աւելի ընդարձակ սահմանի վրայ, դարերու ընթացքին, առաջ եկան ազգերը:

Կենդանիներու մէջ ալ կայ հաւաքական կեանք: Այդ հաւաքականութիւնը, մէկ քանի բացառութիւնով, ընտանիքի սահմանէն անդին չէ անցած: Անոր հիմը սեռական պահանջը և տեսակը շարունակելու բնազդն է:

Մարդուն համար հաւաքականութիւնը հոգեկան պահանջ մըն է միեւնոյն աստիկան: Մտքի որոշ զարգացում մը անհրաժեշտ կը դարձնէ զայն: Այդ զարգացումը իրեն հետ կը բերէ պահանջներու յաւելում, որոնց գոհացում աւելու կը պատրաստուի մարդ:

Մարդ անհատը ուժի մը արտայայտութիւնն է, ըլլայ ան մտաւոր թէ ֆիզիքական ձեւի տակ: Այդ ուժը, առանձին առնուած, խաղաղիք է այն հսկայական զօրութիւններուն, որոնք գոյութիւն ունին բնութեան մէջ, ինչպէս բջիջը հսկայական ալիքներու վերիվայրումներու առջեւ: Հաւաքականութիւնն է որ այդ ուժի քանակը կ'աւելցնէ և յաղթանակը կարելի կը դարձնէ:

Ինչպէս ընկերութիւններ կը կազմուին, ո և է գործի համար, փոխադարձ պարտա-

ւորութիւններու հիման վրայ, նոյնպէս մարդիկ կազմեր են հաւաքականութիւններ: Իւրաքանչիւր անհատ իր ետէն բան մը զոհեր է, ատիկա կարելի դարձնելու համար: Դրուած գրամագլուխն է ան:

Հաւաքականութեան հիմը բարոյականն է, անգիր օրէնքը: Այդ բարոյականին տենչով կրօնները ձգտեր են մեծ հաւաքականութեան, բայց հաւաքականութիւն ստեղծելու համար բարոյականի ուժը բաւական չէ: Այդ պատճառով ստեղծուեր են կառավարութիւններ՝ ղեկավարելու և կարելի դարձնելու այդ հաւաքականութիւնները:

Երբ պատմական շրջանը կը սկսի, կը տեսնենք արդէն կազմութեամբ ազգեր: Կը նշանակէ՝ մինչեւ որ ազգեր չեն ստեղծուած, այսինքն համեմատաբար աւելի մեծ հաւաքականութիւններ, կարելի չէ եղած քաղաքակրթութիւն առաջ բերել: Ազգային հաւաքականութիւնը կրցաւ ձգել շօշափելի հետքեր, որոնց մնացորդները կուգան մինչեւ մեզի կը հասնին:

Պատմական շրջանի վեց հազար տարիները մարդկութեան կեանքին մէջ այնքան ալ երկար ժամանակամիջոց մը չեն, երբ նկատի ունենանք որ նախապատմական շրջանի մարդը հարիւր հազարաւոր տարիներու միջոց մը ունեցեր է, ինչպէս կ'ըսեն գիտունները, գալու համեմուտ համար մինչեւ պատմական շրջանը, մինչեւ աղբային հաւաքականութիւնը:

Հռոմէական կայսրութեան օրով է որ կը ստեղծուի մեծ հաւաքականութիւն մը, որ քանի մը դար կը տեւէ: Մինչեւ հռոմէական կայսրութիւնը պետութիւններու ըրած պատերազմները աւելի արշաւանքներ էին: Կը պատերազմէին և երբ կը յաղթէին, կը գրաւէին թշնամիին ունեցած հարստութիւնը, ու կը ձգէին կը հեռանային: Իսկ Հռոմ աշխատեցաւ գրաւած երկիրները երկար ժամանակ պահել իր իշխանութեան տակ, անտեսապէս օգտագործելու համար, ինչ որ կ'ընեն, աւելի լայն սահմանի մէջ, այսօրուան պետութիւնները:

Հումէական կայսրութեան պայմաններու արդիւնքն էր նաև քրիստոնէութիւնը և անոր համամարդկային հիմը: Այդ պատճառով էր որ առաքեալները գացին քարոզելու քրիստոնէութիւնը կայսրութեան սահմաններու մէջ գտնուող բոլոր ժողովուրդներուն:

Եթէ ուզենք պարզացնել եւրոպական ժողովուրդներու Միջին Դարու պատմութիւնը, շատ սրոշ կարելի պիտի ըլլայ տեսնել հաւաքականութեան ձգտումը: Նախ փոքր երկրամասերու վրայ ցեղապետներ, բուլղարներ անկախ: Յետոյ այդ ցեղապետները կը մտնեն աւելի մեծ հաւաքականութեան մը մէջ, ազգային հաւաքականութեան, բայց իրենց ներքին անկախութիւնը կը պահեն: Աւելի վերջ կուգան միապետներ, որոնք աւատապետներու այդ ներքին անկախութիւնն ալ կը վերցնեն, հաստատուելու համար ազգային ամբողջական միութիւն մը:

Որով քաղաքակրթութեան զարգացումին մէջ ձգտում մը կայ միշտ աւելի մեծ հաւաքականութեան: Առանց անոր քաղաքակրթութիւն կարելի չպիտի ըլլար: Ինչ որ հաւաքական կեանքով մեղուները կ'ընեն, անհատ մեղու մը երբեք չպիտի կարենար ընել: Մեզը չպիտի պատրաստէր, այլ իր անմիջական սնունդին համար ծաղկէ ծաղիկ պիտի թառէր:

Գիտունները կ'ըսեն որ մարդը միլիոնաւոր բջիջներու հաւաքականութիւն մըն է, հիմնուած աշխատանքի բաժանման սկզբունքին վրայ: Բջիջներու հաւաքականութիւնը մինչև որ չէ հասեր սրոշ աստիճանի մը, այսինքն մարդուն, շոշափելի արգիւնք մը չէ կրցեր տալ: Բայց մարդն ալ միմտակ, նոյնիսկ եթէ ըլլար ան հէքեաթներու հսկան, չպիտի կարենար ստեղծել քաղաքակրթութիւն: Բջիջները ինչ ճամբու որ հետեւեր են, գալու համեմու համար մինչև մարդ, մարդիկ ալ միեւնոյն ճամբուն կը հետեւին, համեմու համար բարձրագոյն քաղաքակրթութեան: Բջիջներու անգիտակից և մարդու գիտակից

շարժումները միեւնոյն ուղին կը բռնեն ուրեմն:

Է.

Ժամանակի ընթացքին միլիոնաւոր եսեր միացեր են կազմելու համար հաւաքականութիւններ, բայց անոնցմէ իւրաքանչիւրը պահեր է իր ներքին անկախութիւնը: Եւրամենաութեղ բանն է որ երբ և է գոյութիւն ունեցած ըլլայ ստեղծագործութեան մէջ:

Յայտնի գրական գործեր, ինչպէս Ֆաուստը, Թայխը և այլն, ցոյց կուտան թէ որքան զօրաւոր է մարդու կիրքը: Այդ կիրքը իրականին մէջ, մարդու շեշտուած է, իսկ անոր հակադրուած բարոյականը՝ հաւաքականութիւնը:

Ֆաուստի մէջ ներկայացուած սեռական կիրքը, որուն կ'առաջնորդէ Մէֆիստօն, մարդու է, որ առօրեայ կեանքի մէջ հազարումէկ ձեւերու տակ կը ներկայանայ: Որքան զօրաւոր է ան, որուն պատճառով Ֆաուստը, գերմարդը, կը պարտուի:

Այդ պատճառով իսկ քաղաքակրթութիւնը հիմնական մեծ ազդեցութիւն մը չէ կրցած ընել անոր վրայ, գարերու ընթացքին: Յեղափոխութիւններու և պատերազմներու տառն անհատի էն է որ հրապարակ կ'իջնէ, ամէն կապանք կարած, և կը գործէ ա'յնքան աւերներ:

Մարդ անհատի ժամանակաւոր ըլլալու գաղափարն է որ շեշտել կուտայ ետը: Անհատի ետը՝ ապրելու փափոքն է և այդ ուղղութեամբ ըրած աշխատանքը: Այդ ճանապարհին է որ ան կը հանդիպի ուրիշ բաներու: Հաւաքականութիւնը սահման մը կը դնէ անհատի ետին: Այդ սահմանը կ'արտայայտուի գրուած օրէնքով, նաև անգիր օրէնքով՝ որ է բարոյականը:

Հաւաքականութեան մէջ մարդոց արբուած չէ բացարձակ ազատութիւն, որովհետեւ այդ բացարձակ ազատութիւնը պիտի սանէր բացարձակ անհաւասարութեան, նկատի ունենալով մարդոց անհաւասար

Տնունդը: Հին դարերու շեշտուած անհա-
ւասարութենէն շատ բան փոխուած է այ-
սօր: Շեշտուած անհաստիանութեան դէմ
կռիւն է որ կը վարէ քաղաքակրթութիւնը,
ի հսկաստ հաւաքականութեան:

Եսի զօրութեան, եսի ուժին դէմ կռիւ
միշտ անդի ունեցած է, բայց այդ
կռիւը սկսած են շեշտել կրօնները և ըն-
կերվարութիւնը: Մասնաւորաբար ամենք
են որ կ'աշխատին եսի ուժը հուսադաւան
սասիճանի իջեցնել, ինչ որ կը հշտնակէ

հաւաքականութիւնը իր բարձրագոյն զօ-
րութեան հասցնել:

Հաւաքականութիւնը շատ զօրաւոր
թշնամի մը սնի, եսը. բայց հեռոյհեռէ
կատարելագործուող կառավարական մե-
քենականութիւնը միջոցներ կը գտնէ կա-
րելի ներդաշնակութիւնը ստեղծելու հա-
մար անոնց միջև:

ԳՐԻԳՈՐ ՂՕՆՋԷԿԻԻԼԵԱՆ

Փարիզ

(Վերջը յաջորդ թիւով)

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ս Է Ր Ը

Ու դրախտի ցանկապատէն դուրս կանգնած,
Լոյսի պէս մերկ, դողահար,
Լացին անոնի, հառաչեցին ընդ երկար.
Ու սերեւով սրբեցին
Արցունքն իրենց առաջին:
Ազամ դիտեց, նորագգած երկիւղով,
Այդ վարդապատ ցանկէն ներս,
Դիտեց շուրջը եւ երկինքը, ծովի պէս,
Ուր բարկացած ու անբաւ
Տերը կրկին չտեսաւ:

«Եւ՛ր,
«Անհեռացեր է Աստուած,
«Արդէն մինակ եմ անս»,
Ըսաւ Ազամ,
Ու իր ձեռքը անոր ձեռքին երկարեց:
«Եկո՛ւր:»
— Բայց ո՛ւր,
Հարցուց Եւան դեռ յակամ.

«Մեր ետեւ Ան վակեց դուրս դրախտի
«Ու մեզ համար ամէն բան
«Դեռ մթուշ է, դեռ երագ է քայլ մ'անդին:»

Ազամ, գրկաբաց —
«Ես սեր մ'ունիմ աեւին պէս ամէն օր
«Ամէն մթուշ փարատուող.
«Ես սեր մ'ունիմ
«Երկրին պէս երիսասարգ, ա՛յնքան նոր,
«Որ հասեր է
«Նըման
«Այն մեր կերած պրտուղին:
«Կր փրցրենմ՝ արժաւ ծառէն
«Եւ շրթներով եեզի կուտամ
«Իբրեւ աշխարհ, իբրեւ տուն:

Եւան, շեկնոս, ժպտեցաւ,
Նախամարդու գրկին մեջ
Արդէն դրախտն իսկ մոռցաւ:

Պոսթրին

ԼՈՒՓՅԻ ՄԻՆԱՍ

Հ Ա Յ Ե Ր Ա Ժ Ե Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Encyclopédie de la Musique et Dictionnaire du Conservatoire կարեւոր հրատարակութեան ժողովրդական երգի նուիրում բաժնին մէջ, եւրոպայի գլխաւոր ազգերու ժողովրդական երգին վրայ խօսելէ յետոյ, ծանօթ երաժշտագէտ Ժիլիէն Թիերսօ հայ ժողովրդական երաժշտութեան յատկացուցած է հետեւեալ հասուածք:

Կը մօտենանք մեր երաժշտական ուղեւորութեան վախճանին: Ուրիշ բան չի մնար մեզի բայց եթէ անցնիլ առանց կանգ առնելու հարաւային ծովափունքներուն առջեւէն Ռուսիոյ որուն վրայ արդէն խօսեցանք, յանդէու համար՝ Եւրոպայի և Ասիոյ ծայրագոյն սահմանագծին վրայ՝ Կովկասի շրջանին:

Բարձր լեռներով և խորունկ ու ընդարձակ հովիտներով այս երկիրը, որուն մէջ իրաւամբ կրցած են տեսնել աշխարհիս զըլլաւոր ցցուածքներէն մին ինչպէս և բոլոր ժողովուրդներու ժամադրութեան և անցքի վայրը, բնակուած է բազմաթիւ ցեղերով ուր ցեղային տարրերու շաղապատումը ծայրայեղ ձեւով կը յայտնուի: Անոր այլևայլ մասերուն վրայ կ'ապրին, հոս ու հոն, Հայեր, Վրացիներ, Քիւրտեր, Թաթարներ, Լեզգիներ, Յոյներու, Հրեաներու, Զէրքէզներու, Թուրքերու և Ռուսերու գաղութներ, և տակաւին գաղթումի հոսանքները հոն յաճախադէպ են:

Մեր այս ուսումնասիրութեան համար շատանանք նկատողութեան առնել այդ երկիրներէն այն որ մեծագոյն տեղը բռնած է (այդ շրջանի) մարդկային հինաւուրց քաղաքակրթութեան մէջ, հնագոյն յիշատակները ձգած է պատմութեան մէջ և որ բոլոր դժբաղդութեանց դիմանալով իր բոլոր զօրու-

թեան մէջ պահպանած է ազգային ոգին, — Հայաստանը:

Իր քաղաքական անկախութիւնը շատոնց ի վեր կորսնցուցած, վերջ ի վերջոյ՝ և մինչև և նորագոյն ժամանակներս՝ Ռուսիոյ, Պարսկաստանի և Թուրքիոյ միջև բաժնուած և այս վերջինէն անդթօրէն կեղեքուած, Հայաստանը միշտ ունեցած է իր արուեստը, իր բանաստեղծութիւնը, իր երգերը: Քրիստոնէութիւնն ընդգրկող առաջին ժողովուրդներէն մին եղած ըլլալով, ան իրեն համար կազմած է եկեղեցական երգեցողութիւն մը այնքան հին, եթէ ոչ աւելի, որքան բիւզանդականն ու հոմէականը, ու բոլորովին անկախ: Զայն տարածելու համար ստեղծած է երաժշտական նօթագրութիւն մը որ ծագման հնութեամբ վար չի մնար նէօմական նօթագրութեան ամենէն սկզբնական փորձերէն: Ասոր վրայ կանգ չպիտի առնեմ, մեր նիւթէն դուրս ելլել պիտի ըլլար. ասակից միայն քաղենք սա հաստատումը թէ երաժշտութիւնը ամէն ժամանակ, դարերու ընթացքին, իր բոլոր ձեւերով մշակուած է Հայաստանի մէջ:

Հայերը մեծ երգողներ են: Այդ կարողութիւնը և ճաշակը այսօր ալ չեն կորսնցուցած: Պուսկո-Տիւքուարէ, իր Արեւելքի մէջ կատար-

րած երաժշտական քննութեանց ընթացքին, կ'ըսէ թէ Իզմիրի մէջ լսած է՝ երկու համբաւաւոր արուեստագէտներ, մին Յոյն մըն էր և միւսը Հայ: Այս վերջնորն՝ որ Կարապետ կը կոչուէր՝ երգը արեւելեան ճաշակին կը մօտենար: «Երբ կ'երգէ, աչքերը կը գոցէ, գլուխը զէպի ետ կը ծոէ, կարծես թէ ուշաթափ պիտի ըլլայ: Երգը որ իր շքերհերէն կ'ելլէ համաձայն է այս նուազկոտ կեցուածքին: Ան լոկ վուվուներով ու հառաչներով կազմուած է: Կտորին ամբողջ առաջին մասի միջոցին, երգիչը յանպատրաստից կ'արտաբերէ ձայներկարներու ամբողջ շարք մը՝ ընկերակցութեամբ նուազարաններու որ դէմ կը բռնեն: Յետոյ կուզայ աշխոյժ շարժում մը, մեղեդին, որ մինչեւ այդ ատեն թոյլ է և նուազկոտ, կ'առուզանայ կը ցցուի կտորովի կշռութեան մը վրայ կրթնելով»: Ասիկա յայտնապէս ժողովրդական երգը չէ. բայց արտայայտութիւնն է արուեստի մը որ յատուկ է ցեղին որմէ կը բղխի (1):

Արդէն այսօր իսկ կը գտնուին Հայաստանի մէջ երգիչներ որ ժողովուրդին աւելի մօտ են և անոր կեանքին կը մասնակցին, աշուղները, զոր ուրիշ երկիրներու մէջ մուրացկանի տեղ պիտի դնէին և որ իրենց երկրին մէջ մեծ ակնածանքով պաշարուած են: Թափափակ երաժիշտներ, յաճախ կոյր (միշտ՝ հոմերական աւանդութիւնը), անոնք կ'երգեն, քաղաքէ քաղաք, ընկերակցութեամբ ութնալար Խառին կամ հնգալար սագին, գործերը հայ բանաստեղծներու, որոնց ստանաւորներուն վրայ եղանակներ կը յօրինեն, երբեմն ալ իրենք իսկ յանպատրաստից ստեղծելով իրենց երգերուն խոսքն ու եղանակը: Անոնք երբեմն իրենց համբաւին շնորհիւ հրաւիրուած են Պարսկաստանի կամ Վրաստանի թագաւորներու արքունիքին մէջ երգելու, բայց երբեք չեն ուզած իւրացնել ուրիշ ոճ մը բայ ի անկից զոր իրենց ազգային ճաշակը կազմած է, (2) ու ծոցին մէջ է իրենց ազգին՝ որ կեանքը համակ ժողովրդական է՝ որ իրենց երգերը իրենց բուն տեղը եղած են և են միշտ:

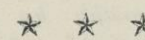
(1) Կարապետ Թեանը համեմատ՝ հաւանօրէն արաբական կամ Թրքական երգ մըն էր երգուածը, Հայէ մը յօրինուած, բայց ոչ գուտ հայկական: (Ի. Խ.)
 (2) Ասիկա միշտ չէ: (Ի. Խ.)

Այդ երգերէն մէկ քանին (ատոնցմէ մենք ալ կըրցած ենք նօթագրել Փարիզ եկած հայ երգիչներու բերնէն լսելով) դարգացման լայնութիւն մը ու ձեւերու ճոխութիւն մը ունին որ շատ աւելի յատուկ են գիտուն երաժշտութեան մը քան ժողովրդականին:

Այդ աւելի պարզ ձեւերով արուեստը գոյութիւն ունի սակայն Հայաստանի մէջ և հոն մեծապէս ծաղկած է: Մին այն մարդոցմէ որ ամենէն աւելի խանդավառօրէն նուիրուած են իրենց երկրի ամէն ձեւով երաժշտութեան ուսումնասիրութեանը, Կոմիտաս վարդապետ իր ճիշական երգերու առաջին հաւաքածուին յատաջաբանին մէջ կը գրէ.

«Հայ գեղջուկները իրենց երգերը միաձայն կ'երգեն և առանց նուագարաններու ընկերացման: Քաղաքներու Հայերը քիչ ծանօթ են իրենց գիւղական հայրենակիցներուն պարզ այլ մեծապէս ինքնատիպ արուեստին ու գրեթէ տարամեծօրէն կը նուիրուին երոպական երաժշտութեան:»

Առանց վէճի գնելու այս վերջին բառերուն ճշգրտութիւնը, կրնանք դիտել տալ թէ զարգացած Հայերն ալ, ինչպէս տեսանք արդէն, ունին իրենց արուեստը որ իրենց յատուկ է: Բայց ասիկա պատճառ մը չէ որ համաձայն չըլլանք այն զանազանութեան զոր իրենցմէ մին կը գնէ այդ գիտուն արուեստին ու ժողովրդական երգին միջեւ, այս վերջինը յատկանշական է, յորդառատ և շատ կենդանի: Ատոր մասին բաւականաչափ՝ և ամենանպաստաւոր՝ զազափար մը տալու համար, կը բաւէ որ քաղուածներ ընենք այն քանի մը հաւաքածուներէն զոր քսան տարիէ ի վեր իրենց երկրին բարի համբաւին նուիրուած Հայեր հրատարակած են:

Պիտի չսկսինք, ինչպէս ըրինք այն րոտոր երկիրներուն համար սրունց երաժշտական ֆոլքլորը քրքրեցինք, վիպողական կամ գիւլցազնական երգերով, այն պարզ պատճառով որ Հայոց մէջ այդպիսի երգեր չենք ճանչնար: Կը թուի թէ հերոսական յիշատակներու խստութիւնը օտար ըլլայ հայ ժողովուրդի մտքին, որ կը նախընտրէ զգայնօտ ու քնքուշ արտայայտութիւններ (1):

(1) Աս ալ միշտ չէ. դիւցազնական ու վիպական երգերը դեռ շատ քիչ հաւաքուած են, ու չեն տպուած:

Բայց Հայոց մէջ կենդանի կը մնան ինչ ինչ հին աւանդութիւններ, որոնց համար-
ժէքը դատած ենք մեր այցելած գրեթէ բոլոր
երկիրներուն մէջ: Այսպէս են զարնան տո-
ներու երգերը, Մալխի գիշերը, Սէն-ժանի գի-
շերը, Նէքսիի երեան «ամառուան գիշերը»:

Հայաստանի մէջ, այդ գիւթական գի-
շերը՝ Համբարձումինն է: Տօնէն երկու օր
առաջ, աղջիկները փոքրիկ խումբերով դաշ-
տերը կ'երթան խորհրդանշական ծաղիկները
քաղելու և իրենց ջան - գիւլումները պատ-
րաստելու: Այս երկու պարսկական բառերը,
«Ջան» որ կը նշանակէ հոգի և «գիւլ» որ կը նշա-
նակէ վարդ, յանկերզն են աւանդական եր-
գին. անոնք անունն են նաեւ այն անօթին
որուն մէջ նոյն աղջիկները խառն ի խառն
նետած են փոքրիկ իշատակներ, մասնի, դո-
հարեղէն, եւայլն: Տօնին օրը, այդ առարկա-
ները վիճակով կը քաշուին. իւրաքանչիւրին
կը վիճակի գուշակութիւն մը որուն արտա-
սանումէն յետոյ ամէնքը ոտքի կը կանգնին
և մեծ աշխոյժով կ'երգեն օրուան յանկերզը.

Իսախ տակին մանիշակ
Ջան գիւլիւմ ջան ջան, եւայլն:

(Այստեղ զրուած է եղանակին նօթագրութիւնը):

Անցողակի նկատենք կշռական սա մաս-
նայատկութիւնը որ, առանց բոլորովին ան-
ծանօթ ըլլալու արեւմտեան երգին, հագուա-
գիւտ է անոր մէջ. եռամասն չափերուն մէջ,
չափին զօրաւոր բախումը, փոխանակ ըլլա-
լու նաև համապատասխան երկարագոյն տե-
ւողութեան, ինչպէս կը պատահի երբ ունե-
նանք 1) 4 արժէքով ձայնանիշ մը, որուն յա-
ջորդէ, տկար բախումին վրայ, 1) 8 մը, կարճ
է. մինչդեռ ընդհակառակն յաջորդ ձայնանիշը,
որ երկրորդ բախումին կը զուգադիպի, ա-
ւելի երկար է. օրինակ՝ 1) 8 ձայնամանակը,
որուն կը յաջորդէ 1) 4ը:

Այս պարագան յաճախազէպ է արեւել-
եան այդ երկիրներուն մէջ:

Ձայն պիտի նորէն գտնենք երկրորդ օ-
րինակին մէջ ալ զոր կ'ուզենք յիշատակել,
գարձեալ բոլորապար մը, զգալապէս աւելի
երկար քան նախորդը.

Գացէք, տեսէք ո՞վ կերեր է զէժ, եւլն.

Այս բոլորը սիրոյ խօսքերու հետ խառ-
նուած, երգին կուտայ կրկնամաս քերթուա-
ծի մը ձեւը, որ կը ինչեցնէ արեւելեան բա-

նաստեղծութեան ինչ ինչ ձեւերը, օրինակի
համար փանթումը զոր արդէն մասնանիշ
ըրինք Սպանիոյ մէջ (հոս զրուած է այդ պա-
րերգի առաջին մասի եղանակներու նօթա-
գրութիւնը): Այս երաժշտական փոքրիկ բա-
նաձեւերու յաջորդական քանի մը կրկնում-
ներէն յետոյ, երգը կը վերջանայ աւելի աշ-
խոյժ կերպով, ձայն ի սուր աստիճանով մը.

Խորոտիկ, խորոտիկ, եւայլն:
(Հոս զրուած է այս կտորին եղանակին
նօթագրութիւնը):

Այս կշռութիւնները հնարամիտ, ուշա-
գրաւ եւ ախորժելի են իրենց առերևութ ան-
կանոնութեան մէջ: Ահաւասիկ ուրիշ երգ մը՝
տուներու բաժնուած, որ պարի երգի մը ձեւն
ունի եւ որուն խօսքերը, բոլորովին սարբեր
գունաւորմամբ մը եւ զգացումով մը, կը յի-
շեցնեն Արեւմուտքի մէջ մանկէն աւելի տա-
րածուած երգերէն մին.

Ձիւ վզին վզոց կիտամ, եւայլն:
(Այստեղ զրուած է երգին նօթագրութիւնը):

Պարը ամենակարեւոր տեղ մը կը բռնէ
հայկական կեանքի արտայայտութեանց մէջ:
Ան միայն երգերով չէ որ կ'ընկերանայ, զոր-
ծիքներն ալ կ'օգնեն անոր բնաշըջութիւնը
կշռաորելու: Արդէն անուանեցինք վինի
(luth) ընտանիքին պատկանող երկու զոր-
ծիքներ, Թաւը և սագը, որոնցմով երգիչները
իրենց երգը կ'ընկերացնեն. կրնանք անոնց
վրայ աւելցնել նաեւ՝ իբր լարաւոր և կըն-
կնտոցաւոր զործիքներ, չամուրը և քէմէնչէն:
Բայց պարի եղանակները աւելի յաճախ կը
նուագեն փշական զործիքներով, որոնց կ'ըն-
կերանան բախման նուագարաններ, գուռնան,
տեսակ մը ճշող հօպուա որ բաց օդին միայն
կը զործածուի և որու տեղը կը բռնէ, տան
մէջ, տուտուքը, քլարինէթի հնչիւն ունեցող
հովուափող մը, խավալը, գրեթէ տեսակ մը
սրինգ, լետոյ՝ հարողականաց խումբին մէջ,
տավուլը, տախրան, տամպուրան, թմբուկնե-
րու և զափերու տեսակներ, և ծնդաները,
սանթուրը և Թրիմփիլիթիթօն: Երգողներն ընդ-
հանրապէս տախրայի ընկերակցութեամբ կ'եր-
գեն. զալով պարի եղանակներուն, բնականա-
բար փշողական զործիքներն են որ գանոնք
կը նուագեն:

Մէջ կը բերենք այստեղ այդ հայկական

պարի եղանակներէն երկու թէ՛մ, կշռական տեսակէտով հետաքրքիր կերպով յօրինուած, նոյն ատեն իրենց արեւելեան ազատ Թօնալիթէններուն մէջ՝ հնարամիտ: (Այստեղ դրուած է երկու եղանակներու, ճուշտաւ «յունաբի»), նօթագրութիւնը):

Ահաւասիկ դարձեալ, հայր Կոմիտասի առաջին հաւաքածուէն քաղուած (որուն կը պարտինք նաև վերև լիշուած պարի եղանակները) երգի տուն մը որ հարսանեկան երգէ մ'առնուած ըլլալ կը թուի: Եղանակը մաժէօրի պայծառութիւն մը ունի, մինչդեռ նախորդները ընդհանրապէս արեւելեան «կարգ»երուն (mode) համեմատ յօրինուած են. սակայն իր գծագրութիւնը կատարելապէս կը յարմարուի այդ աւելի պարզ Թօնալիթէին, իր սիրուն արապեսքով որ՝ ինքնին միայն՝ մեզի կը յայտնէ թէ Արեւմուտքի արուեստէն տարբեր արուեստի մը առջեւ կը գտնուինք:

Անձրեւն եկաւ շողալէն
(Այստեղ դրուած է այս եղանակին նօթագրութիւնը):

Կուտանք վերջապէս եղանակ մը որուն խօսքերը ճախարակի երգ մըն են.

Խանիր, մանիր, իմ ճախարակ,
Էւ զոր իր կազմածքը, իր մօտալիթէն, իր մեկիզմները աւելի ապահովապէս կը մօտեցնեն արեւելեան երգին, հաստատելով՝ այս անգամ անտարակուսելի կերպով՝ թէ մեր երկրէն շատ հեռուները եկած ենք. (այստեղ դրուած է «Մանիր, մանիր, իմ ճախարակ»ին նօթագրութիւնը):

Արդէն այս ոճին և երաժշտական լեզուին օրինակները ընդնշմարած էինք երբ, ՊուրքօՏիւքուտրէի հետեւելով՝ Իգմիր կանդ առած էինք վայրկեան մը. ու հիմայ ահա հասած ենք Անատօլուի թերակղզիէն անդին, Ասիոյ սեմը անցած ենք, Պարսկաստանը մեր առջեւ կը գտնուի. ինչ որ կը մնայ օսմանեան պետութենէն՝ մեզ կը կասեցնէ: Աւելի հեռուն պէտք չէ երթանք: Մեր երաժշտական պտոյտը Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ՝ վերջացած է:

ԺԻՒԼԻՆ ԹԻԼՐՍՕ

Ք Ե Ռ Ի Ն ' Տ Ի Գ Ա Յ

Այս պատմուածքը, ուր Թրքահայաստանի նախապատերազմեան միամիտ ու սրտաշարժ տիպար մը նկարուած է կենդանի գոյներով, մէկ կտորն է շարքի մը գոր Գ. Վահէ Հայկ հատորի մը մէջ ամփոփած պիտի հրատարակէ ի մօտոյ:

Անոնց աչքերուն ձէջ անսովոր կրակ ճը կ'իշնար ու սմբած այտերուն վրայ կենդանի բան ճը կը վառէր ամէն անգամ որ սարէն ճարէն բերուած խօսքերէն ետք կ'ուրուէր, կը բոլրուէր նորէն Քեռիին խօսքը կը բացուէր...

— Քեռին 'տի գայ, 'տի գայ ... հէճշա'ս ճօտ ատենէն, ճինակ' ճէրը տա'ր, քիչ ճըլ ողջ մնայինք եւ ճարմնաւոր տչքով անհայինք էտ օրը, խանգավառուած կը խօսէր ճերունի ճը, Սառնեցոց Խօղար Աղբարը, որ ճեր թաղի տարիքոտ բաղաքադէաներու խօսքին կը պատկանէր և անոնց ձէջ ամենէն բանդէան ու հեղինակաւորը ճանչցուած էր:

Ճիտակն ըսես, Խօղար Աղբար արժանի էր այդ հաճբալին, անոր արուած յարգանքը՝ պարսպ տեղը չէր: Նախ, ժաճուն ամբողջ արարողութիւնները, «ճեր եթէ շրթունս իճ բանաս»էն ճինչեւ «Օրհնեալ եղբուք»ը գոց զիտէր, և ճանաւանդ լրագիր կը կարդար, կը քաղէր քաղաքական լուրերը որոնք իրեն հաճար գաղանիք չունէին, կրնար ամէնքն ալ բացատրել կամ գուշակել ճշդութեամբ:

Մերունիները, ճեր թաղին ձէջ, որոշ դասակարգ ճըն էին իրենց յատուկ նախասիրութեամբ ու քճայքներով և պատերուն տակ սարքած զրեթէ ամենօրեայ հաւաքոյթներով, ինչպէս ճանուկներունը՝ իրենց խօղբով ու կռիւներով, կամ ժմնած պատանիներունը՝ խենթ ու գաղանի սէրերով:

Ալլեւս բանէ գորճէ դաղբար ճարդիկ էին անոնք, ճիւղն հանգիտաի հաճար աղբու սահճանուած: Ասոր հաճար իրենց կեանքին մնացեալ

բաժինը կը վայելէին անսահճան գուրգուրանքով, գաւաթ ճը հին ու հազուադիւտ զինիի պէս՝ պուտ առ պուտ, ճի' գուցէ կաթիլ ճը իշնար գեռին, կամ փշրանք ճը խուսափէր իրենց կախ կախ շրթունքներէն:

Ժաճանակին օր ու արեւ տեսեր էին, բանե'ր, գատե'ր, այգի ու պարտէզ ճշակեր, առէր, տուէր էին, սէր ու սիրական ունեցեր, հա', չի ճունանք ասիկա, տավուլ զուռնայով կարգուէր էին, ճըր ճարդիկը, գաւակներ հասցուցեր էին, և հիճա ալ անոնց տաք կամ պաղ շուքերուն տակ բաշուած կ'ապրէին անշշուկ: Եւ եթէ անպատճառ պիտի գար, կը սպասէին որ խաղաղիկ ճահ ճը առնէր տանէր զիրենք էնդիի աշխարհ:

ճարուն գրեթէ երեք եղանակներուն բարի արեւին ետեւէն կը վաղէին ճօր ճը փէշերուն փակած ճանուկներու պէս. գաշտը ըլլար թէ թաղին ձէջ, ճեփ ճերճակ կամ ճաղատ գլուխին կը բանային անոր տաքուկ ճառագայթներուն, ու անոնց գոլբը ճճելու ատեն երջանիկ «օխ...» ճը կը քաշէին իրենց կոկորդէն՝ անսահճան երջանկութեամբ լեցուած, զինովցած:

Ձճուն ալ տան ամենէն տաքուկ անկիւնը իրենցը կ'ըլլար, քուրսիին (1) կամ թոնիրին վերեւ

(1) Գուրսի — փայտաշէն քառակուսի մեճ ամթոտ մը, որուն տակ հողէ ամանով կրակ կը դբուէր ու վերճակ մըն ալ ամթոռին վրայ: Մարդիկ անոր շուրջ կը բոլորուէին ոտքերնին երկարած մէջի կրակին:

ուր ցորեկը ճրափելով կամ քը'խ, քը'խ հազարով, գիշերն ալ խուռուղ խուռուղ քնանալով գարուն կամ գերեզման կ'իջնային:

Երկինքի ու արքայութեան վրայ գովեստով կը խօսէին, անկէ եկողէ ճը աւելի վստահութեամբ ու եռանդով, սակայն զիրենք հոն հրաւիրող հրեշտակէն կամ ստամանայէն կը սարսափէին, կ'ատէին զանոնք սրտանց: Միակ ճիւղարութիւնը՝ գերեզման գացած բարեկամներու խուճին էր: Անոնք որոշ գիտէին թէ իրենց համար ծահուան դուռը անգամ ճը որ ճղրտար, զիմաւորելու եկողներուն մէջ շա՛տ սիրելի դէմքեր պիտի երեւնային, ճնո՛ղք ըսես, ազդակա՛ն ըսես, գործի՛ ընկեր, խնամի՛. գրացի՛, ամէ՛նքն ալ, ամէնքն ալ հոն պիտի ըլլային, ճեճ խրախճանք ու հարսնիք պիտի սարքէին:

Այս իրողութեանց առջեւ Գարրիէլ Հրեշտակապետին դէճ անոնց ունեցած վախը կը ճեղծանար, յաճախ կը փարատէր կ'անհետանար բոլորովին: Ա՛լ գառնուկ կը գառնային, զլուխնին ճոճ, ճեռքի գաւազանը գետին ճեճելով կ'աճաց կ'աճաց կ'ուզուէին գերեզմաննոց: Նախ կը հանդիպէին Հոգեհանգիստը, (1) զլուխնին բաց ու ճեռքերնին ճալլապատիկ «Հայր ճեր» ճը կը ճրթճրթային, ու ապա վախով ու երկիւզով կ'ուզուէին դէպի իրենց գերեզմանները: Հոն կ'աշխատէին երկար ժամեր, հոգիքը քարերը կը հաւաքէին, փլած, փրկկած ճասերը կը նորոգէին, գուրգուրտ հօր ճը պէս՝ որ քնացող ճանուկներուն վերճակները կը շտկէ, անոնք իրենց հոգին կը դնէին այդ հոգալոյտերուն մէջ: Աճէնքն ալ ճեռելներուն անունով կը կանչէին, «էսի պապան է», «էսի անան է», «էսի ճեսուճս, պըճըլիկ Ակորն է», «էսի հարսան է»... այսպէս, բոլորն ալ իրենց կարգին:

Գերեզմաննոցը ուրիշ ընտանիք ճըն էր ճեր ճերերուն համար. այդ անխօս քարերը, հոգի կոյտերը լեզու՛, սիրտ, դէճք ու հոգի ունէին, զիտէին վշտանալ՝ երբ քիչ այցելութիւն ըլլար, երբ իրենց վրայի քարերը թափթփէին կամ փուճջ ճը

կանանչ խոտ, ճառի ճիւղիկ ճը զլանային՝ ապրողները: Ասոր համար ճեր պապերուն սիրական զբաւումն էր շաքաթը անգամ ճը դոնէ հոյը զրուած սիրելիներուն այցելել, անոնց հոյը վախօր հարցնել, ու յետոյ որոշել իրենց ալ տեղը, սոքին ու զլուխն ճիշտ կողմն ու զիրքը, որովհետեւ, ճի՛արտացէ, երբ ճեռելին զլուխը արեւածաղին հակառակ կողմը ըլլար, անոր հոգին կը զատապարտուէր դժուրքի ու տարտարոսի զրգուռ բոցերուն:

Այս աշխատանքներէն ետք անոնց ընելիքը կը մնար առտուն երկու ժամ երթալ աղօթել, բարեխօս սուրբերուն շաքաթները, պահք եւ ուտիք օրերը յիշեցնել նոր ճիմածներուն, տանը այս ու այն անկիւնները փոքրիկ նորոգութիւններ ընել, ճառճառ զիկի ջուր տալ, թոռնիկներուն հետ զբօսնուլ մնացեալ ժամերուն ալ բրուտ Մաճաս աղբօր խանութին առջեւ հաւաքուլ ուր շատ դանդաղ արեւ ճը կը պառկէր առտունէ մինչեւ իրիկուն:

Հաճելի էին այս հաւաքայթներն ալ: Կը խօսէին հինէն ու նորէն, թագաւորաց հաշտութեան, աշխարհի խաղաղութեան վրայ: Կը ճանչնային տաներկու խաչապաշտ ազգերը, ճանաւանդ Հայոց Քեռին, ճեր տէրն ու պաշտպանը, Ռուսը, մնայուն նիւթ ճը կը գառնար: Ժամերով կը խօսէին անոր վրայ, հին օրերէ հասած պատճգութիւններ կը քակէին, Հայոց հանդէպ՝ անոր ունեցած սիրոյն անթիւ ապացոյցները կը թուէին: Օրթոտոքս եկեղեցիին կը ճօտենային, թէեւ բաւական դժուարութեամբ, ապա Խրիճեանին շուրջ կը գառնային, անոր հետ կ'երթային խաչապաշտ ազգերուն, կը վերադառնային յողթութեամբ, կը դճէին, կը ճափէին եւ վերջապէս Քեռիին շնորհիւ Հայոց պահը կանգնելով անոր վրայ ճահիլ թագաւոր ճը կը նըստեցնէին, Ջարին ամենէն զեղեցիկ աղջիկն ալ կ'նստութեան կը բերէին, ասով Հայաստան Ռուսիոյ խնամի կը գառնար եւ կ'աճաց կ'աճաց կը զօրանար, իր թշնամիներուն կողմն ու սփորը կը կտարտէր:

Այս որոշ ապացոյցներուն առջեւ Քեռիին գալուտը Քրիստոսի երկրորդ զալտեան նճան ստոյգ ու բացաշայտ բան ճը կը գառնար:

Այդ բաց ու գրեթէ ամենօրեայ ճօղաճներուն մէջ, շատ լաւ կը յիշեճ, իրենց որոշ տեղն ունէին Սէք Ափարը՝ իր ճեռքի փայտին պէս երկար ու ճոր հասակով, Կար Աճուն՝ բարի ու արուած աչքերով, խոշոր ու ճեճզիկ Մլարի Պէյրոս խնամին, ճե-

(1) Հոգեհանգիստը, մէկ կամ աւելի քահանաներու գերեզմաններէն կը բաղկանար, գերեզմաննոցի մուտքին վրայ, խոշոր տապանաքարերով: Հասարակ մեռելները թաղելէ առաջ նախ Հոգեհանգիստին վրայ կը դրուէին մէկ երկու վայրկեան, որ ատեն միայն անոնց յոգին կը հանգչէր երկինքի մէջ:

փան Աղբարը՝ որ իր գաւաղները կրթելու համար մինչեւ իր հասակին ծուլը աշխատեցաւ եւ այդ տերտով ալ գերեզման ճառւ կար տակաւին Պէշլըկանց Առաքել Աղբարը որ չէքէքուի պէս կը շարժէր, բարելու ատեն կը վազէր, շաբաթը վեց օր ազուր կ'աշխատէր, եօթներորդ օրը, կիրակի առաւոյն իր տանը արիշին տակ, մեզեով լեցուն արտէի ճը շուրջ կը պարպէր ճերմակ ջուրը, զոյգ ճը գաւաթով, հին օրերու եարը իր դէճը առած: Բարի ու լուսկեաց Երեմիա աղբարն ալ չճոռնայինք, Սահակեց Սահակ աղբարը, Զոր Թութեց Պետոն, եւ տակաւին աւրիշ քանիներ, որոնք դպրոց վագոյ աղաց պէս հեղհեղէ իրարու ետեւէն գացին շիփ շիտակ գերեզմանոցին լեռը եւ հոն մէկ մէկ քար առնելով իրենց վրայ՝ իրարու ճօտ ալ պաւկեցան, սիրայօժար եւ անշարժ հոն մնալու համար մինչեւ ահագ գառաստանին փոզը:

**

Մեկնողներուն ետեւէն դեռ ճերբու հարուստ բազմութիւն մը կը հաշուէր մեր թաղը: Անոնք ալ հիներուն ճամբայէն կ'երթային շիտակ եւ անոնց խօսքովէ ու յիշատակովը օրը իրիկուն կ'ընէին: Ամէն անգամ որ ժաման գանգալը ընդհատ ընդհատ կուլար, ճարգ մը մեռեր էր. գէ' շ նշան, առնոք բնազդաբար կը զգային որ իրենցմէ մէկն է, խոսքին մէկ անգամը թերեւ: Ու

- Աստուած իր մեղքերը երեսին չի զարնէ,
- Երկնային փառաց արժանացնէ,
- Դժոխքի հոտ չառնէ...: Ու տակաւին

շարք մը ուրիշներ ալ, որոնք կը տեղային իրարու ետեւէն եւ իրարու խառնուած:

Մեր ճերբուն մէջ Սառնեցոց Խաղար Աղբարը ամենէն տարիքոտն էր եւ ամենէն ալ տինճը:

Խաղար Աղբար, մ'ըսեր անցնիր: Երկար տարիներէ ի վեր թաղի ճերակոյտին պետն էր: Իր անունը շա'տ տեղեր գացեր էր: Գեղ, քէնա գիտէին կը ճանչնային զինք. շատ խաթրով, անուշ ճարգ էր: Երկար փէշերով զըզուրնի մը մէջ կը փաթթէր իր կարճ ու ճուճ հասակը որուն վերեւ զոյգ մը յոգնած եւ բարի աչքեր կը պճլտային ձեթով շինուած մեր շրագներուն պէս:

Երհաստով կօշկակար էր Խաղար Աղբարը: Կաշիէ գոգնոց մը մէջքին, թեւերը սօթթած՝ առտուն կանուխ խանութ կ'երթար եւ իրիկունը մըթնաշաղին կը գառնար տուն:

Կը հաշուէր որ եօթանասունըհինգը շատոնց անցած էր, որովհետեւ ժածի տարին կարգուէր էր, եւ այդ ատեն քսան տարեկան մը ըլլալու էր:

— Պօ՛յ, պօ՛ս, չալըճ, կատարե՛ալ, կ'ըսէր Խաղար Աղբար երբ իր հին օրերը կը յիշէր, ճանաւանդ հարսնիքին օրերը: Գուռ զրացի, սմէնքն ալ հիւսցեր, ճատ խածեր էին Խաղար Աղբար չուխայէ շալվարին, սըրճայով հիւսուած չէփքէնին վրայ... մինչեւ անգամ հարսը իր երեսին իջնող սեփուշին մէկ կողմ նետեր էր իր աչքերուն կարօտով գգուելու համար Խաղար աղբար աննճան չալըճը...

Է՛հ, հին օրերը, ի՛նչ օրեր...

Խաղար աղբար անգուակ չէր մնացեր, ճեր, ճաղկեր էր, մեծցուցեր էր գաւաղները եւ իր ձեռքով տուն տեղ ըրեր էր, թունիկներու տիրացեր՝ եւ անոնց ճօտ կ'ապրէր խաղաղութեամբ ու երջանիկ, Հայր Աբրահամու սեղանով օժտուած եւ օրհնուած:

Մերութիւնը կամաց կամաց ճօտեցաւ անոր, շատ անգամ ալ լաւ զրացիի մը պէս թոզուց որ Խաղար Աղբար կորովը մնայ անոր առքերուն ու բազուկներուն մէջ, որովհետեւ բարի ճերբունին ճարուր կեանք մը ապրեր էր, հալալ վաստակ ու աշխատանք կատարեր էր միշտ:

— Ծօ՛, աղաք, կ'ըսէր իր աշկերաններուն, շիտակ պաաը չի փլիր, լա՛ւ գործ ըրէք, զոր (1) ճամբայէն մի՛ ճուրք, յաջողութիւնը օր մը չէ օր մը կուգայ մեզ կը գանայ: Ես այսչափ բան գիտեմ, ա՛յսչափ:

Իրաւ ալ, հայ, տաճիկ, քրիստ քուվա սմէնքն ալ անսահման վաստակութիւն ունէին Պաղար Աղբար վրայ: Աճառը՝ կալի կոթի օրերուն՝ Բիւրտերուն արեխ, կօշիկ կարելու կարկանդակ ատեն հաւատարիմ գործ կ'ընէր, ուրիշներուն պէս փինան (2) շըրէզով չէր փակցներ, եւ ս'չ ալ յետոյ աշկերանները կը զրկէր անոնց ետեւէն որ պէսզի փրթած, ինկած փինանները հաւաքելով առնեն ետ բերեն, ինչպէս ուրիշ արհեստակիցներ կ'ընէին:

Մաքով ալ սովորական դէճք մը չէր Խաղար Աղբար: Ազուր կը կարդար եւ առանց ակնոցի: Լրագրին բոլոր գրերը իր աչքերուն տակէն կ'անց-

(1) Գոր — շիտակ:
 (2) փինա — կաշիէ կարկտան (Թրք.):

նէին քանի ծը անգամ: Տասնըհինգ օրը հեղ ծը, բացառիկ ճարդոց թերթ կուզար Պոլսէն, Խաղար Աղբար ճար ճարակ կ'ընէր ձէկ երկու հին թիւեր ձեռք կը ձգէր, գուրգուրանքով կը դնէր զանանք իր ծոցին ձէջ, քանի ծը անուններ ծիտք կը պահէր և կը սկսէր իր ճառերուն:

Երբ այլեւս իր զաւակները սկսան հոգալ զինք, Խաղար Աղբար կ'աճաց կ'աճաց շուկայէն կարուեցաւ և նուիրուեցաւ ազգային ծառայութեան:

Հեռուէ հեռանց լսէր, շշուկներ առեր էր յեղափոխականներու գործերէն: Անոնց ծասին հրապարակի վրայ՝ զազանաբար խօսելու ատեն չէր ուզեր շատ առաջ երթալ, աչքով յօնքով խորհրդաւոր նշաններ կ'ընէր, ըսել ուղելու համար թէ խահնդութիւն չէր իր գիտցած բոլոր բաները ըսել ամէն տեղ...:

Իր՝ յեղափոխութեան հետ ունեցած առնչութեան փաստացի ազդեցոյցն ալ տալու համար կը սկսէր գլուխը ձօճելէն երգել.

Գարեգին է, անո՛ւնդ գիտեմ,
Վերքերով լի սիրտդ գիտեմ,
Սրտիդ դարման վրէժն էլ գիտեմ...

Հիացուծի և ապշութեան քար լուծիւն ծը կը տիրէր իր շուրջ: Խաղար Աղբար ձե՛ծ ճարդ էր, յեղափոխական ճարդ էր, քա՛ջ ճարդ էր: Աս երգը կ'սկսած չէր ձգեր ատոր:

Իր խօսքերուն ամենէն սիրելի, ամենէն հաճով ճար ձեր Քեռիին զալուն շուրջ կը դառնար, ուղղակի Կովկասէն, հայկական գաւառները գրաւելու, Հայոց կործանած զահը հաստատելու համար:

Այդ շաբթուն երբ լրացիր Ռուսիոյ ծասին բան ծը գրած ըլլար, Խաղար Աղբար շատ խորհրդաւոր կը գտնէր և ժածերով բեռներով բացատրութիւն կուտար: Եթէ խօսք ծը, բառ ծը իսկ չըլլար անոր նկատմամբ, Խաղար Աղբար համար այդ լուծիւնն ալ առաւել եւս խորհրդաւոր էր, թէև իր աչքին ամէն ինչ պարզ էր և որոշ, ինք ամէն բանի կը հասցնէր իր խելքը:

Ու ձէկէն.

— Քեռին՝ տի գայ, տի գայ, կեցէք որ աչքովնիդ տեսնէք ու հաւատաք, կ'եղբակացնէր՝ անուշ կերակուրի ծը հոտէն հնհնացող յոգնած ճածբորդի ծը պէս:

Եթէ ոլորձելի ձէկը կ'սկսածի ու թերահաւա-

տութեան բառեր թոթովէր կ'աճ կ'սկստար տարակոյս ծը յղանար, Խաղար Աղբար հոգիին ձէջ կրակ կ'իջնար, բառերը կուզային անոր կողորդէն բարձրազակ, աչքերը բոցեր կը դառնային եւ արեւոտ երազներու շողերով կը տաքցնէին իր շուրջն հաւաքուած ձերունի հոգիներուն ձսկոտ բազմութիւնը:

Ու իր տեսութիւնը հաստատելու համար զօրաւոր փաստեր ունէր Յայտնութեան Գրքէն, ծասաւանդ Դանիէլ Մարգարէէն: Աս վերջնոյն ճարգարէութեան վերջին զլլսուն վերջին համարներէն ձին կ'առնէր, հոն «գազան» բառը գործածուած է եւ անոր անկուծը նախատեսուած: Գազանը անկասկած՝ Տաճիկն էր, Մուհամմէ՛տը, որուն գրերը թուանշանի վերածելով եւ զանոնք գուձարելով կ'ունենար՝ հաղար երեք հարիւր երեսուն և հինգը, այսինքն տաճկաց թուին 1335ը, որ ատեն ինչպէս ճարգարէն հաստատապէս կ'ըսէ, զազանը պիտի իշնայ եւ իր իշխանութիւնը վերջ պիտի գտնէ, անշուշտ ձեր Քեռիին ձեռածը:

Ծնոթութեան եւ տարակոյսի բոլոր խօսքերը վերջ կը գտնէին երբ ձանաւանդ Խաղար Աղբար յաղթանակով ձէջտեղ կը դնէր Ետայի Մարգարէութեան եւ Յայտնութեան Գրքէն որոշ համարներ որոնք հաւատարմութեամբ եւ վճռականապէս Դանիէլ Մարգարէին խօսքերը կը հաստատէին...:

Երբ այն ինչ կիրակին, ձէր Մարկոս քահանան ալ իր քարոզին ձէջ ակնարկութիւն ծը ընէր այդ ճարգարէին եւ անոր գազանի կործանման ձասին, Խաղար Աղբար ուրախութենէն ինքզինք կը կորսնցնէր, ձե՛ծ երջանկութեամբ կը նայէր իր շուրջ եւ կը փնտռէր իր տարեկից ձերունիները որոնք արդէն ձանօթ էին այդ ճշձարտութեան՝ շնորհիւ իր բացօթեայ ժողովներուն: Անոնց աչքերուն յատակը կը նայէր առանձին հաճոյքով: Ինք գիտէր որ ինքն էր շիտակը, հը՛ ձիւս պարապ գլուխ առարկողները, գրքէ, աւետարանէ լուր չունեցողներ պարզապէս:

Իրիկունը, քարոզէն ետք, շիտակ տուն կը դառնար աւելի հրաձայական եւ աւելի լուրջ: Ցնեցիք յայտնապէս փոխուած կը գտնէին զինք, բայց կը գուշակէին որ անկասկած Քեռիին զալստեան ձասին նոր փաստ ձըն ալ գտած ըլլալու էր Խաղար Աղբար...:

Այդ գուշակութիւնը, իրա՛ւ ալ, քիչ էտք

կը ստուգուէր: Այցելու զրացիներ՝ Խաղար Աղբ-
րանց տունը, այդ գիշեր, անօթի ականջներով կու-
գային եւ կուշտ ու կուռ կը ձեկնէին, քթերնուն
առջեւ փափսալով:

— Աստուած ձէնիկդ լսէ, Դանիէլը ի՛նք բա-
րեխօս ըլլայ քեզի, արդա՛ր ճարդ:

Խաղար աղբօր համբերանքն ու փաստերը ճա-
շելիք բաներ չէին: Ո՛չ օրերը եւ ո՛չ ալ տարիները
կրցան փշրանք ճը պակսեցնել անոնցմէ:

Այսպէս, ճերուհին յուսաց, սպասեց, խօսեցաւ,
բացատրեց երկար տարիներ: Անցաւ ութսունին վրա-
ջէն, հինգ ճըն ալ գլտորեց, իննըսունին բարեւ
տուաւ: Իր հաւատքը ա՛լ աւելի ուժովցաւ, անառիկ
բերդ ճը դարձաւ: Անկարելի, անհնարին էր որ
Դանիէլի նճան ճարգարէ ճը սխալէր եւ կամ յայտ-
նութեան վկայութիւնը սո՛ւտ ըլլար: Մեղա՛յ,
ճեղա՛յ:

Աճառուան տաք ու խաղաղ օրերէն ճէկն ալ
սեւ լուր ճը, սեւ ուրուրի ճը պէս, գեղերէ, քա-
ղաքներէ անցաւ, լեռներ ու ճօրեր կտրեց ճինչեւ
ճեր թաղերն ու փողոցները հասաւ:

Արտակարգ յուզուճով լեցուեցան բոլոր տու-
ները:

Մեճ պատերազմ հուշակուճ էր: Խաչապաշտ
ազգերը իրարու դէճ ելեր էին:

Կարճիր թուղթերով գեկոյցներ փակցուցին պա-
տերուն վրայ, նոր բացուճ վէրքերու պէս: ճա-
վուին ու գուռնան աճէն կողմ սկսան պուալ: Մար-
դիկ վախով ու գողով կ'երթային կուգային, շշուկ-
ներ, խօսքեր կը փոխանակէին, անճանօթ սարսափ
ճը կար օդին ու ջուրին, անխօս իրերուն ճէջ
անգաճ:

Պատերազմը լա՛ւ, բայց թուրքերն ալ պատ-
րաստութիւն կը տեսնէին անանուն շուարքով ու
ճաատանջութեաճը:

Խաղար աղբար հիճա յայտնապէս դբաղաճ էր:
ճարինները ուսերէն սեղճեր ու ճուր էին անոր
ճէջքը, դժուար կը քալէր, բայց իր ոտքերը օր-
նան ժխտրին ու աղաղակներուն տակ նոր ուճ եւ
եռանդ առեր էին: Օրը քանի ճը անգաճ շուկայ
կ'երթար կուգար, Լուր կը բերէր, լուր կը տանէր
տունը մնացող ճերերուն եւ կնիկներուն: Աճէն օր
քիչ ճը աւելի անհաճբեր կը դառնար, հացը չէր

ուտեր, կը լափէր: Կը խօսէր բարճր ու հեբքա,
ոտքերն ու ճեռքերը ճշտական գողի ճէջ:

Քեռին ճաճբայ կըլլու վրայ էր, Դանիէլ
ճարգարէն, ու յետոյ ինք, կը յաղթանակէին, կա-
րելի՞ էր դիճանալ:

Գիշերուան քունը փախաւ, ցորեկը արդէն
վայրկեան ճը հանգիստ ճուներ, բայց երջանիկ էր,
կեանքին աճեհէն անուշ օրերը կ'ապրէր:

— Քեռին՝ տիգայ, Քեռին՝ տիգայ, պատրաստ
եղիք, ճեղճ ու խորհրդաւոր ճայնով կը խօսէր
Խաղար Աղբար, գուռ զրացիին, ճեճին պղտիկին,
աճէնուն: Չէր ուզեր որ ս'չ ճէկը գրկուի, անճան
մնայ, եկեղեցիէն բաճնուճ շնորհաց հացին, սըր-
բութեան նճան:

Երբ ճէկին գաւակն էին տարեր գինուրի ա-
նունով կաճ աճուսինը, եւ կաճ, երբ բանակին
պէտքերուն հաճար խանութն էին պարպեր, աճէն
ինչ թալլեր տարեր, Խաղար Աղբար կը ճխթարէր
զանոնք, կը թելադրէր որ տարուճ իրեղէններուն
եւ ապրանքին ճանրաճանն ցանկը պահէն: Ապա
ասոնց դատը կը տեսնար, հազար խոստումներ
կ'ըներ, աղատութիւն հարստութիւն կը խոստա-
նար ու կը բաշխէր աճէնուն: Քեռիին գալուստը՝
անուշ շաքարահաճափ ճը պէս կը գնէր լեղի եւ
թթու բերաններուն ճէջ, աճէնքն ալ կը բուճէր,
երջանիկ ճարդու կը վերաճէր:

Փողոցներէն անցնելու ասեհն անցորդներուն
կը նայէր ճեճ կարեւորութեաճը, եւ կը դայրանար
որ անոնք գինք չէին կեցներ ու հարցներ թէ
իրա՛ւ. Դանիէլ Մարգարէին խօսքը պիտի կասար-
ուէ՞ր, կաճ գաղանը պիտի իյնա՞ր... Քեռին պիտի
գա՞ր...:

Բայց երբ ճանօթ ճէկը գէճը կըլլէր ու

— Խաղա՛ր Աղբար, ի՞նչ լուր հարցներ,

Աշխարհը ոյջ առույջ՝ Խաղար Աղբօր կուսա-
ջին: Անիկա իր սրտին տաղբակը կը բանար, կը խօ-
սէր ու կը խօսէր, քանի կը խօսէր այնքան ըսե-
լիքները կը շատնային: Իննըսուն տարուան հաճ-
բերող հողին կրնա՞ր լուի ճիթէ. Քեռիին պատկերը
ճօտեցեր, իրականութիւն ճը դառնալու վրայ էր
այլեւս:

Երբ կովկասեան ճակատին վրայ Ռուսութուրք
առաջին կռիւներուն լուրերն ալ եկան, Խաղար
Աղբօր գաւաթը յորեցաւ.

— «Ճանը սաակիլը երբ ճօտեհայ՝ ճղկիթին

գորգան (1) կ'աղտատե...» կը խօսէր սրածառութեամբ, ըսել ուղիւ համար որ այս դէպքը վերջնական հարուածը պիտի տար գագանին:

Ու կրկին կը քակէր ճարգարէութեանց կծիկը: Բառերը զիրար կը հրճակէին կոկորդին ձէջ ու կը կըրուէին կը մնային լեզուին վրայ: Յուզուէն նեղը կը մնար, ըսելիքներուն շարքը կը կ'որնցնէր, շատ հեղ բառերն ալ կը փախչէին տակաւին շըրթունքներէն դուրս չեկած. այն ատեն աջ ձեռքին երկու ծատները դէպ ի վեր շտկելով եւ՝ սարսափահար նապաստակի ձը ճշտաշարժ ականջներուն պէս ձէկը ետ ձէկը առաջ կը տանէր ու կը բերէր, ու կը պոռար:

— Երկու՛ շաբաթ, ձիա՛յն երկու, կը հասկընա՞ք, Քեռին հոս պիտի ըլլայ...

Երբ անձկութիւնը կը շատնար ու կիներ խուճը խուճը հաւաքուած աւերակներն կուլային,

— Մի՛ լսք, ձէ՛րս, քո՛րս, Աստուած ճենձ է, ձիթէ վերը բանձա՞ր կը քաղէ, չի՛ սեսնար ասնք: Ձէ՛, չէ՛, ձեղա՛յ յերկինս եւ առաջին քո, հրեղէն գորբիկ խուրպան ըլլի՞մ, Աճենակա՛լ Տէր, ձեղա՛յ:

Շաբաթներ ու աճիսներ կ'անցնէին... բայց Քեռին չէր երեւնար: Խաղար աղբոր հաճբերութիւնը իր կուրծքին տակ կը սեղմուէր՝ փոքրիկ պարագի ձը ձէջ ճնշուած օղի ահագին քանակութեան ձը պէս:

Ա՛լ հացէ ջուրէ կտրեր էր, գիշեր ցորեկ խօսելու, բացատրելու տուեր էր ինքզինք: Աճենէն գորուսր փաստերը կը բերէր, սակաջն տակաւին Քեռին չէր երեւնար... անձկութիւնը սրտին կը դարնէր: Թաղեցիներուն, ձեծին, պղտիկին հաստատ խոստումներ տուեր՝ իրական գուշակութիւններ ըրեր էր. դիժանալիք բան չէր սա:

Հնհուրքը քանի ձը օր անկողին ձգեց ձեր ձերունին: Գրացի կնիկներ ըսին որ այդ բաները պահ ձը ձուռնայ, քիչ ձը հանդիստ ընէ: Բայց Խաղար Աղբար չէր կրնար իր հաւատքին գաւաճանել... աւելի՛ բուռն եւ աւելի՛ փափաքով կը խօսէր, կը կարդար ու կ'աղօթէր գիշեր ցորեկ:

Օրը նո՛ր՝ ցաւերը, հալածանքները նո՛ր: Քե.

ունի կ'ուշանար: Աւելի՛ն. «կը հեռանար», «ձեձ կ'ուտէր», «ետ կ'երթար», կը փախչէր», այսպէս կ'ըսէին հեռագիրները: Սոսկալի բան էր: Խաղար Աղբար այժմ իր բուռն պայքարը զարձուցեր էր այդ լուրերուն դէմ: Իր փաստերուն բարձր բանակը շարժան ձէջ դրեր՝ սուտ կը հուշակէր գանոնք: Իր ձղածը աւելի գորուսր ճակատամարտ ձըն էր, ուրիշ գուրս կուգար ձիշա յաղթական:

Երբ Թուրքերուն յաջողութիւնը անձկութեամբ ու սարսափով շրջան կ'ընէր շրթունքէ շրթունք,

— Ձէ՛, արեւոյ սիրեձ չէ՛, ձի՛ հաւատաք. սո՛ւտ է, սո՛ւտ. Թուրքին նետածը թօփ է՝ Քեռիինը փաթաթէ՛ս: Ձէ՛, էտ լուրերը հոս կը շինուին, հոս կը գրուին, ձի՛ հաւատաք...

Բայց գրացիները իրաւունք ալ ունին, կը ձտածէր ներսանց պահ ձը, կը թուրնար ինքն ալ, սրտէն սեւ ջուր կ'երթար, կաթուածի նոպաներ կ'ապրէր, բայց քիչ ետք հակառակ ալիքներ կուգային եւ ապահով եղբերներուն կը տանէին զինք:

— Ձէ՛, կը պոռար, ինքզինքին, չըլլալիք բան է, Քեռին՝ աի գայ, աի գայ, եւ ես աչօքս պիտի տեսնեձ ու Սիժոն Գերունիին պէս պիտի խնդրեձ Աստուձձէ՛ «Տէ՛ր, արձակեա՛ր զձառայդ քո...»:

— Բայց ո՛ւր է, երկու շաբաթ ըսի՛ր՝ վեց ա՜՜՜ ձիսը անցաւ, դեռ բան ձըն ալ չկայ եւ չպիտի ալ ըլլայ, սկսան խօսիլ թաղեցիք ձաղբանքով եւ նոյն ատեն սաստիկ սրտնեղած:

Ծերունին այդ խօսքերը հալած կապարի պէս կ'առնէր իր փոքրիկ կականջներուն ձէջ: Ասանուն տագնապէն՝ աչքերը կը ձշուշուէին, լալագին աղօթքներով անկողին կ'երթար եւ յաճախ աղուո՛ր, բարի երազներով կ'արթննար ձիւթարուած, ուժով ցա՛ձ: Նշանաւոր երազներու ատեն կէս գիշերին կ'արթննար, անպատուձ հրճուանքով կ'արթնցնէր բոլո՛ր անեցիները, ձեձէն ձինչեւ պղտիկը եւ անոնց կը պատձէր, կը բօցատրէր իր երազը. եթէ ձեկնութեան ատեն փոքրիկ շփութութիւն ձը ունենար, երազահանը իր ձօսն էր արդէն, ձեռքը անոր կ'երկարէր ու ձուխով պղպայցող ձրագի ձը ձերունի լոյսին տակ կը գանէր բոլո՛ր բաներուն ձշգրիտ նշանակութիւնը, առաւօտուն ալ իր ձօսիկ ու հեռաւոր բարեկամներուն կուտար աւետար:

Իսկ տարակոյս յայնոպներուն,
— Ի՛նչ անձիտ ձարգիկ կան աշխարհի վրայ՝ կը ձտածէր, իր ներսէն աի ձը քաշելով:

(1) Գորդա — Գաւիթ, բակ:

ժամանակը կը բալէր... բայց Քեռին դածուեր, կեցեր էր սահմանին վրայ:

Եկան չարչարանքի և սպանութեանց օրերը, գլխատուճ, կախազան, բանտարկութիւն: Ասպ գանգուածային աքսոր: Պատերազմի լուրերը ծոցան ծարղիկ. թերթ, գիրք կրակը նետեցին եւ անհնարին սարսափը գտան իրենց աչքին առջեւ տընկուած, շա՛տ ու շատ ծօտիկ:

— Աստուծոյ բարկութիւնն է ելեր, կրակէ կարիւրու է զրկեր. վա՛՛ն է եկեր գլխնուս, կուլային կնիկները հեծեծանքով երբ երիկ ծարղիկ ամբողջ բանտերը լեցուեցան...

Քեռին Կովկասի ներսերը կը քաշուէր և հոգ չէր ըներ թէ քիչ ճը վար իր քեռորդիները ի՛նչ տապալուքներ կ'անցընէին: Ուրիշ գիւղեր արդէն պարպուած, աքսորուած էին, դեռ մերը կը մնար գալիք օրերուն:

Խաղար Աղբար լուռ էր և չէր կրնար իր շուրջիններուն նայիլ, բառ ճը խօսք ճը ըսել անոնց: Ամէնքն ալ ճրրկիկ բռնուած ճնճղուկներու պէս անկիւնէ անկիւն կը փախչէին, ճար ճը, ճարակ ճը կը լնդրէին կապուտիկ Աստուծո՛ճէն:

Երբ Խաղար Աղբօր լացին կամ հագին ձայնը գար,

— Մուրս ի վրադ, ցնդա՛ճ, ո՛ւր մնաց Քեռիկ, Գանիէլ Մարգարեդ, կը խօսէին թաղեցիք զգուանքով:

Խաղար Աղբար կը լսէր ատոնք, բայց չէր պատասխաներ, և առանձինն քաշուած,

— Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, Տէ՛ր թագաւոր, թագաւորա՛ց թագաւոր, ամենակա՛լ, ամենակարո՛ղ, ի՛նչ կ'ըլլայ, հէճի հէնց մատոգ շարժէ՛. հրեղէն զօրքեդ, շա՛տ չէ, հաղար ճը էս կողմ զրկէ՛: Դուն հոգա՛՛ ճեդ, դուն դա՛տ դատաստան ըրէ. տես մեր վիճակը, ամենողորճ, դուն քու ճուճուղիկիդ (1) տակ առ ճեդ...

Ու կ'իշնար, կը փղձկէր արցունքի հեղեղներու ճէջ՝ ճոռնկ չոքած, երեսանկեալ, ճակատը գետին զարկած...

Տէ՛ս որ Աստուծոյ պատասխանն ալ կ'ուշանար: Շա՛տ զարճանալի, շա՛տ զարճանալի, իրա՛ւ որ:

(1) Գուճուղիկ — Թիկունք, հաւին ձագերը պաշտպանելու իմաստով կը գործածուի առ հասարակ:

Կէս օր ճը, ինքն ալ, ճեկէն կայճակի զարնուածի պէս խռովքի ճը մասնուեցաւ: Աչքերը խոշոր խոշոր բացաւ իր տեսածներուն հաւատալու համար, կակաղեց, անհասկնալի հայհոյութիւններ ճրթճրթաց և կ'լորած լեզուով ինկաւ փողոցին ճէջ և ա՛լ չկրցաւ ոտքի ելլել:

Յաջորդ առաւօտ աչքերը լոյսին առջեւ փակ մնացին, կուրցան, խաւար և աղջամուղջ գարճան:

Թաղին կնիկները, իրենց ցաւերուն ճէջ իսկ ճեղքքան բարի ճերունիին, եկան անոր քով, տաք ջուր դրին, պաղ ջուր գարկին, կոնակէն արին առին, ականջներուդ ետեւ տղրուկ ճգեցին. լոյսը յամառեցաւ, ա՛լ ետ չգարճաւ երբեք:

Խաղար Աղբար Աստուծոյ կամքը օրհնեց, անոր զօրութեան ասպաւնեցաւ, որովհետեւ գիտէր որ ատոնք ամէնքն ալ իր բարիքին համար էին...

Երկու քայլ, ահա աւելի վասն ալ եկաւ վերջապէս:

Աքսորն ու թալանը:

Երիկ ծարղի՛կ, տասներկուքէն եօթանասուն տարեկան, անխօր, տարուած էին, շա՛տ կարճ ժամանակի ճը համար ճիայն, ու ա՛լ չէին երեւցած...

Այժմ թաղերն ու գիւղերը կը պարպուէին և կը քանդուէին. մեծ հեղեղի ճը յանձնուած շիւղերու, տերեւներու պէս:

Խաղար Աղբօր շուրջիններն ալ տարին, ճինչև օրօրացին թոռնիկը: Ա՛լ իր ճօտը ճարդու շունչ չէր հեւար, գաւաթ ճը ջուր աւող չկար: Շուք ճըն էր ինքն ալ, անիճանալի ողի ճը, որ վերը՝ Աստուած, վարն ալ Քեռին կը փնտուէր ճեռքերը աղակուրտելէն (1)...

Ու լացաւ ճերունին, աչքերը՝ ճութ քարայրներու պէս աղի կաթիլներ թափեցին վշափ սեւ լճակներուն վրայ: Գէճքին չորցած մկանները լացի կճկուճներ չէին ցոյց տար, ճիայն անճայն արցունքներ կը գլտորէին այտերէն վար տարիներու կսկիճով տաքցած, կրակէ կարկուտներ գարճած:

Մէկ-երկու օր ետք աւերակներու այս անկար ճերունին ալ բռնեցին ու իբրեւ վտանգաւոր յեղափոխական, շղթային գարկին ու խառնեցին աքսորական խուճբերուն:

(1) Աղակուրտել — ջեռքերը երկարելով եւ իրերը շօշափելով բան մը փնտուել. կոյրերու համար կը գործածուի սիայն:

Խաղար Աղբար իր փայտին կրթնած, կորա-
քածով, առանց բառ ծը արտասանելու՝ գնաց, լա-
ցով ու արցունքով սպառած, հատած բոլորովին:

Ուղեկիցներ կը պատճեն թէ անիկա շատ կարճ
ճամբայ ծը ծիայն գնաց, որովհետեւ բարի ճահը
քիչ ծը անդին գրկաբաց կը սպասէր իրեն:

Ի՛րայն, կ'ըսեն, Խաղար Աղբար աճէն քանի
ծը քայլը կանգ կ'առնէր, ետին կը դառնար, հզօր

ճիգով ծը աչքերուն կոպերը կը բանար եւ իր քո-
վիններէն կը խնդրէր որ անոնք ալ դառնային եւ
հեռաւոր հորիզոնին նայէին, բայց աղէկ ծը նա-
յէին, սո՛ւր, սո՛ւր աչքերով, տեսնելու համար թէ...
Քեռին իրենց ետեւէն չէ՞ր հասներ արդեօք:

ՎԱՆԷ ՀԱՅԿ

Ֆրեզնո

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Է Ն Չ Ա Յ Ն Ե Ր

Ս Պ Ե Ն Դ Ի Ա Ր Ե Ա Ն ⁽¹⁾

(ՄԱՀՈՒԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ ԱՌԹԻԻ)

Սպանդիարեանն իր երաժշտական գաղա-
փարներն առնում էր գլխաւորապէս մասա-
չից, նրան քիչ թէ շատ ծանօթ ժողովուրդ-
ներից և մասամբ իր սեփական երեւակայու-
թեան բնագաւառից: Սպանդիարեանի «կոմ-
պոզիցիա»ներում քիչ էն այնպիսի երաժըշ-
տական «թեմա»ներ, որ պատկանում են ի-
րեն, սակայն նշանակելի մեծամասնութիւնը
վերցրած է ժողովրդից, զարդարուած է
բազմահնչիւն, գերազանցապէս օրգեստային
ձեւերով եւ տեղ տեղ յղկուած նուրբ զգա-
նութեամբ եւ գեղեցիկ վարպետութեամբ:
Այդպիսի ժողովրդական եղանակներ Սպեն-
դիարեանի կոմպոզիցիայում շատ և շատ են,
և նրա էսքիզների տեսրակներից դատելով՝
նա եղանակներ վերցնում էր Հայերի և թա-

թարների, Ռուսների եւ Ուկրայինցիների,
Պարսիկների և Արաբների, Հրեաների, Յոյնե-
րի և Սվանների ստեղծագործութիւններից:
Այդ ժողովուրդների (բացառութեամբ ռուս)
լեզուի անգիտութիւնը որոշ չափով Սպեն-
դիարեանին խանգարում էր հասու լինել նը-
բանց երգերի գեղեցկութիւններին, բայց ժո-
ղովրդական երգի սքանչելիքների ինտուի-
տիւ ըմբռնումը բաւական լրացնում էր այդ
բացը: Սպենդիարեանի մօտեցումը ժողովուր-
դական երգին՝ սիրողի մօտեցում չէր և ոչ էլ
տնայնագործական, ինչպէս այդ լինում է
յաճախ, այլ վարպետի մօտեցում էր, որը ու-
նի հաստատ տեսարանութեան պատրաստու-
թեան բազա՝ արեւմտաեւրոպական վարպետ-
ների ժԵ. դարից յետոյ մշակած հիմքերով:

Կարելի է շատ հեռու լինել կուլտուրա-
կան երաժշտութեան, Բախի և Մոցարտի
երաժշտութեան նշանակութիւնը նուազեցնե-
լու փորձից, բայց դա չի խանգարում խոստո-
վանիլ, որ ժողովրդական երաժշտութեան ա-
ռանձնայատկութիւնների թում, որոնցմով
նա որոշում է այսպէս կոչուած արուեստա-

(1) Երեւանի «Նօր Ուղի»ի վերջին թիւէն
կ'արտատպենք ծանօթ երաժշտագէտ Վ.
Ղօրղանեանի այս հիմտալից յօդուածը հայ նոր
երաժշտութեան մեծ վարպետ Սպենդիարեանի
մասին գոր մեր ժողովուրդը տարի մը առաջ
ցաւն ունեցաւ. կորսնցնելու:

կան կամ կուլտուրական երաժշտութիւնից՝ գտնուում են հետեւեալ յատկութիւնները. ժողովրդական երաժշտութեան մէջ աւելի անկեղծութիւն կայ, անմիջականութիւն եւ ազնւութիւն, ժող. երաժշտութեան մէջ աւելի քիչ են տափակ, ճղճիմ, հասարակ տեղիքներ, անպէտք, անսովանդակ տարրեր՝ բան արուեստական երգերի մէջ: Ճիշտ է, Բեթհովենի հանճարը կարողացաւ տափակ ու ճղճիմ եղանակից ստեղծել զեղեցիկ երկեր, ինչպէս 7րդ սիմֆոնիայի ֆինալը, բայց սրա հետ միասին ո՛րքան մեծաքանակ այդպիսի եղանակներ կարելի է հանդիպել ուրիշ կոմպոզիտորների նախնական ստեղծագործութիւններին: Չայկովսկին ինքը յայտնում էր, որ իր երկերում, ինչպէս և այլ հեղինակների մօտ, սակաւ չեն պատահում ընդհանուր, անբովանդակ ֆրագմէնտներ, որ անխուսափելիօրէն առաջ են գալիս արխիտեկտոնիկայից, կոմպոզիցիայի ձեւից: Ժողովրդական երաժշտութեան մէջ Ն. Բան թերութիւնները շատ հազուադէպ են, և վերոյիշեալ առանձնայատկութիւնները ժողովրդական երաժշտութեան, որով սնուել է Սպենդիարեանի ոգեւորութիւնը՝ համապատասխան կնիքն են դրել նրա երկերի վրայ. նրանց, մէջ ամենուրեք զգացում է անկեղծութիւն, անմիջականութիւն եւ ազնւութիւն:

Սպենդիարեանի ոգեւորութիւնը բոցաւառում էր նմանապէս յաւազոյն բանաստեղծների ստեղծագործութեամբ, համարեալ բացառապէս— հայ և ռուս լիրիկ բանաստեղծների: Սպենդիարեանի վօքալ բնագրերում եւ վոքալ ծրագրներում տեղ ունեն հետեւեալ երկերը. Արովեանի, Ծատուրեանի, Յովհ. Թումանեանի և Յովհ. Յովհաննիսեանի, Սայեաթ-Նոփալի, Հաֆլզի, Հայնէի, Պետի, Լեւոնտովի, Չեխովի, Գորկու, Մայկովի, Նազտնի, Պոլսնակու:

Մարդկային օրգանիզմի հոգե-ֆիզիոլոգիական առանձնայատկութիւնների հետեւանքով երաժշտութիւնը հանդիսանում է նրա ստեղծած արուեստներից ամենապահպանողականը: Երաժշտութեան մէջ արդիականութիւնը՝ նշանակալիօրէն աւելի ուշ է արտացոլւում՝ քան այլ արուեստներում, սակայն այնու ամենայնիւ մեր ապրում է պոլսայի մեծ անցքերը իրենց արձագանգը դտան մի շարք օրքեստրային եւ վօքալ ստեղծագործութիւնների զործիքաւորման և երաժշտական մշակ-

ման մէջ: Այստեղ կարելի է յիշել «Կարմիր դրօշակ» և «Կոմունիստ», «Համարձակ, ընկերներ, մի քա՛յլ», և «Դուրբնուշկան», «Մահուան քայլերը» և Փոռք քեզ մայիսմէկեան օր»՝ աշխատաւոր ժողովուրդի հիմնը, «Մարտելիէզը», «Վարչաւեանկան» և այլն:

Ինչպէս որ բանաստեղծները Սպենդիարեանի խօսքի բնագիրը տալիս էին երաժշտական ստեղծագործութեան համար, այնպէս էլ մի քանի նշանաւոր կոմպոզիտորներ իրենց երաժշտական թեմաներով նրա սիրած օրքեստրային գունաւորման համար հնչինական պատկերներ էին յիշեցնում: Նա զործիքաւորեց ուրիշ հեղինակներին մի քանի դաշնամուրային և այլ կոմպոզիցիաները ինչպէս Չայկովսկու և Կիւլիի, Գլինկայի և Շուբերտի և Ռիմսկի—Կորսակովի, դասարանի իր երիտասարդ ընկեր տաղանդաւոր, թոքախտից վաղամեռիկ կոմպոզիտոր Ամանիի երկու հետաքրքիր երկերը:

Իր բոլոր սեփհական և փոխառած երաժշտական գաղափարներին Սպենդիարեանը տուել է զեղեցիկ ձեւ, դրել է իւրայատուկ ֆորմայի մէջ եւ գունաւորել օրիգինալ, վառ գոյներով: Որչափ որ բնագիրը կամ նրա ըստեղծագործման ծրագիրը չէր խանգարում— նա դիմաժիկայի վերաբերմամբ զործադրում էր ամէն արուեստի հին հիմնական օրէնքներից մէկը— հակադրութեան օրէնքը: Ինչպէս իր էպոխայի գաւազ՝ Սպենդիարեան չի հանդիսանում ուղղափառ և հնազանդ հետեւող իր նշանաւոր նախորդներին ոչ ձեւի ոչ էլ հարմոնիայի վերաբերմամբ: Նա նոյնպէս հռու է մեր օրերի ռադիկալիզմից եւ մոդերնիզմից, սակայն արդէն յաճախ չի պահում ոչ արխիտեկտոնիկայի աւանդութիւնները, ոչ հնաւանդ համաչափութիւնը, ոչ թեմայի մըշակման հաստատուած պրիսիները: Նա յաճախ չի նայում ոչ ռիթմական, ոչ հարմոնիական ֆորմուլներին, ու լրիւացրած կանախիւններին, ոչ սովորական եւրոպական լադետին՝ մաժոր և մինոր: Վիրթուոզութիւնը նա թող է տալիս մենակ այն սահմաններում, որ պահանջում են իսկական արեւելեան եղանակները:

Նա իրեն ազատ է զգում օրիանտալիզմի բնագաւառում, վոքալ ղեկլամացիայի բնագաւառում, ոչ ֆորմուլներով՝ սահմանափակուած բնագաւառում: Նա աւելի ազատ է կարգաւոր-

րում իր նիւթն ու վարպետութիւնը իր օր-
քեստրի կոլորիտի համար շատ անգամ կրկ-
նուած հնչական արարեսկներով՝ երբեմն հիւս-
ուած այնպիսի թեմաներից, որ ծագումով օ-
տար են:

Սպենդիարեանից մնացած տասը աշակեր-
տական տետրակները յայտնաբերում են նը-
շանաւոր կոմպոզիտոր և պրոֆէսոր Ռիմսկի
— կորսակովի ղեկավարութեամբ աշխատող
երիտասարդի 25-ամեայ ծանր, սեւ աշխա-
տանքը: Իսկ նրա առաջին կոմպոզիցիանե-
ները՝ մենուետները, օրօրոցի երգ՝րը, Ֆու-
գան և, յատկապէս կոնցերտային ուվերտիւ-
րան յայտնաբերում են Սպենդիարեանի ըն-
դունակութիւնները տիրապետել ուսուցչի
տուած ձեւերին, սակայն շուտով, շատ շու-
տով նա հեռանում է նրանից եւ ընտրում է
այլ, նոր ուղի, ծրագրային երաժշտութեան
ուղին, Փանթազիայի ազատ ուղին: Նա դե-
րադասում է Սուրիթայի և հնչական արարեսկ-
ների ձեւը:

Սպենդիարեանը գերազանցապէս օրքեստր-
ային երաժշտութեան կոմպոզիտոր է՝ ըն-
դունակ թեթեւ, պարզ, ջինջ, ղեղեցիկ գոր-
ծիքաւորման, միայն հագիւ երբեմն զիմում է
այսպէս սասած՝ «պղնձէ հողեւորականութեան
ծանր արդիւրիւթիւն»: Նրա ստեղծագործու-
թիւնների նշանակալից քանակութիւնը զըր-
ուած է առանց վերջինիս մասնակցութեան և
մինչև անգամ միայն լարային կազմի համար:

Սպենդիարեանի գործիքաւորման այս
ձեւերը լիովին ներդաշնակում են նրա եր-
կերի մեծամասնութեան լիրիկ բնոյթին: Ինչ-
պէս և միւս կոմպոզիտորները (առանց բացա-
ռութեան) Սպենդիարեանը աշխատել է օպե-
րայի վրայ: Նա բոլորովին ջանադիր կերպով
մշակել է ըստ Յովհ. Թումանեանի պոէմի՝
լիբրետոյի, և ստեղծել մի երաժշտական—դը-
րամատիկական երկ՝ «Ալմաստ» օպերան, որը
արդէն ընդունուել է և պիտի տրուի Մոս-
կուայի Մեծ Թատրոնում, յառաջիկայ սեզո-
նում: Այդ օպերայի լաւագոյն համարները,
համարեա, բոլորը՝ լիբրիկ, և մի շարք եղա-
նակներ, որ նրանց մէջ պատահում են՝ վեր-
ցըրած են ժողովրդական երգերից, իրենց բը-
նոյթով նոյնպէս մեծ մասամբ լիբրիկ:

Միւս ստեղծագործութիւններում՝ «Երեք
արմաւենի» սիմֆոնիկ պատկերում, «Չկնորսն
ու յաւերժահարսը» բալլադում, «Պաղեստինի

ոստը» վոքալ կվարտետում, նրա ոտանանե-
րում եւ բազմաթիւ այլ կոմպոզիցիաներում
երբեմն ցայտում են բոցավառ պոթովկումներ,
դրամատիկ մոմենտներ, յեղափոխական—փո-
թորկալի ոգեւորութիւն, էպոսի հանդիսաւոր
տոն, հերոսականութեան մեծապանծութիւն,
բայց ամենուր առաջնակարգ տեղը բռնում է
լիրիզմը, և մասնաւորապէս,— տրամադրու-
թիւն եղերերգը: Այդ հանգամանքի հետ օր-
գանական կապ ունի և Սպենդիարեանի ձրգ-
տումը դէպ ի լարային գործիքները, հիբոյին
և տաւիդին, այն գործիքներին, որոնք աւելի
նուրբ եւ աւելի քնքուշ են արտայայտում
Սպենդիարեանի մուսայի տիրապետող արա-
մազրութիւնը:

Սովորական մտածկոտ և մասնաւոր
կեանքում կարծես հոգսերով լի Սպենդիար-
եանը իր մէջ թաղցնում էր մի բուռն խառնը-
ւածք, որ յայտնում էր թէ՛ նրա մի քանի
կոմպոզիցիաներում եւ թէ՛ նրա դիրիժորու-
թեան մէջ: Նա առօրեայ կեանքում երբեմն
փայլում էր սրամտութեամբ, ինչպէս եւ իր
կոմպոզիցիաներում, ուր հանդիպում են խա-
ղացկոտ պոլիկա—դուետը, գուարճալի հրէա-
կան պարը, մկնիկի չարածճիւղութիւնները եւ
ամերիկական Ֆոքստրոտները:

Սյուսեղ մէջ բերած առանձնայատկու-
թիւնները ի հարկէ է են սպառում Սպենդիար-
եանի երաժշտութեան բնոյթը:

Սպենդիարեանի բազմակողմանի շնորհքի
աչքի ընկնող, բացառիկ յատկութիւնները
վաղուց են գնահատուած, 20 տարի առաջ
Սպենդիարեանը արժանացաւ Գլինկայի ան-
ուան մրցանակաբաշխութեան ներկայացրած
երկերի երեք մրցանակին: Այն ժամանակ նրա
«Երեք արմաւենին» և «Ղրիմի էսկիզնե-
րի» առաջին սերիան նուազում էին ոչ մի-
այն Ռուսաստանում, այլ եւ Բերլինում, Հը-
ռոմում, Միլանում, Կոպենհագենում եւ այլ
արտասահմանեան քաղաքներում: Այն ժա-
մանակ Սպենդիարեանը ճանաչուեց կոմպո-
զիտոր, որ նշանակութիւն ունի ոչ միայն իր
հայրենակիցների մէջ, այլ եւ ճանաչուած է
կոմպոզիտոր եւրոպական մասշտաբով, եւ իբր
հեղինակ օրքեստրային երկերի— դարձաւ մօ-
տաւոր Արեւելքի առաջին կոմպոզիտորը: Հայ
կոմպոզիտորների շատ սահմանափակ թիւն
աչքի առաջ ունենալով՝ առայժմ հնարաւոր
չէ ոչ մի ընդհանրացում անել, չի կարելի

գծել ո՛չ պարզ արտայայտուած մի ուղղութիւն, ո՛չ որոշ դպրոց հայ կուլտուրական երաժշտութեան բնագաւառում.— պատմութիւնը դեռ 60 տարի չի հաշուում: Այնուամենայնիւ օրիեկտիւ, անկողմնակալ հայեացքը՝ Սպենդիարեանի գիրքի վրայ և օրքեստրային կոմպոզիցիաների ուսանողական փորձերը կարող են հետևեալ եզրակացութեան բերել մեզ. ոչ միայն Հայաստանի, այլ եւ ամբողջ Մօսաւոր Արեւելքի երիտասարդ կոմպոզիտորները՝ օրիենդալ ոճով օրքեստրային երկեր ստեղծելով՝ անխուսափելիօրէն երկար տարիներ կը նմանուին Ալեքսանդր Սպենդիարեանի երկերին կամ իրենց վրայ կը զգան մեր մեծապէս յարգելի եւ սիրելի կոմպոզիտորի օրիգինալ, ինքնատիպ, կարող, վառ եւ բազմակողմանի շնորհքի ազդեցութիւնը:

Վ. Դ. ՂՕՐՂԱՆԵԱՆ

Երևան

ՄԵՐ ՅԱԶՈՐԴ ԹԻՒՈՎ

«Անասիա»ի ներկայ թիւին մէջ Պ. Արմենակ Սագրզեանի La Miniature Persane գրքէն արտասպաճ ենք պարտիկ արուեստի գեղեցիկ նմուշներէն մին. մեր յաջորդ թուով մ'անաւոր յօդուած մը պիտի նուիրենք այդ մեծարժէք գործին, և այդ առթիւ պարտիկ ու հայ մանրանկարի համեմատութեան ուրուագիծ մը պիտի փորձենք, բնորոշ նկարներու վերարտադրութեամբ:

LE GÉRANT : ATOG GUÉVREK

IMPRIMERIE TURABIAN

227. BOULEVARD RASPAIL

PARIS

ՎՐԻՊԱԿ

Անանիսի առաջին թիւ, Տօքթ. Քէշիշեանի յօդուածին առաջին մասին մէջ, երես կապելու ատեն՝ սիւնակներու ցաւալի տեղափոխում մը տեղի ունեցեր է. պէտք է 40րդ էջին Ա. սիւնակը 4րդ տողէն սկսեալ՝ դրուէր 41րդ էջի Ա. սիւնակի 7րդ եւ 8րդ տողերուն միջեւ: Ուղղել նաեւ էջ 39, Ա. սիւնակ, ծանօթագրութիւն, տող 1, ասիւնանացում, պէտք է ըլլայ ասիւնանացում (dégradation). էջ 45 Ա. սիւնակ, վերջին տող, մանրագիտային մեքենակաւորեան մեքենաներուն, ուղղել մանրագիտային մեքենակաւորեան օրէնքներուն: էջ 46 Բ. սիւնակ 26րդ տող, կիօփօս, ուղղել Ֆօփօս: էջ 41. Ա. սիւնակ, վարէն վեր տող 11. ունագ, ուղղել նուագ: էջ 42. Ա. սիւնակ տող 13, խորութիւն, ուղղել՝ խուրթիւն: էջ 43, Ա. սիւնակ, տող 21, բացասական իօն, ուղղել՝ դրական իօն: էջ 43, Ա. սիւնակ, տող 21, բարձրութեամբ, ուղղել՝ բանձրութեամբ. էջ 43, սիւնակ Բ. վարէն վեր տող 8, գոգաւոր, ուղղել՝ գորաւոր: էջ 44, սիւնակ Բ. տող 22, խորութիւնը, ուղղել՝ խուրթիւնը. էջ 45, Ա. սիւնակ, տող 25, կր բարձրացայ, ուղղել՝ կր բարգանայ: էջ 46, Ա. սիւնակ, տող 1, ցրուած, ուղղել՝ տրուած: Արմենակ Սագրզեանի յօդուածին մէջ՝ էջ 58, Ա. սիւնակ, տող 8, 1830, ուղղել՝ 1330. էջ 59, սիւնակ Ա., ծանօթագրութիւն 1, յԱպահան, ուղղել՝ յԱպահան. էջ 60, սիւնակ Ա. ծանօթ. 1, Գեարգ, ուղղել՝ Գեարգ. էջ 62, սիւնակ Բ., տող 7. Ջեհեսթար, ուղղել՝ Ջեհեսթար. էջ 63. սիւնակ Ա., տող 16, ԺԷ., ուղղել՝ ԺԷ. էջ 63, սիւնակ Ա., տող 39, անհասական, ուղղել՝ աւելցրական. էջ 63, սիւնակ Բ., ծանօթ. 3. 1880, ուղղել 1800. էջ 64, սիւնակ Ա., տող 27, Այս, ուղղել՝ Այն: Օրիորդ Մաննիկ Պէրպլեանի Արձակ Քերուածներուն առաջնոյն վերջին պարբերութիւնը որ հետևեալն է, մոռցուած է երես կապուած միջոցին. «(Ա՛խ, ամէն ատենէ աւելի կը սիրեմքեզ այսպէս) յոգնած ու աժգոյն: «Եւ իմ թիւերուս օրօրներովը եւ հոգիիս երազներովը, այս հեշտալիբ գիշերին մէջ՝ փայփայանքով պիտի հսկեմ մարմարէ նակատիդ եւ նիրհող կրպերուդ վրայ...»

«ԱՆԱՀԻՏ»Ի ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՆԵՐԸ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Գ Է Մ Ք Ե Ր

Բ. Հատոր

(Պատկերազարդ)

Պետրոս Աղամեան.— Յ. Յ. Պարոնեան.— Խաչատուր Աբովեան (Հարիւրամեակին առթիւ).— Երուանդ Մանուէլեան.— Մատթիա Գարագաշեան.— Վահան Թէքեան.— Աստմեարճանեան.— Դանիէլ Վարուժան.— Համաստեղ և գիւղը Հայ գրականութեան մէջ.— Էակար Շահին.— Յովսէփ Փաշման:

Հրատարակութիւն

Հայ կրթական Հիմնարկութեան

Գին՝ մէկ տոլար

(Ֆրանսա և Սուրիա 20 ֆրանք)

Նոյն հեղինակէն

La Roseraie d'Arménie

Երեք տուար գեղատիպ Հատոր, միջնադարեան Հայ բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն էջերու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը պարունակող, կենսագրական և քննական ծանօթագրութիւններով, և Հայ արուեստի բնորոշ նմուշներու բազմաթիւ վերարտադրութիւններով զարդարուած: Ա. Հատորը՝ գրեթէ սպառած է, Բ. և Գ. Հատորը կը ծախուին իւրաքանչիւրը 100 ֆրանքի:

Իմեյլ հեղինակին, 9 rue Say, Paris.

«ԱՆԱՀԻՏ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անանիս կը հրատարակուի երկու ամիսն անգամ՝ մը: Տարեկան բաժնեգինն է Ֆրանսայի եւ Սուրիայ Համար, 100 ֆրանք, վեցամսեայ 60 ֆրանք, իւրաքանչիւր թիւը 20 ֆրանք: Օտար երկիրներու համար, մէկ անգլիական սկի կամ 5 տոլար, վեցամսեայ՝ 11 շիլին կամ 3 տոլար, իւրաքանչիւր թիւը քան եգիպտո. գահեկան, կամ մէկ տոլար կամ 25 ֆրանք: Բաժնեգինները պէտք է զրկուին ուղղակի թերթիս հիմնադիր-անօրէն A. Tchobanianի, 9, rue Say, Paris, կամ պէտք է յանձնուին մեր գործակալներուն:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՆ ՍՈՒՏԱՆԻ

Մեր բնագի. գործակալն է

«Արեւ»ի վարչական Տնօրէն

ՕՆՆԻԿ ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ

որուն պէտք է դիմել «ԱՆԱՀԻՏ»ի վերաբերեալ ամէն տեսակ գործերու համար և վճարել բաժնեգինները:

Իր հասցէն է՝

Onnik Mahdessian, B. P. 1060 Le Caire
Գրասենեակ. — Journal arménien «Arève»

9, Rue Zaki Tewfikié. Le Caire

Կարելի է նաեւ դիմել տեղական գործակալներու. —

Գահիրէի մէջ՝ Գրավաճառ Վահան Զարդարեանի եւ Մասիս Զուրիկեանի:

Ադեքսանդրիոյ մէջ՝ Մելգոն Գասպարեանի:

ԱՆԱՀԻՏ»ի տարեկան բաժնեգինն է 100 ե. դ. ջեռքէ կը ծախուի հատր 20 ե. դ.

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

- Մարտէյլ, Յ. Ուլուհոճեան
Լիօն, Մ. Տէր-Ահարոնեան
Վիէն, Յովհաննէս Մկրտիչեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան և Պողարեան գրատուն
Պէյրութ, Հայկ Ուզուրլեան և Վահան Ուզունեան գրատուն
Եգիպտոս եւ Սուտան, ընդհ. գործակալ, Օ. Մահաբեան
Գահիրէ, Մատիա Զուրիկեան
Աղեքսանդրիա, Մելգոն Գատարեան
Պոլիս, Ա. Յակոբեան գրատուն
Պրիւսէլ, Յ. Թօփուզեան
Անպերս, Օր. Մելինէ Գօլմանճեան
Միլան, Թ. Ճանիկեան
Յունաստան, Յ. Գարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկազ, Թորոս Աւետիսեան
Նիւ Եօրք, Մ. Պարոնեան, Ա. Շմաւոնեան, Հ. Մամասեան
Պատիճըն, Կ. Մուշեղեան, Օրիորդ Ալիս Օտեան
Լօրէնս, Ա. Մ. Ահարոնեան
Լին, Պ. Գատարեան
Տիլթրօիլթ, Լեւոն Պէշիէթիւրեան
Սան-Ֆրանչիսքօ, Շ. Հ. Մալխասեան
Թրոյ, Ա. Դշտոյեան
Հեվրիշիլ և Պրատֆօրտ, Գ. Զուլճեան
Րիչմընտ, Ա. Յ. Ժամկոչեան
Ուօշինկիթըն, Ժաք Պալտասեան
Ֆիլատէլֆիա, Դ. Ճէլալեան, Գ. Ա. Թաթարեան
Փրովիտէնս, Յարութիւն Ուլուհոճեան
Ուտորը, Կարապետ Յովակիմեան
Լօս Անճէլէս, Արամ Եաքուպեան